१०६
पू

106
5

अथ

ग्रन्थकानामः-	पूर्व "मीमांसाभाष्यम्"	
कर्तृनामः-	शबरस्वामी	(अध्यायाः-४,५,६,७)

विषयः- 'मीमांसा'

Purva Mimamsa Bhasyam
Chapt 4, 5, 6, 7.

811

१०६
२

र्की वा प्रतद्धविः पा वर्हिरनभि●घारिता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यत् ब्रह्मसाम्न्यालभते तेनास्याल्लेनाभिधारिता
इति। स एष शब्दो रूक्षे भावे वर्तते। स क्वा वपा इत्यनभिघारितां दर्शयति। स तिस क्व वचनं। आरण्ये तद्दर्शनं स
त्येव हि अभिधारणे भवत्येव तत्तस्या क्वचन मस्ति हि वपायाः अनन्तरमभिधारणमुपस्तरणात्तस्यां हिरण्यशकलं
वपा हिरण्यशकलं ततोऽभिधारयतीति। तस्मिन् सति कथं सा क्वा भवेद्भूतिः च तस्मान्नैतद्वाक्यमवगम्यते रूक्षा सा वपा
श्यंत इति। तेन नूनमभिधारणं प्रयाजशेषेणास्तीति। सत्यमस्ति संत्रेभिधारणे प्रत्यक्षे रूक्षास्ता दर्शनं क्वा मोह इति।
न तस्यैति चेतरैवं चेत् दृश्यते सत्यभिधारणे स क्वा इति वचनमलिंगमिति। नाऽलिंगं तस्यैतद्वचनं पृक्ते हनं क
रोति कतमद्यमतः प्रथमं हि रूक्षे हनं करोति न द्वितीयं स्निग्धस्य मृदू वति। न वस्निग्धस्य रूक्षे हनं क्रियते। प्रथमं
वीते लोके वादीय दस्याभिः कांतं गान्निगति दैवदत्तस्य गच्छे स्निग्धं भुक्तेनेन वपमरूक्षाः कृता इति सत्स्वप्यन्येषु
स्नि[illegible]ढभोजनेषु वंतस्या रूक्षकरणस्याभिधारणस्याभावादुक्ता इति वचनमुपपद्यते। स्निग्धे सति नोपपद्य
ते। त[illegible]रति प्रयाजशेषेणाभिधारणं प्राजापत्यानां नास्तीति॥ ● ॥स्यात्तस्य मुख्यत्वात्। इदं प्रयोहरं सूत्रांप्र
ति[illegible]स्याभावात् रूक्षा इति वचनेन भवतीत्यनुपपन्नं तत् हि अन्यस्य प्रथमस्य विद्यमानत्वात्। कतमं तद्येन
प्यमा[illegible]णया परस्तुत्या स्निग्धतायाः। अत्रोच्यते। स्यात्तस्य मुख्यत्वात् यदेतत् प्रयाजशेषेणाभिधारणं त
स्येवाभावादेतदुपपद्यते। सत्यपि श्रूयमाणयाऽन्यभिधारणेऽद्वासितायोच्य। एतावदुच्यमानेया

प्रयोजकमुतान्प्रयोजकमिति। किं प्राप्तं। अ ५

तदस्मे सर्वी विदं हृति। यदुहृता तिता पुरस्तादसौ प्रवयवाङ्मावयत्वाश्च नाशयंतिस्तैषा हृतैवेदं उपयाजशेषे
णाशीताका:॥ किं पते त स्वेदयति तेन स्निग्धा या:। प्रस्तानकालमभिघारणं यत्तत्स्वेदयति। तद्दिदं स्वेहन
स्याभिघारणस्याभावात्सव्यतावचनमुपपद्यत इत्युक्ते। न स्मात्तत्प्रयाजशेषो धार्यत इति॥ ग समा
नयनं तु मुख्यं स्यात्तल्लिंगदर्शनात्। दर्शपूर्णमासयो: श्रूयते। आतिहाय्येडो बर्हिः प्रतिसमानयतीति। तत्र सं
देह:। किं समानयनं आज्यस्य धर्मो लोपं च प्रयोजकमिति। कुत: प्रयाजानुयाजार्थस्याज्य
स्यायमेकदेश: समानीयत इति। पूर्वेण न्यायेन प्रयोजकता प्राप्ता। तदुच्यते। मुख्यं समानयनं
तल्लिंगदर्शनात्। किं लिंगं। चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवंति न ह्यत्रानुयाजानुयजस्त्र भवतीति प्रातिप्रा
यां श्रूयते। यदि प्रयाजार्थं समानयनं ततस्तत्रैकं चतुर्गृहीतं समानीयते एकस्मिन्ननुयाजानां भव
तितत्र्यातिरिक्तेऽज्यतां तासंतिष्ठत इत्यनुयाजा आ वेडप्रभृति समानयनार्थं मे कं चतुर्गृहीतं आहुं २६
नत्वनुयाजार्थं तत्र बहूनां चतुर्गृहीतानां दर्शनमुपपद्यते। इतरथा ह्यनुयाजाभावेन वोपभृति
चतुर्गृहीतं तत्र चतुर्गृहीतानीति बहुवचनं नोपपद्यते। तस्मात्प्रयोजकं समानयनमिति। मुख्य

लिंगमपि भवति। तद्यत्सर्वेभ्यो दूर्विः समवद्यति तस्मादिदमुदरे विश्वरूपमन्नं समवधीयत इति। यदि परार्था
त्तद्वाक्यात् संनिहिताः क्रियन्ते तदा तत्र संनिधानाविशेषात् सर्वेभ्योऽदीयत इत्युपपद्यते। प्रयोजकत्वे त्वेकस्मादे
वावदीयेत। तस्मादप्रयोजकः। तथेदमपरं लिंगं शेषादिडामवद्यतीति शेषात् स्विष्टकृतं यजतीति। ननु चैवं वि
धिः स्यादिति ब्रूमः। नात्र विधिविभक्तिर्वर्तमानापदेशो ह्ययमिति। - । अभिघारणे विप्रकर्षादनुयाजव
त्स्याच्च भेदः स्यात्। अस्ति वाजपेये। वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति। तत्र श्रूयते। तत्र श्रूयते सप्तदश
प्राजापत्यान् पशूनालभते। सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या इति। प्राजापत्यानां च तूपराणां वस
मुच्चयो वक्ष्यते। प्रजापतेर्भुक्त्वा न्नानादिति। अस्ति तु प्रकृतौ प्रजायेशेषेण हवींष्यभिघारयतीति। तत्र
संदेहः। किं प्राजापत्यानां वपा अभिघारयितुं प्रयाजशेषस्य धारणार्थं पात्रमपरमुत्पादयितव्यं। तत
स्तेन प्राजापत्यानां वपा अभिघारयितव्या उत न शेषोऽवधारयितव्यो नैव ततः प्राजापत्या वपा अ
भिघारणीया इति। किं प्राप्तं। अभिघारणे प्रयाजशेषधारणार्थं पात्रमुत्पादयेत्। यतः सर्वे प्र
याजशेषो विप्रकृष्टे काले मध्यंदिने सवने ब्रह्मसाम्न काले प्राजापत्यानामालंभः श्रूयते। तादृप
यसिष्ठकृतानुत्सृजतीति ब्रह्मसाम्नालभत इति। व्यापत्तावच्च द्रव्यं भवति। तस्मात् पात्रान्तरमुत्पाद

नीयमिति। यथानुयाजेषु पृषदाज्यधारणार्थं पात्रमुत्पाद्यते। पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति वचनादे
वमत्रापीति। ना। एकस्य पात्रत्वात् पात्रत्वं तत्रैकदेशत्वात्। तदाज्यं पत्नीसंयाजे पात्रमभिधार्यं। कुतः शेषा
भावात्। कथं शेषाभाव इति चेत्। अपात्रत्वात्। कथमपात्रता। एकदेशत्वात्। प्रयाजार्थस्य हि तस्य
आज्यस्य स एकदेशः। किमतो यद्येवं। एकदेशव्यापारः श्रूयमाणो नावयविनमुपादेयत्वेन चोदय
ति। आह। उत्पत्तिं न चोदयेत्। धारणमुत्पन्नस्यार्थात् भविष्यतीति। उच्यते। एकदेशत्वादभिधारणं
द्रव्यमेव न प्रयुंक्ते इति। उच्यते। कृतार्थस्यायमेकदेशः प्रतिपाद्यते नाभिधारणमर्थकर्म। ननु हविषो
द्वितीयानिर्देशात् प्राधान्यं स्यात्। नेत्युच्यते। अदृष्टो हविषामुपकारः कल्प्येत आज्यप्राधान्ये तु न दृष्ट
काभिरिक्तैर्लेहः संप्रयोजनमाज्यभागार्थेनाज्येनासंसर्गोऽस्तु ह्यतिरिक्तयाप्रयोजनेनाभिघार्यते न हविषा।
तस्मात् पत्नीसंयाजानामभिधारिताभिर्वपाभिः प्रयोजनमेव नास्ति किमर्थं शेषो धार्यत इति। हेतुत्वा
त्सह प्रयोगस्य। हेतुत्वाच्चाभिधारणस्य सहत्वमत इति स्फूर्तिर्निर्वर्तिता। तीर्थं वै प्रातःसवनं यत्प्रातः
सवने पशव आलभ्यन्ते। तीर्थ एवैतानालभत इत्ययोऽभिलाषाद्धोवपानामभिघततायेत पर्यतिरेण वै
पाभिधारणमनुग्रहलेशोऽस्तीति दर्शयति। अभावदर्शनाच्च अभावं खल्वप्यभिधारणस्पर्शयति।

न तु लिंगमुपदिश्यते। का प्राप्तिरुच्यते। तैरवं तत्र प्रयोजनं प्रयाजेभ्यो हि गृहीतेन तु उद्धृताज्येन प्रयोजनं नोपभृति रिक्तायां
मुपभृतो रेचनमहत्वार्थं मेतु तेन प्रयाजहोमार्थमाज्यस्य समानयनमौपभृतस्याज्यस्य कोलयति। तदपि हि प्रयाजार्थमनु
याजार्थं चेति वक्ष्यते। वचने हि हेत्वसामर्थ्यं। कथं कुर्यात्तद्वचनमेतच्चतुर्गृहीतान्यौपभृति। उच्यते वचने हि हेतुरसम
र्थितः स्यात्तत्र अनुयाजार्थस्य ग्रहणस्य न भवतीति। यदा समानयनेन प्रयाजार्थमिति गम्यते। तदा वचनमपदार्थवचनं तदा
नानुयाजाभावे हेतुरस्तीति हेतौ तत्र चानुयाजार्थस्य ग्रहणस्य न भवतीति हेतुर्व्यभिचारदोषो नोपपद्यते। तस्मात्प्रयाजार्थं
समानयने प्रयोजकमौपभृतस्याज्यस्याधिकं भवति प्रयोजनं प्रयाजार्थे समानयने कांचन प्रयाजार्थं तेनैव संमा
नेपमर्ईमौपभृतस्यापि प्रयोजकत्वेन नियोगतो धियावत्तावाह। तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः
श्रूयते। जुह्वां चतुर्गृह्णात्यष्टावुपभृति गृह्णातीति। तत्र संदेहः किं जौहवमौपभृतं वोभयमुभयार्थं प्रयाजे-
भ्यश्चानुयाजेभ्यश्चेति जौहवं प्रयाजेभ्य औपभृतमनुयाजेभ्योऽथवौपभृतं प्रयाजेभ्योऽनुयाजेभ्यश्चेति। किं
प्राप्तं। उभयमुभयार्थं कुतो यद्यदाज्येन क्रियते तस्मै तस्मै भवितुमर्हतीत्यविशेषात्। तत्र जौहवमनुयाजा-
प्रतिषेधार्थं। नैव मुभयमुभयार्थमिति। जौहवं प्रयाजार्थमौपभृतमुभयार्थं यच्चतुर्गृह्णाति यदष्टौ गृह्णातीति तदुभय
स्मै गृह्णातीत्युक्तत्वोवै प्रयाजा इति जौहववचनमनुयाजप्रतिषेधार्थं प्रयाजानामसंकीर्तयतीत्याह।

न तु नास्त्यनुयाजप्रतिषेधार्थवचनोपदेशात् प्रयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीति प्रयाजेषूपदेशकमेतत्तन्नास्यानुयाज
प्रतिषेधे सामर्थ्यमस्तीति। उच्यते। न ब्रूमः प्रतिषेधकमेतदिति किं तूत्पत्तिवाक्यस्थानुयाजानां नैव प्रयोजनका
ङ्क्षिसंबन्धोऽस्ति अनेन वचनेन प्रयाजप्रयोजनता क्रियते जौहवस्यानुयाजप्रयोजनताया वचनाभावादे
तत्र गम्यत इत्यनुयाजप्रतिषेधार्थवचनमित्युच्यते। औपभृतं तथैवाचेत्। इति चेन्न दृश्यते जौहवमनुयाजे
भ्यः प्रतिषिध्यते औपभृतमुभयार्थमिति भवतु जौहवं प्रयाजार्थं न त्वौपभृतमुभयार्थं तदपि तथास्या
दुपयाजौहवं। कथमेतत्। तदप्यनुयाजार्थमितीमेवं स्मर्यते। यदुपभृति गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्गृह्णाति
तद्दत्तं। सिद्धमनुयाजा इत्यनुयाजार्थतास्येति। स्यान्नत्वनुयाजप्रतिषेधार्थत्वान्नित्यानुवादः। नैतदेवमुभयार्थं हौपभृ
तमेव स्मर्यते। यदष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीति। ननूक्तमनुयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीति
अनुयाजार्थतास्येति। उच्यते। जुहूप्रतिषेधान्नित्यानुवादः। तेन यद्यन्नौपभृते जौहवे चोभयार्थे प्राप्ते जौ
हवमनुयाजेभ्यः प्रतिषिद्धं नौपभृतं तेन तदौपभृतस्योभयार्थता। अस्ति तावदनुयाजार्थत्वं तावच्चेन नित्यानु २६
वादो भवितुमर्हतीति। न शक्नोति प्रयाजार्थतां प्रतिषेद्धुं। प्रत्यक्षश्रुता हि सा। तस्मादौपभृतमुभयार्थं
समानयनं च ततो जुहूवां श्रूयते। तस्मादपि प्रयाजानुयाजार्थता न शक्या बाधितुं। तद्धृसंख्याप्रवचनात्॥ ॥

३

अग्न्युपस्थातिग्रहत्वात्ती त्रिरूप्यते। तत्र संदेहः। किं तदैव भूतमाज्यं ... अष्टसंख्येन ग्रहीतव्यं लोकत्रसंस्क्रियते उत चतुः
संख्यागुणभूतेनाहूयोग्रहणयोरिति। किं तावत्प्राप्तं। अष्टसंख्यागुणभूतानां चतुःसंख्येदे ग्रहीता। कुतः। अवदानानां।
अष्टसंख्याश्रूयते। चतुःसंख्यैवाश्रयालस्यते इति। क्वचिद्ग्रहणविषये च क्रतिर्न्याय्योत स्यादष्टसंख्ये
ग्रहणमेतदिति। आनुयाज्ञाज्ञो हवस्य अनुयाजवादश्च भवति। चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्य घारमा का
यन्ति इति। प्राचीनं प्रयाजानूयाजैर्निगमानयनेन चतुर्गृहीतलाये तिने चतुर्गृहीतान्तु ग्रहः। कथं स्यादि
ति। किं चतुर्गृहीतं भवति समानयनेनानेति। ब्रूमः। चतुर्गृहीतं प्रथममेव तदाधारे व्याधारिते भवति
पंचतुःसंख्यमेव तस्य ग्रहणमासीत्। किं तर्हि चतुर्गृहीतं साये तिर्वहु गृहीतस्यानुयाजार्थमल्पं हि
चतुर्गृहीतं होमायाप यशिष्टं तत्स्य पासि कथं स्यादिति। एवं चतुर्गृहीतशब्देनाल्पमिति लक्ष्यते। ऽ...
वेकुल्लंकस्य विदपेक्ष भवति। यदि ह्येपभृत अष्टसंख्यमेवं चतुर्गृहीतमल्पं भवति तत्र च चतुर्गृहीत
... तस्मादपि पश्याम उपभृतेऽष्टसंख्यागुणभूतेति। ...
म ... समानयते। ... शब्दः प्रसंख्यावो...यति। ... तेच चतुर्गृहीते एवं हेतुः समर्थितो
... चतुर्गृहीतान्यानि भवंति। न ... नुयाजार्थे ... भवति अनु
तो

ष्टप्रयाजेषु तदष्टगृहीतमेवोपभृतं भवेद्यद्यष्टसंख्यागुणोपभृतानतस्य दर्शपूर्णमासयोः चतुर्गृहीतयोः स
तोश्चतुर्गृहीतान्यानुयाज्यानीति ध्रुवे वचनमाज्येष्टपयदाने। तस्माच्चतुर्गृहीते द्वे इति। आह लिंगमेतत्प्राप्ति
रूपमतोमिति। तदभिधीयते। अग्न्यारम्भोध्यते च चतुर्गृहीतं जुहोतीति हि सर्वहोमेषु। तेन प्रयाजानुयाजेष्वपि
तदष्टगृहीतेनेशक्यते बाधितुं नानाविधत्वादष्टगृहीतं हि प्रदूणे चतुर्गृहीतं हि होमोत्ति हि समवो
यदष्टगृहीतं गृहीतेन च चतुर्गृहीतं हि तेन तदेतद्विधा हायप्रत्वं प्रदूणे द्वे चतुर्गृहीते भवतीति। कथं द्वे चतुर्गृही
ते भवतः। कथं द्वे चतुर्गृहीते षु होमेषु स्यातामिति अष्टगृहीते च गृह्यमाणे गृह्येते द्वे चतुर्गृहीते नाष्टगृहीताद
गृहीतं कश्चिदसंपादयेत्। तस्मात् द्वे एते चतुर्गृहीते इति। अथ यदुक्तं अष्टगृहीतं श्रूयते। तो कल्पिता ^
लक्षणायागरीयसी त्कल्प्यते। उक्तमस्माभिरष्टसंख्यायाः प्रयोजनं कथं द्वे चतुर्गृहीते स्यातामित्यपि विवा
प्राप्तुपभृति गृह्णातीति तदुपभृति समानीते द्वे चतुर्गृहीते कथं स्यातामिति इतरथा ह्यसत्यष्टश्रुतेर्नानाप
प्रयोगस्थापातीत स्यादष्टसंख्या अत्र वर्णनमदोषः। साध्वेतद् द्वे चतुर्गृहीते तदुपभृतीति। किं प्रयोजनं द्वयोश्चतु ९
र्गृहीतयोः सतोः समानयने इदं समानेतर्मभवत्यष्टगृहीतिः सति न नियोगतो इदं। तथा यत्र तु प्रयाजार्थं निर्वृत्तं त
त्राष्टगृहीतं यथापूर्वः पक्षः यद्योबाधिसिद्धांतस्तथा चानुमास्ये कुसिद्धांते चतुर्गृहीतं तदुपभृति भवतीति।। श्री।। ।।

इति श्रीशबरकृतौ मीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ स्वरुत्वेनैकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात्॥ अस्ति ज्यो-
तिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति। तत्रेदमाम्नातं वादिरे वृश्चतीति। तत्र संनिधा-
दमपरमाम्नायते। स्वरुणा पशुमनक्ति यूपस्य स्वरुं करोतीति। अथेदानीमिदं संदिह्यते किं भेदेन यूपात् स्वरुत्वादा-
पितव्यः। उत तद्रूपं क्रियमाणं यत्तु निष्पन्नं स एव ग्रहीतव्य इति। तत्रेदं तावत् परीक्ष्यं। किं छेदनात् कृत्स्नतः प्रयोजक उ-
स्वरुता प्रयोजक इति। प्रयोजकत्वे तु भेदेन यूपात् निष्पादयेत। नत्वेव प्रयोजको यूपे निष्पद्यमाने यत्तु निष्पन्नं स कुर्वी-
ग्रहीष्यत इति। स कथं प्रयोजकः स्यात् कथं वा न प्रयोजक इति। यद्येषा वचनव्यक्तिः स्वरुरित्यवगतो ग्रहीष्यते त-
तः प्रयोजकः। अथैवं विज्ञायते स्वरुणा पशुमनक्ति अनवगतस्य स्वरुशब्दवाच्यं भाव्यते। कथं ज्ञोपलणादिनेति कर्त्तव्यताभि-
धीयते। ततः स्वरुणा पशुमनक्तीति स स्वरुरित्यवगतो ग्रहीष्यते। नतः प्रयोजकः। अथैवं विज्ञायते स्वरुणा पशुमन-
क्तीति अनवगतस्य स्वरुरेतावदस्य विज्ञायते अञ्जनं क्रियत इति। इदमपि यूपस्य स्वरुं करोतीति यूपैकदेशं स्वरुकार्ये
ऽञ्जने विनियुंक्त इति। ततो प्रयोजकः। किं तावत् प्राप्तं। स्वरुत्वेनैकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात्। स्वरुर्न यूपेनैकनिष्प-
त्तिः स्यात्। यूपमनपेक्षमाणस्य स्वरोरुपजोषणाद्युत्पत्तिः। कुतः। स्वकर्मशब्दत्वात्। स्वो ह्यस्य कर्मशब्दः स्वरुकर्त-
ताभिधायको भवति स्वरुं करोतीति। एवं च यूपस्य काष्ठादेव पृथक् स्वरुः क्रियत इति यूपस्य स्वरुं करोतीति लक्षणया यू-

पशुः स्वरिराघव पवस्पेत्पर्थः। कुतः स्वरूपत्वमावनाहि रूपान्यमनु। स्वरूपं करोतीति। स्वरूपमुत्पादयतीति। रूपावपनो
पादानेवा चकोन। वा क्वाचित्कृतिर्वलीयसीति। तस्मादेव सति निमित्तो रूपकाशादेव स्वरूपत्वाद् दर्शितव्योनिरू
पेक्षात्स्यस्मात् सिद्धा कर्तव्यो भेदेनेति। जात्यंतरस्य शंकाते॥८॥ इतरत्राभिरूपेक्षस्य स्वरोरूपत्वमितिगम्यते। कुतो
जात्यंतरादप्याशंका भवति। दृष्टांतरात्। कथं। अन्यस्य दृष्टस्य स्वरूपं कुर्यादिद्यस्य दृष्टस्य स्वरूपं कुर्यादित्येकस्य लो
कमध्यारोपेण रूपस्य स्वरूपं करोतीति। न हि रूपमत्र निष्पन्नस्य प्रदर्शितेजात्यंतराशंकावकल्पते। एकशेषो शाकलो हि स्व
रूपकार्यं तदीनीवि निषुज्येत। तस्मादपि भेदेन रूपात् स्वरूपत्वाद् दर्शितव्य इति।०॥ तत्रैकदेशो वाक्यरूपस्य तन्निमित्त
त्वात्। वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। रूपैकदेशोऽपि रूपमनुनिष्पन्नः शाकलोऽपि हीतव्य इति। कस्मादेवमाख्यायते। य
दन्यस्य दृष्टस्य स्वरूपं कुर्यादन्यैकस्य लोकमध्यारोपेण तु देह रूपस्य स्वरूपं करोतीति। न चात्रापमध्यापि दीयते
स्वरूपमुत्पादयतीति। किं तर्हि स्वरूपकार्यं कर्तुं यदुपात्तं तं रूपादिति कुतः स्वरूपस्य तन्निमित्तत्वात् स्वरूपत्वमत्र १८
रूपतेस्वरे। रूपस्य स्वरूपं करोतीति। कस्यात्मीये रूपस्यैत्वा स्वीयस्य समुदायस्यैकदेशो भवति। तस्मादिह
मुच्यते। प्राचीनः षष्ठी पंचम्यर्थे भवति। यथा शाकस्य देहि शाकाद् देहीति। तथा क्वचित्तृतीयार्थे घृतस्य य
जति घृतेन यजति। पंचम्यर्थे घृतात् यजति घृतस्य यजतीति। द्वितीयार्थे वा सोमस्य पिबति सोमं पिबतीति।

५

नन्वेकं यूपावयवोऽत्र वाक्ये न विधीयते। कृत्स्नस्वरो हि तत्प्रत्विा। कृतिश्च वाक्याद् दूलीयस्वी। उच्यते। सत्यमेवं यूपस्येति हि शाकल्ये विव
क्षितार्थे भवति तत्र कृतिरिष्यते। वाक्यमपि न स्वस्य तत्र कश्चित् किंचिद् विवक्षितार्थेऽस्ति स्वरूपं करोतीति स्वार्थस्वरानुवादोऽभि
धाविष्टप्रशाकलो विधीयते। स्वरूपशब्दं जनार्थलिंग शाकल उपावरित ज्ञीतगम्यते। वपावप्राप्ति द्धि येतत्स पंगिमपिष्य
ति। भवतेति श्रीलक्षणं। प्रधकस्मात्तु स्वरूपनमिति तस्माद्वेषो बध्यिद्यते तद्रूपे तत्त्वविवारुभवति तस्मात्तु स्वरूपनमिति॥
१०॥ शाकलस्य कृतेः॥ इतश्च यूपमन्त्र निष्पन्नस्य यद्गुणं, अतः शाकलकृतेः। शाकलकृतिर्भवति। स्वरो यः प्रथमः शाक
लः। यः शापमेतत्स्वरूपः कार्य इति। शाकलस्यैकदेशः एकदेशश्चाप्रयोजकः। संबंधविशेषत्वाद्वा तत्स्वरूपवद्दारा स
मुदायापेक्षित्वात्तत्र प्रकरणादन्यदर्थेन खादिरादिना जोषप्रादिकार्मविशिष्टेनैव यागार्थेन प्रकृतेनास्येकेवा का
ता। यूपाय खादिरादि जोषयते छिनत्ति तक्षति च तत्र यः शाकलः प्रथमः परापतति तस्येव स्वरूपं जनार्थं करोतीति
स्वरुशब्दं च तत्रानुवदन्नोपचरति। तस्मान्नैतदस्ति दृष्टादिनिष्पत्तिः स्वरुरिति॥ येनान्यस्माद पि दृष्टादिति शंक्या
ते। तस्मात्तु जात्यंतराशंका कथंचनेति यादानुवादो यूपशाकलस्कृत्यर्थः॥ ॥प्रतिषेधे च दर्शनात्॥ इतश्च न दृष्ट
निष्पत्तिः स्वरुः। कुत एकादशिन्यां प्रतिषेधे च दर्शनात्। यथा तु दूर्यस्य रश्मिः पश्चनुसमस्यमध्यमेरशना
या स्वं स्वं यूपशाकलमुपगूहतीति। स्वरू बहुलेदर्शयिति। यदि च स्वरुः दृष्टादिनिष्पत्तिः स्यादेकस्वैकादशि
तंत्रेण कार्यं साधयेत्। यूपमनुनिष्पन्नस्य तु प्रहृत्यो च कृतो स्वयूपशाकलेनां तु नंछतमेकादशिन्याम्

वेध

दकः स्वरूपशाकलमेव प्राप्यतीति वक्तुमनुपपन्नं भवतीति स्वरूपशाकलं प्राप्त तस्य ह्यग्रहणाद् दश्यवसीयते।
दशोसोशः कृतस्मादशोसोग इति ज्ञेन। विन ष्ट इति। तस्मात्स्वरूपत्वेनै प्रयोजक इति। ।आदौ कर्म
द्रः। अथ च य दुक्तं उत्पत्तिरस्य शब्दे नोक्त तेस्वरूपं करोतीति किं करोति शब्दो व कल्पिष्यत इति।। ।उच्यते। आद्य
ते करोति शब्दो भविष्यति। स्वरूपं करोति स्वरूपमादत्त इत्यिय प्राकाश्यं निकरोति गोमं मानि करोति निआदाने
करोति शब्दो भवत्येव मि द्वापि दृष्टव्यो। स्वरूपत्वेनैकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात्।। ।आक्तिर्ज्योतिष्टोमे
पशुरग्निषोमीयस्त्वत्रानूयते। स्वरूपेण पशुमनक्तीति अथैष संदेहो भवेति। किं स्वरूपत्यागि प्रयोजय
तिउत यूपमनुनिष्पत्तस्योस्य ग्रहणमिति। किं प्राप्तं स्वरूपत्वेनैकनिष्पत्तिः स्यात् प्रयोजनमत्कृत्यतिमिति। कुतः।
सैसोस्य कर्मशब्दो भवति स्वरूपं करोतीति स्वरूपमुत्पादयतीत्यर्थः। एकं चैवोत्पत्तिरस्य शब्दवतीतस्मै। तेनैकपानिष्पत्त्या यू
पञ्च स्वरूपञ्च भवतीति। जातंतरम्बदर्शं क्यते।। ।यदि यूपमनुनिष्पत्तस्य ग्रहणं भवेद् यूपकाष्ठे व स्वरूपं स्याद् न्य
त्स्वाशंकानो पपद्येन भवति। च। यद्यन्यस्य स्वरूपस्य स्वरूपं कुर्यादितो स्पष्टं कर्म तोरोहेमुयूपस्य स्वरूपं करोतीति
तदस्मादपि प्रयामः। प्रयोजकः स्वरूपादिति।। ।तदेकदेशो वा स्वरूपस्य तन्निमित्तत्वात्। यूपमनुनिष्पन्नो वाग
स्तेतस्वरूपत्वेकदेशोथोयं प्रतीनिर्देशात्। यूपस्य स्वरूपं करोतीति यादि हि छेदनं दुःमुभयार्थं स्यात्स्वरूपं यूपयोः कार्यितस्मै

१६

६

देशोऽपि नेत्रत्र षष्ठीनोपपद्येतासि उदाहृती तस्माद्यूपैकदेशः स्वरुः खण्डं यूपस्य स्वरुं न यूपैकदेशः कर्त्तव्यो यथा स्वयं लिखिति ॥
स्वरुः कृत्वाप्रतेव्यः ॥ ॥शकलश्रुतिश्च भवति । यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्य इति एकदेशत्वाप्रयोजको भवति नैकदेशोऽप्र
माणं पश्यामि किं पर्णत्वमिति शोभकीति विद्यमानस्यापि वियविनष्टकरे उगृह्यते तस्मादप्रयोजकः ॥ ॥प्रतिरूपं दर्शनात् ॥ ॥
प्रतिरूपं स्वरुत्वापि कल्प्यते स्वरवो दृश्यन्ते । एकादशिन्यां यथानुरूपं स्वरुभिः पशूनुसमभ्यमध्यामि स्वनाग्रुले स्वरुं यूपशक
लमुपगूहतीति । स यदि स्वरुमात्रं यूपः कार्य इत्ययमर्थः ततो बहूनां स्वरूणां दर्शनमुपपद्यते प्रयोजकत्वे स्वरोरेकप
वसंमजनार्थे स्वरु रुत्पाद्येत तस्मादप्रयोजक इति ॥ ॥आदाने करोतिशब्दः ॥ ॥अथ यदुक्तं स्वरुत्पत्तिरस्य शब्देनाभिधीय
ते स्वरुं करोतीति करोतिशब्दोऽवकल्प्यते इति । उच्यते । आदाने करोतिशब्दो भविष्यति स्वरुं करोति । स्वरुमादत्त इति य
थाकाष्ठानि करोति आहरतीत्यादाने करोतिशब्दो भवत्येवमिहापि द्रष्टव्यं ॥ ॥शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ ॥दर्शपूर्णमास
योः श्रूयते शाखामाच्छिनत्ति प्राचीमाहरत्युदीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरतीत्यत्र संदेहः ॥ किमयं दिग्वाद उत शाखावाद इति
किं प्राप्तं दिग्वाद इति । तथाश्रुतिशब्दः शाखावादेऽवलक्षणे इति तस्माद्दिग्वाद इति प्राप्ते ब्रूमः । शाखावाद इति । कुतो यदितावद
यमर्थः प्राचीं दिशमाहरतीति ततो नैराकांक्ष्यात्प्राचीं दिशमाहरतीति नतः काहर्त्तव्येति वाक्ये शाखाशब्दस्याभावात् अ
नुपपन्नो यं संबंधः । अथ यत्र कृता शाखेति ततः प्राचीं शाहरतीति नतस्याप्येवाभिसंबंधो न्याय्यः । कुतः प्रत्यक्षाद्धि प्राचीशब्देन हरे

रेकवाक्यताप्रकरणे स्पष्टं शाखाशब्देन भवेदुभयथात्र प्राचीशब्दो लक्षणया यत्र कृतो वा शाखां लक्षयेत् दिशो वा निष्ठि
तत्वात् दिग्विहारदेशामी। सितनमस्युक्तं। अपि च। प्राचीति सर्वदिशत्वेय सर्वदिशश्चास्य सर्वे साचेद्या विनापत्तेः तरेण न पश्चि
प्रार्थमिर्थममिवदेति सामान्यपदार्थसंबंधे च सम्यग्व्यवहारानुपपत्तिः। प्रतिस्वे च देशस्य रूतच्छित्त प्रागभावात् तथा शाखोपि
वच्छिन्नो दृश्यस्तेत दपेक्षा तेनत्र तदा तत्सस्य शाखाप्रत्यक्षेदीवीवेति भवति सर्वं घस्तथाप्यसर्वव्यवहारो यथा कल्पतो। यत्तु शा
खावारेलक्षत्रोति। उच्यते भवति लक्ष्यार्थी विशाखाच्छिन्नस्य शाखावान्वृक्ष इति॥ ॥शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेषेण विभागः स्या
देषमात्रा॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः समाम्नायते। मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति। तत्रायमर्थः। सांशयिकः। किं शाखाछे
दनस्योभयं प्रयोजकं शाखोपवेषस्योत शाखाप्रयोजिकोपवेषो वेत्युभिष्वातीति। किंप्राप्तमुभयं छेदनान्निष्पद्यते। शा
खाशाखामूलं वोभयं चप्रयोजनं वेदग्रेणवत्साप्राकरणादि करिष्यति। मूलतउपवेषं। तेनाविशेषाभावादुभयं प्रयोजकं छि
तिप्राप्तउच्यते। शाखायां ग्रमस्तु लप्राधान्यात् शाखाप्रधानत्वादुपवेषेण विभागो भवेत्। शाखामनु निष्पन्नो ग्रहर्येत कथ्यत
प्राधान्ये। शाखांपरिवास्येति द्वितीयानिर्देशात्। न तूपवेषं करोतीत्यत्र द्वितीया। उच्यते। नासौ परिवासयते कर्मकिं स्वतंत्रं हि करोते:। आहाकस्मा १०
देयमूमिसंबंधोन भवति शाखांपरिवास्य मूलतउपवेषं करोतीति। शाखाशब्दश्च मध्ये वा येतथा मूलेपि तत्रायमर्थः। छेदने न शाखाग्रमूले विभजति
फिर्योजने विभज्य मूलमुपवेषं करोतीत्युच्यते। नेदं। अवहितमत्यनाद्येवं भवेदप्रधानेन शाखोर्ध्वपरिवासनं। इत्येतस्मिन्नुपवेषकरणे भेतुमूलमसामूल

मुपवेशशब्देनसंबध्येत। उक्तं तु ज्यपसंबंधे विरोधः विरोधे च प्रकरणाद्वाक्यं बलीयो॰ यसन्निहितेन संबध्यते तस्यापि शाखा प्रपुत्रे नेत्याम ततिश्च अतः सिद्ध एवोपवेषो न प्रयोजयति छेदनमित्येतदत्र वेषस्यं॥ [illegible] ॥ आख्यया [illegible] रोति। व्याख्यायामः आपयति शाखयाद्दोहयतीत्येवमादि स्तु शाखाग्रहणो [illegible] पारः। ततः शाखाशब्दोपैति। न हि [illegible] ते। किमतो यद्येवं। यत्र शाखाग्रहणस्तदर्थं छेदनं [illegible] निर्दिष्टा [illegible] शाखा शब्दोपदिष्टेषु [illegible] लपरिवासितत्वाद्यैव [illegible] शाखया क्रियते तदर्थं छेदनं। न वोप [illegible] सित पा क्रियते तस्मात्तत्तदर्थे छेदनं। किं भवति प्रयोजनं। पौर्णमास्यामपि शाखो [illegible] पूर्वः पक्षो यथा सिद्धान्त [illegible]॥ ॥ हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्याद्द्रव्याणां तादर्थ्यत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति। सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति। तत्र संदेहः। किं शाखाप्रहरणे प्रतिपत्तिकर्मोतार्थकर्मेति। किं प्राप्तं। हरणे जुहोतिः स्याद्दर्थकर्मेत्यर्थः। कुतः। यो

गसामानाधिकरण्यो ऽस्याः समानीति पत्र संदेहः । किं यावत् खो प्रहरतीति । सद्धयोगे यत्र तृतीयातस्य गु
णभावो यत्र द्वितीयातस्य प्राधान्यं प्रस्तरेण विस्पष्टोपदिशः शाखापित स्मिन्नेव पर्यो प्रस्तरस्य
विशेषणांसमानयोगित्वात् ॥ आह ननु तत्र तत्र गुणभूता शाखा नस्याः प्रतिपत्तिर्यो प्याइतर
था ऽनेन गुणभावः प्रसज्येतेति ॥ उच्यते ॥ द्वयोर्याणां वाधे शेषत्वात् तत्र त्यार्थ स्वत्रे शेषभूतान्येव द्रव्या
णगुणपदिश्यन्ते । न तत्र प्रत्यायोपदिश्यन्त इति तस्माद्गनेन गुणतैव द्रव्याणां न्याय्येति ॥ प्रतिपत्तिर्वो
द्धुः स्यात्प्रधानत्वात् । प्रतिपत्तिर्वा शाखाप्रहरणं । शाखस्य तत्प्रधानत्वात् । शब्देत्रशाखाप्रधान
कथं द्वितीयाश्रवणात् नन्वयस्मैव सा द्वितीया प्रस्तरेण शाखाया मुच्यते । प्रस्तरे द्वितीयार्थः सह शाखाया
भपि । कथं । तुल्ययोगात् सह शाखया एवं प्रस्तरं प्रहरतो भवति यदि शाखापि प्रक्षिप्यते । तेन तुल्ययोगः स
र्वाक्षेपं । यदि प्रस्तरः प्रहरतो प्रधानं शाखापि प्रस्तर विशेषणं न स्यात् तुल्ययोगस्तस्मात्पः प्रस्तरे द्विती राम
यार्थः सह शाखाया मव्यतः शाखा प्रधानमपि वतत्र तत्र शाखा गुणभूता तस्यामन्त्रोपदिश्यमानायामते

कःगुणाभावस्तत्रकोदोषः दृष्टेकार्येहित्वाऽदृष्टकल्पितंकृतप्रयोजनायाःव्याख्यायाअपनयनेननवेदिकिंच
नास्तुख्यप्रवासोदृष्टेकार्येनतुप्रहरणोकिंचित्तुसूक्ष्ममपिदृष्टमस्ति।तस्मात्प्रतिपत्तिर्न्याय्या। आह
ननुतृतीयाध्यवसानेयदर्थेनशास्त्रोच्चारणेनभवितुंन्याय्यं उच्यते।नवेदितन्याय्यंयदिनिर्ज्ञातकालाशा
स्त्रस्यात्ततःप्रस्तारस्यकालपरिच्छेदायकीर्त्यमानायगर्थोच्चार्येत। इहपुनरेतद्विपरीतं।निर्ज्ञातकाल:
प्रस्तारोनिर्ज्ञातकालानाख्या॥ तस्मात्सत्यपितृतीयाध्यवसानेप्रस्तारएवव्याख्यायाःकालंपरिच्छेत्स्यति।यथा
द्वितीयानिर्दिष्टस्तथाख्याख्यास्यति॥ यथातृतीयानिर्दिष्टातथाप्रस्तारःसामर्थ्याद्धिवल्लवत्तरमिति॥ अथै
वीतिचेत॥ आह। ननुगुणाभावेपिद्वितीयपादस्यकुमारस्तैक्रुकपालेषु॥ नतस्यानधिकारादर्थस्यप्रकृतत्वा
त॥ नैतत्सत्यादितिस्तुल्यंतस्यासत्कादेरस्यत्वानधिकारादिहवक्ष्याख्यानस्यार्थस्याकृतत्वाद्धस्तापाकरणा
देराह। ननुपुनरुक्तमेतत्सत्कादीनांप्रदर्शनेनसमाप्तिश्चेतिउच्यते।नपुनरुक्ततामहान्दोषः बहुकृत्वोपि
पिपठ्यंवद्धितदोभवति।बहुग्रंथभयेनपुनरुक्तेनेकंत्यथोग्रहणात्तुविष्यतः पुनःपुनरपिधीयमानंवहुम
न्येतएवकिंचिंतायाःप्रयोजनं।यथार्थकर्मणोर्गोमास्यामपिशाखायापाद्यप्रतिपत्तिर्नास्यादपितद्येति॥ ॥उ

अह्नी ९

भा व त्वस्य संयोगात प्रणीतानामाज्यवद्विभागः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयो राम्नायते। अपः प्रणयत्यापो वै श्रद्धामे
वालभ्य यजते इत्युभयत्राव प्रणीतानां व्यापारः प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति तथा तर्वेदि प्रणीता निनयती
ति। अत्र संदेहः। किमुभयमासां प्रयोजकं संयवनं निनयनं चोत संयवनार्थानां निनयनं प्रतिपत्तिरिति।
किं प्राप्तमुभयत्रि संयोगेनाशांकेन विनियोगेनेनउभाभ्यामुभयत्रानां संयोगस्तस्मान्न गम्यते विशेषोऽग
स्मात्ते विशेषेऽनयार्थयोर्विभागो यथैकदेशो भागः संयवने कश्चिन्निनयनइति। आज्यवच्च यथा सर्वे सोवाएत
...त्रापगश्च्यतेषध्रुवायामाज्यमिति॥ ॥ संयवनार्था वा प्रतिपत्तिरितरासां तत्प्रधानत्वात्॥ संयवनार्थाः
प्रणीताः कुतस्तृतीयानिर्देशात्संयवने यो गुणभावः द्वितीया निर्निनयने प्राधान्यं। किं तावत्। प्रयोजनं पुरोडा
शाभावे तासावनस्पती प्रणीतानामप्राचोयप्रापपस्थायां॥ आसनवन्मैत्रावरुणायदंडं प्रदानं कृ
तार्यत्वात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते वाग्वै देवेभ्योपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीनुप्राविश्य त्वेषा वा रम
ग्वनस्पतिषु वदति या दुंदुभौ या तूणवे या वीणायां यद्दीक्षिताय दंडं प्रयच्छति वाचमेवावरुंधे। क्री
ते... मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छति। मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छतीति तत्तूदाहरणं। तत्र संशयः किं दीक्षि २२

दैशाद्यमिप

त धार्यते। भूतस्य दंडस्य मैत्रावरुणो धारयिता प्रतिपत्तिरिष्यवार्थ्ये कर्मेति। किं प्राप्तं। मैत्रावरुणाय दंड
प्रदानं प्रतिपत्तिः। कुतः। दीक्षितधारणोपकृतार्थत्वात् दंडेन दीक्षितस्य। नीतिशेषभूतस्यान्यत्र व्यापारः प्र
तिपत्तिर्यथा॥ यथा वा चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति कंडूयने शेषभूतायाः चात्वालप्रासनं प्रतिपत्तिरेव
मत्रापि दृष्टव्यं। द्वितीयावदंडे विनियुक्तिः तस्मात्प्रदानमिति॥ अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात्स्रग्वत्॥ अर्थ
कर्म वा स्यात्। कुतः। कर्तृसंयोगात् न कर्तृसंयोगो भवति। मैत्रावरुणाय दंडमिति कर्तृदंडसंयोगो भवति। तस्मि
श्च दंडेऽनुगुणात्तः पुरुषः प्रयोजनतः पुरुषं हि स प्रवर्तयितुं समर्थं करोति कथं। यथा पूर्ववत् मोवमाहृतोपः प्रविश्य
तिगां वसर्ध्येव वा यस्य बलेवव भवत्यतः पुरुषप्राधान्यात्र प्रतिपत्तिः स्रग्वद्दृष्टव्यं। यथा स्रजमुद्दि
श्रेदहानीत्यस्य पुष्करेषु नुषस्य प्रयोजनवत्वात्किं प्रयोजनत्वात् स्रजोऽलंकरोति पुरुषप्राधान्यमेव मि
सा दृष्टव्यं। तस्मान्न प्रतिपत्तिरिति॥ अथ यदुक्तं द्वितीयाश्रवणाद्दंडप्राधान्यमिति। तदुच्यते। त
त्पायुक्तं वानीप्सिततमिति द्वितीयाद्दृष्टव्या। कुतः। मैत्रावरुणोव चतुर्थीनिर्देशात् संप्रदाने हि चतुर्थी भवति।
संप्रदानेव कर्मणा मि प्रेयते। तच दंडोदक्षिप्रेततरो मैत्रावरुणाद्दिति गम्यते॥ कर्मयुक्ते च दर्शनात्॥ दंडी

भा॰व॰ त्रैधान्व्याहित्यनूद्यते तेन प्रवृत्तो दण्डं प्रदर्शयतीति तदर्थकर्मेति सत्युपपद्यते। अतिपन्नौ तु दण्डो मैत्रावरु-
णाय दण्डोपादानं येन। कृतं च क्रतौ स्यादिति तेन प्रयोजनमिति न धर्मयैतत्त्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते। तथा हि
ह्यादर्शोपपत्तीति मैत्रावरुणो ब्रूयाद्धितिव लोके बद्धच्छेदिति। तथा सुसत्वत्वाद्धि तिसुमसलशब्दस्य दण्डे
प्रसिद्धो यथाग्रकतु स्वल्पसुमसलिनो मामावकार्य गामवतरेषु रितिति। तस्माद्दण्डार्थकर्म्म॥ उत्पन्नत्वेन
संयुक्तं न दर्शयन्ति हेतुत्वात्तस्यार्थोऽतः गमनेःशेषत्वान्नियतिः स्यात्॥ यदुक्तं यथा कृकृ विधानान्त्र
सनामिति। तत्रोच्यते॥ युक्तं तत्रो सधमानेपघेन प्रयोजनेन सम्बद्धमुपपद्यते तत्तदर्थमेव न्याय्यं तस्यान्य
त्रागमने प्रतिपत्तिरित्येतदुपपद्यते यदि न दृष्टं प्रयोजनं भवति। इह तु दृष्टं प्रयोजनं मैत्रावरुणस्य
धारणं तस्माद्विषममेतत्। अथवाधिकरणान्तरं विधानायाः कण्डूयनं धासनं चोभयमपि प्रयोजनमिति
तिपूर्वः पक्षः एकं निष्पन्नेः॥ सर्वं समस्याहितिः उत्तरः पक्षः कण्डूयनेन तृतीयानिर्देशाद्धि धानायागुणाभा ॥म
वः ॥ तु द्वितीयानिर्देशाद्धन्यत्वकृतार्थत्वात्प्राधान्यमिति॥ सोमिके वक्तृतायेत्वात्॥ अग्निजोमि

ष्टोमेव [illegible] र्थं वारुणोनैककपालेनावभृथमभ्यवयंतीति। तत्राप्राप्तेघृतपात्रगृहीतं वा एतद्यज्ञस्यपदं नीथं
षड्भावाणोपदौदुंबरीयद्द्विषवता फलकेतस्माद्यत्किंचित्सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथंयंतीति। तत्र
संशयः। किंसोमलिप्तानां द्रव्याणामवभृथगमनं प्रतिपत्तिरुत वार्थकर्मेति। किं प्राप्तं। प्रतिपत्ति
रिति। कुतः कृतार्थत्वात्कृतार्थान्येतानि द्रव्याणीति तत्र तत्र। तेषामवभृथगमनं प्रतिपत्तिर्न्याय्या॥ अर्थकर्म
वाभिधानसंयोगात्॥ अर्थकर्म वाभिधानेन संयोगात्तेनावभृथंयंतीति तेनावभृथसंज्ञकं निष्पादयंती
ति। तृतीयातेनेति द्वितीयावभृथमिति। तस्मात्सोमलिप्तेर्गुणभूतमवभृथः प्रधानभूत इति॥ प्रतिपत्तिर्वा
तन्न्यायत्वाद्देशार्थावभृथश्रुतिः॥ प्रतिपत्तिर्वा॥ कुतः॥ तन्न्यायत्वाद्देव। एषहि न्यायो यदन्यत्र कृतार्थम
न्यत्र प्रतिपाद्यते तदिहापि सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे कर्मणि विधीयते तेनार्थकर्म॥ अथ सोमलिप्तेन पाने वि
धीयते ततः प्रतिपत्तिरेवात्र सोमलिप्तं विधीयते ऽवभृथे। तथा सत्यवभृथसोमलिप्तसंबंधोभ्यवयंतीत्यने
नाख्यातेन विधीयेत। तत्र वाक्येन विधानं स्यात्तत्र कृत्वा पुनर्विधीयमाने कृत्वा विधाने यत्नसाध्यरित्ति
तं भवति कृतिश्चवाक्याद्बलीयसी। तस्मात्प्रतिपत्तिरथ पक्षकृन्मथकर्माभिधानेन संयोगादितितत्र क्रमः॥

नाथ एवं सति देशायोर्वध्यत्व श्रुतिर्वर्णयंतीति। अत्र बध्येन देशेन तस्य पतितायस्मिन् देशे वध्यस्तं देशं यंतीतिनिमा
त्रतिपन्नमिति॥ कर्तृदेशकालानामचोदने प्रयोगे नित्यसमवायात्॥ इदं श्रूयते। पशुबंधस्य यज्ञक्रतोः षड्
ऋत्विजो दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विजश्चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पंच ऋत्विजो ऽग्निहोत्र
स्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक्। सोमस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजस्तथा समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे
त ग्रामे नगरे वा वैश्वदेवेन यजेत। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेति। तत्र संदेहः।
किं कर्तृदेशकाला विधीयंते उतानूद्यंत इति। किं तावत्प्राप्तं। कर्तृदेशकालानामचोदनमनुवादः। कुतः
प्रयोगे नित्यसमवायात्प्रयोगे नित्यसमवेता एत इति नर्ते कर्तृदेशकालेभ्यः प्रयोगः सिध्यतीति तेन प्रयोग
चोदनयैव प्राप्तानामनुवादः न तु विधिमर्हंतीति विधेयार्थमेतद्वचनं न विधास्यति। नेति ब्रूमः। उपदेशश्चमे
वं जानीयः कथं वचनं न प्रतिबोधकं तस्मादनुवाद इति॥ ॥नियमार्थो वा श्रुतिरुच्यते॥ ॥न चैतदप्यनुवा ाम
द इति। अनुवादमात्रमनर्थकं। यदि विधिरूरे वमपूर्वमर्थं प्रकरिष्यति तस्माद्विधिरिति। ननु प्रयोगादेव
प्राप्ताश्चैवेति। उच्यते। नियमार्थो श्रुतिर्भविष्यति प्रकारांतरे यथा नियतस्य प्राप्तस्य नियतता। प्रयोगांग २५

तथा सर्वैर्देवाः प्राप्नुवंति। ननु समुच्चयेन। पक्षे समो न तदा विषमो यदा विषमास्तदा न समः प्राप्नुया प्रा
प्तस्य पदानप्राप्तः स पक्षे विधिः प्रयोजनवत्त्वे। विषमविकीर्णोपायमपि समो विधीयते। तस्मान्न विषमस्याप्रा
प्तिर्विधेयोऽसति भवतीति समो विधीयते॥ एवमितरेष्वपि। तस्माद्विद्धिरिति॥ तथाइड्योसुगुदाम्न तिरुत्यत्रि
संयोगात्॥ ॥ अपि च प्रकरणे प्रदेशोऽपि अश्मामनं तिवापं व्रीहिश्चेतमालो येन भूतिकामस्तथाप्सोमारौ ऐन्द्रे
चरुं निर्वपेत् कृष्णलानां व्रीहिणां ब्रह्मवर्चसकामः तथा नैऋतं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामिति। तत्र संदे
हः॥ किं स्वतो द्विवृणो विधीयते उतानूद्यतद् इति। किं प्राप्तमनूद्यते द्वयोऽपि नियमहीतत्वात् विधिर्वा॥ पक्षे
प्राप्तस्य नियमार्थ इति। पक्षे कं प्रयोजनं उभयोरप्यविशेषणयोः॥ संस्कारैव तत्र प्रधानत्वात्॥ अथ
मप्यविकरणप्रदेशोऽस्ति पूर्णमासयोः श्रूयते। व्रीहीनवहंति तंडुलान् पिनष्टीति तत्किमिमौ विधी उत अ
नुवादाविति संशये पूर्वत्राप्तत्वादनुवादाविति प्राप्ते नियमार्थत्वाद्विधी इति॥ यजति चोदना द्रव्यदेवताक्रि
यं समुदायकृतार्थत्वात्। उच्यते॥ शेषविनियोगमुक्तः। किं तत्रैव प्रधानं यस्यैते शेषा इति। उच्यते। यजति द
दाति जुहोतीस्येवं लक्षणम्। अथ किं लक्षणकोऽयं यजतिर्जुहोतिर्ददातिश्चेति। यजतिचोदनानां द्रव्यदेवताक्रि

...व पंद्रदोदे ... तावत्तस्य क्रिया। प्रयाजयोः संबंधो न भवति॥ समुदाये समुदितेभ्यो प्रयाजेभ्यो न वत्तिलोके दृष्टो न
न प्रयुक्त इति। तेन मन्यामहे॥ द्रव्ये देवता श्रियस्यार्थे स्य प्रयाज तिष्ठाश्चेन प्रत्याय नैष्क्रिय न तद्दति। न तद् लोके
मेति प्रयोजनेन वक्तव्यो। ज्ञानमेवात्र प्रयोजनमिति॥ तदुक्तं अवदानं जुहोति। तासेव नाधिकः स्यात्॥ अथ
किं इत्युक्तो जुहोति इति। तदुक्ते प्रयाजस्तु केर्थे जुहोति न क्रियते आसेव नाधिको तस्मा प्रयाजत्वार्थ एवासेव
नाधिको जुहोतिः॥ कृतमनेनैवं जातीयकेन कारो नेतिलोके। वैदेपि प्रयाजस्ति चोदितं जुहोति नानुवक्तव्ये।
सेत्याकितानुहोत्रायाजयेन तु गृहीतमात्मपक्षे वाचतुर्हीतारं व्याव-हीतपूर्वे तान्यहेपाईई जुहुयादुत्तरेण।
र्द्धमिति॥ अथ यद्दाति: किल दुणाइति। आत्मनः स्वत्वचयाद्दतिः परस्परस्वत्वेन संबंधः प्रयाजतिरदा तिजु
होति प्रसर्वेषु त्सर्ग॥ समानस्तत्रैप्रयाजतिर्देवतासु द्विरेपात्सर्गो मात्रं जुहोतिरासेव नाधिको दत्ता निरूक्ता
पूर्वकः परस्वत्वेन संबंध एव एवो विरोध इति॥ ५॥ विधेः कर्म्मापवर्गित्वात्स्यात्तदेवविधिप्रदेशः स्यात्॥
ज्योतिष्टोमे श्रूयते॥ यदा तिष्याप्यांव हिस्तदुप सर्वातदग्नीषोमीयस्येति। अत्र संदेहः। किं परदृष्टस्यापि
देश उत तिरि प्रत्याचवाच मम्ने विधिप्रदेशः अर्थवादसाधारण मिति। किं प्राप्तं॥ परदृष्टस्यापदेशासदृशः राम

राद्वीपदा आतिथ्यायां तदुपसदामिति। यथा यो देवदत्तस्य गोः सक्तिकुमित्रस्य कर्त्तेच्छाद् इति देवदत्ताद्दाक्षिण्य
दिक्कु मित्रण द्दीयते। कुतः परद्रव्यस्योपदेशः नैतदस्ति॥ तथा सत्यातिथ्यायां तस्य विधानेयत् पूर्वं तद्
नष्टं चूंस्या देवं तर्हि निरिहित्वि स्योपदेशस्तेना आतिथ्यायां यद्विहितमातिथ्यायां यदुपात्तमिति। तथा सत
र्थे वदातिथ्यायां तद्द्ववनं। निरिष्टकेन तत्र यः सदः कर्त्तं स्यात् नर्वं तिनखैव विक्रितानामभ्यारोनवसर्वैवोपदेशम
स्याद्धर्मा नवेद्गुरातो अस्मोविच्छेः कर्मोपवर्णित्वादर्थांतरे विधिप्रदेशः स्यात्। तद्बर्हिः परिसमाप्तापामाप्नि
थ्यापामपवृत्तं। पर्वेतदातिथ्यायां॥ उपसत्काले आतिथ्यासंबंधस्य स्पनास्ति॥ भूतपूर्वे गातिथ्यया
कर्मणा लक्ष्येत। [illegible] समान्यातिथ्या वर्हिषश्चोदितस्याभावाद्यद्गुणाक्रमातिथ्याव
र्हिरसद्गुणैव सुपसत्साभ्यां बीभीयस्यवेति न्यायः॥ ७॥ अपि वा सन्निसंयोगाद्यस्य संवंधो विशिष्टानां
प्रयोगैकत्वहेतुः स्यात्॥ अपि वे तिपक्षोस्याव तेते उपसत्सिसंयोग एवैषास्य बर्हिषः। यदि पुनरमातिथ्या
बर्हिर्विशिष्टस्यात्रस्य धर्मा औपसदे बर्हिष्यतिदिश्येरन् भवतद्वस्ति केनविद्वावेन एवं प्रकृत्यबर्हिषोदि
शेषो वस्यते। आश्ववालः प्रस्तरो विधृती [illegible] योऽरत्निनेन नपरं विहितं बर्हिरुच्यते॥ न निरिष्टकं। न कुतः

भाव॰ दर्भाः प्रतिदिश्यंते। किं तर्हि। साधारणममी बर्हिरुच्यते। यद्यपि ध्यायो विधीयते तत्र देवोपसद्दामग्नीषोमी
यस्य विधीयते तद् तावि विशिष्टा नो बर्हिषा संयोगं गच्छेत् न सर्वेषां॥ यदा तु बर्हिःशब्देनेतरत्सर्वनं सर्वेषामर्थेन सा
धारणो बर्हिषः प्रयोगः॥ एवं प्रवृत्तिः शब्दस्य परिगृहीता न विधीयते। तस्मात् वचने लक्षणामर्वेकुर्ति लक्षणा
विशेषपेव प्रवृत्तिर्न्याय्या॥ तल्लक्षणानां समात्रया तासां धारणतां बर्हिरिति। पल्लौ तु प्रयोजनं॥२९॥ ॥इति
शाबरस्वामिकृतायां मीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फ
लश्रुतिरर्थवादः स्यात्॥ यस्य खादिरः स्रुवो भवति स छन्दसामेव रसेनावद्यति सरसा अस्याहुतयो भवंति॥
यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति। यस्याश्वत्थ्युपभृद्भवति ब्रह्मणैवास्यान्नमवरुंधे॥
यस्य वैकंकती ध्रुवा भवति प्रत्येवास्याहुतयस्तिष्ठंति अथो प्रैव जायते। यस्यैवंरूपाः स्रुचो भवंति स
र्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनामुपतिष्ठंते नास्यापरूपमात्मन् जायत इति। तथा ज्योतिष्टोमे संस्कारे फलश्रु
तिः। यदांक्ते [illegible] भ्रातृव्यस्य वृंक्ते॥ तथा केशश्मश्रु वपते दतो धावते नखानि निकृंतति स्नाति मृता वा राम
[illegible] स्यैतद्यन्निशमलं तदेवापहते मेध्य एव मेधमुपैतीति। कर्मणि फलश्रुतिः। अभिक्र २६

वा एतौ ... घारौ वस्तुधीवा एतौ यज्ञस्य यदाज्यभागौ यत्प्रयाजानूयाजा इज्यंते वर्म्म वा एतद्यज्ञ
स्य क्रियते वर्म्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्या इत्यत्र संदेहः किमिमे फलविधयः उतार्थवादा इति। कि
माक्षेपः फलविधयः प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् फलविधेर्यथा खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत पालाशं ब्र
ह्मवर्चसकामस्य वैल्वमन्नाद्यकामस्येति। यथैते फलविधय एवमिहापि द्रष्टव्यमेवं प्राप्ते ब्रूमः॥ फला
र्थवादा इति॥ कुतः परार्थत्वात् क्रत्वर्थान्येतानि जुहूर्हविः प्रदाने गुणभूतोपयुज्यते उपकरोति क्रत्वाजाघा
रौ क्रतुनवयनादिवयजमाने॥ आघारावाज्यभागौ प्रयाजानूयाजाश्चाग्नेयादिषु। यद्यपि फले पि गुणा
भावस्यान्यत्रोपदिष्टानामन्यत्र पुनर्गुणभाव उपदिष्ट इति ज्ञायेत। नवैतन्याय्यं॥ परार्थता हि गुणाना
वः। क्रत्वर्थता ह्येषां प्रत्यक्षेन। जुहूं जुहोति जुह्वा होममपि निर्वर्त्तयतीत्येवं सर्वत्र। तस्मान्नैते पुरुषार्थ
इति॥ उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात्॥ अथोच्यते पुरुषमपि प्रति गुणभाव उपदिष्टो यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति
न स पापं श्लोकं शृणोतीत्येवमादिभिर्वाक्यैरिति। तदुच्यते॥ कस्मादुत्पत्तेरतत्प्रधानत्वात्। उत्पत्तिवाक्ये जुह्वाः प

भा.व. पश्लोकश्रवणंक्रियतइतिकश्चिछब्दश्चाह।एतावछ्रूयतेयस्यासौभवतिनसपापश्लोकंशृणोतीतिएतावदत्र
त्रादेनगम्यतेयस्यैवंलक्षणंउुहस्तस्यापापश्लोकश्रवणमिति।तत्रउुक्तात्क्रियतेतुदुहूर्वतिदर्थ्येतिनैतछब्द
श्चाह।नचानुमानादेतद्गम्यते।एवंपालाद्यपान्तुक्रातत्क्रियतेयतस्तस्यांसत्यांतद्भवतीति॥अत्रोच्यते॥नैवंजा
तीयकेकार्यकारणलेऽनुमानंभवति।कार्यकारणसंवंधोनामसभवतियस्मिन्सतियद्भवतियस्मिंश्चासतियन्न
भवतितत्रैवकार्यकारणसंवंधः।इहतुतज्ञाविभावोज्ञातेनाभावेऽभावः॥यस्यपालाज्ञीनभवतितस्यापापश्लोक
श्रवणंनास्तीतिनैवंजातीयकः।न्यायेल्लि।तेननानियोगतोवगम्यतेतेनदृष्टिक्रियतेइति॥लक्षणमेतत्पुरुषस्यगम्य दाम
तेतस्माच्चानुमानं।अपिच।यस्यापितुहूःपालाज्ञीभवतितस्यापिपापश्लोकश्रवणंभवति।कथमवगम्यते।प्रत्य २७
क्षतः॥नच्चैवंसत्यपिहेतोऽणापिफलंनसाध्यते।नकृतमाचेणफलंदृश्यतइति॥नैषदोषोनाहितत्रोच्यतेतावतैव
फलंभवतीति।इहतुवर्तमानायांजुहूसत्तायांवर्तमानस्यपापश्लोकश्रवणस्यप्रतिषेधस्तस्मान्नतत्रानुमान

ष्विदंकार्यमिदंकारणमिति। अग्निहोत्रादिषुतु स्वादेनैवकार्यकारणसंबंधउच्यते। तस्मात्तत्रतत्कालेऽदृश्यमाने
ऽपिफलेकालांतरेफलंभविष्यतीतिगम्यते। नचैवंजातीयकेषु। तस्मान्नैवंजातीयकेभ्यः फलमस्तीति। ननुयस्यफलो
त्पत्तिर्नभवतिनसपापंस्नो कृष्णेनानीत्येवमन्यके ततएवतत्फलंभवतीतिगम्यते। तस्मादिहापिकालांतरेफलंभविष्य
तीत्युच्यते। सर्वंगम्यते। प्रमाणंतत्रकिमितिविचारयामोनतावत्प्रत्यक्षंनानुमानं। नेतरद्दृष्टविषयमुपमानादिभि।
नोपलब्ध्यपित्वाद्दृश्यतेतउक्तं। वाक्यार्थोऽपिपदार्थोपजननिमित्तोभवतिनान्यथा। तदुक्तं।। तद्भूतानांक्रियार्थेनसमाम्नायः
ति। तस्मादप्रमाणमूलत्वान्मिथ्याज्ञानमेतल्लौकिकेषुतुवाक्येष्वेवंगम्यते वाक्यानिहिविसाते र्थेषुप्रयुज्यमानानांव्यवहार्येप
रानिगौणानिविपरिणतव्यवहृतार्थानिचप्रयुज्यंते। तस्मात्तादृश्याइवनावगम्यमानेष्वप्यर्थेषुभवतितत्स्वरूपोमिथ्या
प्रत्ययःयथामृगतृष्णादिषु।। अपिच।। वर्त्तमानायदेवोऽयंनवादमर्थोवर्त्तमा। नतत्समान्नखादिरस्खड्गादिसद्भावेतत्फ
लंभवेत्तदेवमापन्नेति। खादिरादेःसतिभवतितत्फलेनापिनभवति। असत्यपिभवतिवानवेति। नैवंज्ञायतेकुतस्तत्फ
लमिति। तस्मादेवंजातीयकेषुस्वर्गादिषुनक्रियत्वचरणिर्न्नेतुतद्भिन्नलिंगद्वित्विलानर्थकामस्त्रियापार्थेवारथवादेतुभ

वत्प्रयोजनं खदिरादेः। अवादिषु कर्मार्थेषु प्रयोजनवत्त्वात् यथैवं क्रतुं प्रतिप्रयोजनवत्त्वान स्यात्तथैतदेवफ
लं कुर्यादित्यश्रुतस्यानवेक्षानवेति विचार्यते। सति तु पारार्थ्ये नैव कादिश्रुत्प्रयुक्तिरापद्यते। अपि तु श्रूयते। कैमर्थक्ये हि
साकल्पेत तस्माद्वैजातीयका अर्थवादाः। अर्थवादत्वे वा वर्तमानेलक्षणया वर्तमानत्वादस्तासार्थ उपपत्स्य
ते॥ ॥फलं तु तत्प्रधानायां॥ ॥अथ पशुकामं यथा खादिरे वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात् बैल्वमन्नाद्यकामस्य। पालाशं
ब्रह्मवर्चसकामस्येति। युक्तं तेषु विधिविभक्तिः। कुर्यादिति वीर्यखादिरसंबंधस्य विधात्री। न च वर्तमानापदेशित्वं। तस्मा
त्राविरोधः यद्यत्स्वैविधिपदवाक्यार्थन्यायविदः। श्रुत्कर्मामनन्ति। कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पंचमं। एतत्स्यात्सर्ववे
देषु नियतं विधिलक्षणमिति। विधिविभक्तेर्हि विधायिकेत्ति लिङः मन्यमानात्तु एवं समामनंति सत्त्वात्र विधिविभक्तेस्त
स्मादनुपवर्णनमेतदिति॥ ॥नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधानमन्यत्स्यात्॥ ॥अस्ति ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकं व राम
हिर्ज्ञानमस्य ब्रह्मसाम कुर्यात् पार्थुरश्मं राजन्यस्य। रायोवाजीयं वैश्यस्येति। तथा गवे नैमित्तिकं साहस्रं प्रथमं विन्द २८
न्तश्चितीर्त्यद्दिसाहस्रं द्वितीयं त्रिसाहस्रं तृतीयमिति॥ तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। गोदोहनेन पशुकामस्य प्रण

यत्कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्य मार्त्तिकेन प्रतिष्ठाकामस्येत्येतानि नैमित्तिकानि॥ तेषु संदेहः किमितान्येव नै
मित्तिकानि नित्यार्थे उताऽत्तत्व नित्यार्थे इति। किं प्राप्तं प्रमेतान्येवेति। कुतो ऽत्र प्रसक्ता मादिभिरवश्यं भवितव्यं। वो
दितानि हितानि संनिहितानि साधनान्याकांक्षंति॥ न वैषां सति विहितानि साधनानि। समीपतश्च नैमित्तिकान्युप
निपतंति तैः प्रकृतैः प्रकृतैः संनिहितैरेतानि निराकांक्षीक्रियंते इत्येतन्याय्यं। कथं नैमित्तिकं हि संनिहितवाक्यादवग
म्यते। नाम तत्कल्प्यते यावत्प्रत्यक्षं तस्यान्त्संसर्गो दोसत्वावानेवाश्रुतकल्पना को। आह। ननु निमित्तार्थानितानि प्रकृतानि।
उच्यते। नैष दोषः। कृत्स्नार्थमपि प्रकृतमनेन संबध्यते। यथाचात्यल्पार्थत्वात्; प्रणीयते तत्प्रयुज्यमानीयं पीयते उपस्थ
स्यात्तेव। एवमिहापि द्रव्यं श्रवणमर्थवादे वा तत्रवा कंपयथामोदो हनेन प्रणयेद्दिति तद्दकामसंबद्धं गोदोहनेन प्र
णयनं प्रापयति। न शक्नोत्यकृतमुत्सृष्टुं योऽप्यपशुकामस्येति ब्राह्मः। सपशुकामसंबंधं ब्रूयात्कृत्स्नतां तारवा
र्थंनिवारयितुं॥ न व गम्यमानं विना कारणेनाविवक्षितमिति ब्राकीर्वदितुं भवंति बाधितं यानि वाक्यानि यथा
अंकृतो यावत्सलं चुसानो मा ता तेति तस्मान्नैमित्तिकान्येव नित्यार्थे भवितुमर्हंतीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नैमित्तिकेऽश्रवणा।

क्रत्वर्थमनपत्यादिति कुतः विकारत्वाद्विशेषकृतत्वादित्यर्थः विशेषे हि तत्र नैमित्तिकं श्रूयते तदसति तस्मिन्नु
विशेषेण भवितुमर्हति। यदुक्तमवरपक्षे नैव्यानीति। नैष दोषो वरूपकर्त्तव्यत्वात्करिष्यते। यत्तु नान्यदेशे विहितं साधु
नमिति सामान्यविहितं भविष्यतीति न दोषः॥ किं तर्ह्यभीवर्तेत्रिवृत्सामाष्टादशं चागतोग्निर्धारणं प्रणयनपात्रे
मथ यदुक्तं सन्निहिते नैमित्तिकेऽर्थस्य सामादीभिः प्रलुप्यत इति। नेति ब्रूमो न हि वाहिक्रियादीनां प्रकरणमथो
येतत्प्रकृते सोमाद्भिः नैव प्राप्तवदिति॥ एतदपि नोपपद्यते। यद्यपि प्रकृतानि निमित्तानि सोमादीनि तथापि वाक्येप
न निमित्तसंयोगे। श्रूयंते वाहिक्रियादीनि। वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः यदुक्तं संनिधानात् वाक्यावगतोयमर्थ इति॥
नैकांतात एकवाक्यार्थः सामान्यपदार्थं बाधितुमर्हति निमित्तसंयोगे वाहिक्रियादीनामर्थवत्त्वात्तस्मात्तत्र तत्र
स्नैमित्तिकादिति। अथ यदुक्तमवांतरवाक्ये न गोदोहनमपि प्राप्नोति तेन वाक्यमुक्त्वा श्रुते कारणाद्विवक्षितं कल्प राम
यितुं हि संहितद्भवतीति॥ उच्यते॥ कारणाद्विवक्षितं। किंकारणं न हीदं युगपद्भवति यदि पूर्णेन वाक्यार्थाभिधानम ३९
वांतरवाक्ये न वेति। कथं। प्रणयतीति मर्त्त्यंनयत्वे विधिभक्तिः स्वपदगतमर्थं कृत्वा विदधाति प्रणयनादिसंबंध

हि गोदोहनादिषु क्रत्वा वाक्येन वयस्तु फलस्य गोदोहनादेश्च संबंधः साहित्यात्क्रत्वर्थे केवलेन वाक्येन अप्र
णयनस्य गोदोहनादिभिश्च फलेन संबंधं वदतीति त्वुच्यते॥ न ह्यर्थप्राप्तानाङ्गिघते वाक्यं। न वैतन्न्याय्यं। यत्तु श्रु
तेऽभावतीत्येवमादि। भवेत्तत्र यदि श्रोषानवगमादुभयार्थावगतिरिह तु गम्यते विशेषः कर्मिपदोच्चारणे। स तु श्रु
तो मन्यते। यदि गोदोहनादेः क्रियासंबंधो विवक्ष्यते कर्मिपदं प्रमादो भवेन्न वार्थं प्रमादेनैवावांतरवाक्ये विवक्षि
त कर्मिपदसंबंधोऽवकल्प्यते। तस्मान्न द्विष्ठं का कां गोदोहनादिकर्मिसंबंध एवात्र विधीयते। न नित्यकार्ये भवितुमर्ह
तीत्येवं सर्वत्र॥ ॥एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वं॥ ॥अग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते। दध्ना जुहोतीति। पुनर्दध्नेन्द्रियकामस्य जु
हुयादिति। तथाग्नीषोमीये पशावाम्नायते खादिरे बध्नातीति। पुनश्च खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादिति। तत्र संदेहः किं
मप्राप्यमन्यितार्थं उत नैमित्तिकमेवेति। किं प्राप्तं॥ पूर्वेण न्यायेनान्यरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः; एकस्योभयत्वे नित्यत्वे नैमित्ति
कत्वे च संयोगपृथक्त्वं कारणं॥ तदिह संयोगपृथक्त्वमस्त्येकः संयोगो दध्ना जुहोतीत्येकोऽपरो दध्नेन्द्रियकामस्येति। तथैव
खादिरे बध्नातीत्यपरः खादिरं वीर्यकामस्येति। तस्मान्नित्यार्थं कामायव दाय खादिरादीनि॥ ॥श्रोषाद्रीनवेत्॥ इति

वेत्ययमपसिद्धेः कस्मान्न हि खदिरस्यायमपि शेषो भवति। यदेवं तदुक्तं स्यान्न हि तिरखदिरे वध्नातीति। तस्यैव तु दृष्टः फलमिं
द्रियं। तथा खदिरस्य वीर्यं तत्रैवं वैकं वाक्यमिति॥ ॥नार्थपृथक्त्वात्॥ नैतदेवं पृथगेतावर्थौ यश्च दधिहोमसंयोगो यश्च द
धीन्द्रियसंयोगस्तथा खदिरस्य वध्नाति नाः संयोगो वीर्येण च। द्वावेतावर्थौ द्वावपि विधिविधित्सितावर्थौ कृत्वा द्वैकं वाक्यं सम
र्थितस्तावदर्थैकत्वादेकं वाक्यं समधिगतमिहार्थद्वैधेनाभिधेयेतवाक्यं द्वैक्यं तु होति समभिव्याहृता विधिविभाजेरसंभवे
श्रौतस्य होमविधानस्य गुणसमभिव्याहृतं विधातुमर्हति। तदसंभवे गुणफलसंबंधं। तत्रेष्यस्य न्यायस्कृति रूप्यस्य च व
क्यान्तरोपेन स्यान्न च पुनर्गयलं संभवासंभवे भवतत्तस्माद्धदेवं नैमित्तिकं तदेवनित्यार्थमिति॥ ॥द्रव्याणां तु क्रियार्थानां
संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात्॥ ॥ज्योतिष्टोमे समामनन्ति। पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति। तत्
त्र संदेहः॥ किमयं पुरुषधर्म्मः क्रतोरिति॥ प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन विनियुक्तं पुरुषस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ पुरुषार्थानां वि
यार्थीनो शारीरधारणार्थं बलकरणार्थं वा पुंसंस्कारो व्रतं नाम। स क्रतुधर्मो भवितुमर्हति। प्रकरणानुग्रहाय।
न तु वाक्यात्पुरुषधर्म इति। नेति ब्रूमः सत्यपास्ति फलं कल्प्यं स्यात् प्रमितरत्र प्रयोगवचनोपसंहृतं हितत्त्वधानस्य॥

राम
३०

तस्मात्क्रतुधर्म्मः ॥ ॥ पृथक्त्वाच्चैव तिष्ठते ॥ अथ पुरुषसंयोगः किमर्थं व्यवस्थानार्थमिति ब्रूमः ॥ ॥ पयोव्रतं त्वकेति
हेमस्य भवति ब्राह्मणकर्तृकस्यैव नान्यकर्तृकस्येत्येवं सर्वत्र ॥ ॥ वेदनार्थफलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयते न स्वर्गाद्य
प्रतीयते ॥ ॥ इदमामनन्ति तस्मात्त्रिभ्यः ऋद्धेषु करोतीति यथा सर्वेभ्यो वा एष देवेभ्यः सर्वेभ्यः छन्दोभ्यः पृष्ठेभ्यः ॥
आत्मानमागुरते यः सत्रायागुरते स विश्वजितातिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेतेत्येवं
लक्षणे कैफलमेव भवति संदेहः । किं निष्फलमेव तत्कर्म्ममात्रं श्रुतं सफलमिति किं प्राप्तं निष्फलमिति । कुतः । फलाश्रुतेः ।
श्रूयमाणे कैकर्मण्येवं जातीयकेन स्वर्गाद्यं प्रतीयते । ननु वैदिकानि कर्म्माणि फलवन्ति भवन्तीत्येवमुक्तं । उच्यते । प्र
त्यक्षदर्शनात्तानि फलवन्तीत्युक्तं न वैदिकत्वादेवं तर्हि कर्त्तव्यतावगमात्फलवन्तीत्यध्यवस्यामः । सुखफले हि कर्त्तव्यं
भवतीत्युच्यते । प्रत्यक्षविरुद्धमेवं जातीयकस्य कर्त्तव्यत्वं । साक्षाधितरदुःखफलमवगच्छामो न चैवं जातीयकं प्रत्यक्ष
विरुद्धं वचनं प्रमाणं भवति यथा तु निमज्जन्त्यलाबूनि शिलाः प्लवन्ते पावकः शीत इत्यपि वानुमानादत्र दुःखफलताय
…कालेऽवगमतः सुखफलमिति प्रसक्तं वानुमानाद्बलीयस्तस्मान्निःफलमेवं जातीयकमिति एवं प्राप्ते फलेन कल्प्ये

...फलवदेवमुपदेशोऽर्थवान्न भवतीति उच्यते। कामं वाक्यमनर्थकमिति न्याय्यं वचनं न वेदवंति यदनर्थक-
म्...वचनानि षड्रूपाड्सेवंजातीकानि। ननु विश्वजिद्व्यापारः सुखफल इति। सुखफलं हि भवत्पूर्वेण व्यापारेण व-
यमपूर्वस्य कर्त्तव्यतामाह। फलकर्त्तव्यतायां हि सत्यां तदवगम्यते वाक्यार्थस्य फलस्य कर्त्तव्यतामाह न पदार्थः न
चात्र फलस्य वक्तृ वाक्यमस्ति तस्मान्न्यायमपूर्वस्य विधायकः। शब्दो व्यापारमात्रमेव विधास्यति। स च व्यापारो न तद्-
ह्लसुखफलेनाप्यायसंभंमिला तत्रापूर्वं कल्पयित्वा फलमवगम्यते। फलं च कल्पयित्वाऽपूर्वमिति तदितरेतराश्रयं
भवतीतरेतराश्रयत्वेन न च प्रकल्प्यते। तस्मान्निष्फलमेवंजातीयकमिति। आह आहारस्यापि महत्फलमुच्यते। नत्र
संपरिपूर्णवाक्य आह तदपरिपूर्णे हीदृशवाक्ये विश्वजिद्यागः कर्त्तव्य इति। न किंचित्पदमस्ति साकाङ्क्षं येनाध्याहृत्य
फलं संबध्येत यथा द्वेमेऽपि पन्थानं वर्ततीति विप्रलंभकोपदेशात्। द्वेष्योऽयं पन्था गच्छतु भवान् न वेति परिपूर्णमेवेदं वाक्यं
नाध्याहारमर्हतीति विप्रलंभकत्वेऽपूर्वमिदमपि परिपूर्णवाक्यं नाध्याहारमर्हत्यपि चाध्याह्रियमाणेनैवेदं वाक्यं राम ३१
संबध्येत विश्वजिद्यागः कर्त्तव्य इदं च फलं भवतीति द्वाविमावर्थावेकार्थेन वाक्येन समधिगतौ तस्मादनर्थकमेवं

ञातीयकं कर्म्मेति ॥ ॥ अपि वाम्नानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्येतार्थानां ह्यर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयंतेऽर्थतो ह्य
समर्थानामानंतर्य्यसंबंधः तस्माच्छ्रुतेकदेशः स ॥ ॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः नैतदस्ति फलमिति फलं चोदना
र्थेन गम्येत । कतमेनार्थेन कर्त्तव्यतावचनेन । आहानुव्यापारस्य प्रत्यक्षविरुद्धा कर्त्तव्यता न व्यापारश्चोद्यते
कस्य तर्हि व्यापारेणान्यस्य कस्य विद्धितिर्भवति तेनेदानीं वाक्यं संकोच्यं । तत्र व्याहार एव कल्प्यते । भवति वा व्याहा
रेणापि कल्पना यथा द्वारं द्वारमित्युक्ते संस्क्रियतामपाक्रियतामिति वा । कथं पुनरेव गम्यते । इह व्याहारेण क
ल्पयितव्यमित्याम्नानसामर्थ्यादेवमिदमाम्नानमर्थवद्भविष्यति । व्याक्रोतीति वार्थमवगमयितुं तस्मात्तानर्थकं
नन्तु यत्पदमध्याक्रियते तत्पौरुषेयं तेनावगतं वाप्रमाणं तु स्यते । नापूर्वमध्याहरिष्यामो वैदिके नैवास्य सहा
न्यत्र समाम्नातं नैकवाक्यतामध्यवस्यामः ॥ आह नैवं व्यवहितस्य कानुपनिपतितं हि पदं वाक्यार्थमुपजनयि
तुमलं भवति न दूरादवतिष्ठमानं । अत्रोच्यते । व्यवहितमपि हि पदाण्युपव्यवधायकमानंतर्येण मनसि वि
परिवर्त्तमानं तं मलमेव भवति विज्ञानमुपजनयितुं यथा । अपि पश्यसि ह्वा वंतं द्दूरे ज्ञातं वनस्पतिं त्वांव्र वी

मिति श्यालाद्वियापि भूद्विजरद्गवमिति। अतः पश्यसीति शब्दो बुद्ध्यै भवति स दूरे जातं वनस्पतिमिति एतैः पदैर्व्यव
हितेन जरद्गवमित्यनेन शब्देनान्यव्यवायकान्यपोह्य संबध्यमानः संबध्यते। पदानां सार्थ्यत्वेन हेतुना व्यवहितान्य
पि व्यवधानानि संबध्यंते यानि पुनरर्थतोऽसमर्थानि तान्यानंतर्येपि सन्ति न परस्परेण संबंधमर्हंति यथा घापि नह्वि
जरद्गवं इत्येवमादीनि तस्मान्न पौरुषेयता भविष्यति। आह। नन्वत्राप्यपेक्षा पौरुषेयेष्वप्युच्यते। नापेक्षा वेदो वेदार्थप्रति
पत्तावभ्युपाय एव भवत्यनंतरापेक्षायामसंभवं तामाम्नानसामर्थ्यादितरापेक्षा वरत्रि राश्रीयते। तस्माच्छ्रुतेकदे
शः सः फलकामपदं दूरेपि सत्तस्य वाक्यस्यैकदेशभूतमित्यर्थः॥ ॥वाक्यार्थश्च गुणार्थवत्॥ ॥ इंद्रपरादेशक
रणीति यथा वाक्यं तरस्मिन्न विधिशब्देन गुणविधानमेव लेपं फलविधानमपि नवित्तुमर्हतीति यथा वरुणो वा एत
मग्रे मतपः प्रत्याद्दिति व्यवसारणकल्पना एवमिदमपि द्रष्टव्यं॥ ॥तत्र कर्मार्थमनादेशात्॥ ॥तस्मात्त्विद्व भूः॥ राम
पूर्वेद्युः करोतीति विश्वजिता यजेतेति फलवदेवं कर्म त्येतत्समधिगतमिदं तु संदिह्यते किं सर्वं फलमेतत्कर्मउ ३२
तैकफलमिति किं प्राप्तं तत्स्वर्गार्थमिति। कुतः॥ अनादेशात्त्र किं विदिहादिश्यते इदं नाम फलमित्यस्ति वेत्तिविद्द

तेतस्मात्सर्वार्थमविशेषात्॥ ॥एकंवाचोदनैकत्वात्॥ ॥एकफलंवास्यान्नसर्वार्थं।कुतःचोदनैकत्वात्।साकां
क्षत्वादेकेनतदर्थपदेनसंवध्यतइत्युक्तं॥ यच्चानेकेनापिसंवंधुंशक्नोतितदेकेनसंवध्यते।एकेनसंवद्धंचेन्निरा
कांक्षीभवति।नतदपरेणापिसंवंधमर्हति।तस्मादेकैवकर्तव्यचोदनान्याय्या।तस्मादेकफलतेति॥ ॥सःस्वर्गः
स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्॥ ॥एवंजातीयकेष्वेवोदाहरणेष्वेतत्समधिगतमेकफलमिति।इदमिदानींसंदिग्ध
तेकिंयत्किंचिदुतस्वर्गइति॥ यत्किंचिदितिप्राप्ते।विशेषानभिधानान्नतउच्यते।सस्वर्गःस्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्ट
त्वात्सर्वेहिपुरुषाःस्वर्गकामाः।कुतएतत्प्रीतिर्हिस्वर्गः।सर्वस्यप्रीतिंप्रार्थयते।किमतोयद्येवमविशेषवचनःश्रा
वोनविशेषमवस्थापितेभविष्यतियत्नेनन्यूयंप्ददितितस्मात्स्वर्गफलमेवंजातीयकमिति॥ ॥प्रत्ययाच्च॥ ॥
भवतिवानादिष्टफलेकर्मणिस्वर्गःफलमितिप्रत्ययोलोके।एवमुच्यते।आरामकृद्देवदत्तोनियतोस्यस्वर्गस्त
डागकृद्देवदत्तोनियतोस्यस्वर्गइति॥ किमतोयद्येवमितानेनन्यायेनस्वर्गसंप्रत्ययोभवतियस्मात्स्वर्गफलेषुक
र्मसुकर्तव्येषुफलवचनंनैवोच्चारयंतिगम्यतएवेति।तस्मादप्यवगच्छामएवंजातीयकेषुस्वर्गःफलमिति॥ ॥

कैौफलार्थवादमंगवत्कार्ष्णाजिनिः॥ ॥रात्रीः प्रफलमश्रूयते। प्रतितिष्ठंति ह वा एते य एता रात्रीरुपयंति ब्रह्मवर्च-
स्विनोन्नादा भवंति य एता उपयंतीय्येति। तत्र संदेहः। किमेते फलार्थवादाः उत फलविधय इति। किं प्राप्तं फलार्थवा-
दा इति कार्ष्णाजिनिर्मन्यते। फलार्थवादसरूपा एते अर्थवादा इति। किं सारूप्यं विधिविभक्तेरभावेंगवत्। यथा यस्य
खादिरः स्रुवो भवति छंदसामेव रसेनावद्यति एवमादिषु॥ ॥फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्॥ ॥
आत्रेयः पुनराचार्य एवं ज्ञावीयतेस्मः फलमस्तीति इमे न फलार्थवादा इति। कुतोऽश्रुतफलत्वेप्यमीषां फलचोदन-
नावाक्यशेषभूततया भवितव्यं तस्मादनया व्यवहितया सती अव्यवहिता कल्पनीया। इयं त्वव्यवहिता लुप्तैव प्रतिष्ठया
ब्रह्मवर्चस्वितया च समभिव्याहारस्तासां प्रत्यक्षो विधिविभक्तिमात्रमन्यतोपेक्ष्यं। आह। कथं केवलं विधिविभ-
क्तिमात्रमन्यतो भविष्यति। यदनेन प्रतिष्ठादिना धात्वर्थेन संभंत्स्यत इति। उच्यते सहधात्वर्थेन भविष्यति न केव-
लं तस्माददोषः॥ अथ वा रात्रीणां याविद्याप्यविका विभक्तिः सा इममपि प्रतिष्ठादिविशेषं विधास्यति प्रयोगवच- राम
नेन कृत्स्नं सह प्रतिष्ठादिभिर्विधास्यतीति॥ ॥अंगेषु स्तुतिः परार्थत्वात्॥ ॥अथ यदुक्तं यथा यस्य ३३

स्वादिरः श्रुवो भवतीत्येवमादिषु फलश्रुतिरर्थवादो भवत्वेवमिहापीति युक्तं तत्र फलार्थवादत्वं फलविध्यसं
भवात्फलार्थवादत्वसंभवाच्च। तदुक्तं। द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति॥ ॥ काम्यकर्म्म
णि नित्यः स्वर्गोपि यथा यज्ञांगे क्रत्वर्थः॥ ॥ काम्यानि कर्म्माण्युदाहरणं। सोऽयं संनिर्णये ब्रह्मवर्चसकाम इत्ये
वमादीनि। तत्र संदेहः; किमेषां स्वर्गः फलं कामश्चोत काम एवेति॥ किं प्राप्तं काम्यकर्म्मणि नित्यः स्वर्गः स्या
त्। कथं सर्व्वपुरुषार्थाभिधायी सामान्यवचनः शब्देन विशेषस्थापितो भवति। शक्यते ह्यस्मात् दूरस्थेना
पि स्वर्गकामशब्देन संबंधः; आह। नन्वविशेषकः शब्दः; ब्रूपते ब्रह्मवर्चसकाम इति। नैष विशेषक उपाधि
केन एष यथा काष्ठान्याहर्त्तुं प्रस्थित उच्यते। तत्र भवता कुम्भमप्याहर्त्तव्यमिति॥ काष्ठाहरणे कुम्भाहरणमु
पाधिः; क्रियते किमिदमुपाधिः क्रियत इति॥ काष्ठाहरणाधिकारसमीचेद्वितीयं कर्म्मोपाधीयते। न तु का
ष्ठाहरणे इदमपरं कर्त्तव्यमित्येवमिहापि स्वर्गफले फलमपरमुपाधीयते। ब्रह्मवर्चसकामो यागेन स्वर्गम
भिनिर्वर्त्तयेदिति। नहि तत्र ब्रह्मवर्चसफलवचनं स्वर्गफलस्य प्रतिषेधकं॥ यथा यज्ञांगे क्रत्वर्थः गोदोह

ल

ऽनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति यः पशुकामः स गोदोहनेन प्रणयनमभिनिर्वर्त्तयेत्॥ ॥वीते च कारणे नियमात्
॥ ॥वीते च कारणे वीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले समाप्तिर्नियमो दृश्यते। वृष्टिकामेष्ट्यां यदि वर्षेत्तावत्येवेत्युक्तं
यात्। यदि न वर्षेत् ततः श्वोभूतेऽनुकुर्यादिति। यदि न स्वर्गः किमर्थं समाप्तिर्भवेत्तस्मान्नित्यः स्वर्ग इति॥ ॥कामो
वा तत्संयोगेन चोद्यते॥ कामो वा फलं भवेत् अस्वर्गेऽस्तत्संयोगे नास्य चोदना भवति। न स्वर्गकामसंयोगेनानुमानि
कोऽस्य स्वर्गकामेनैकवाक्यभावः। प्रत्यक्षस्तु कामवचनेन प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयस्तस्मात्काम एव फलमिति॥ ॥
अङ्गेषु गुणत्वात्॥ ॥अथ यदुक्तं पशवो यज्ञाङ्ग इति। युक्तमङ्गेषु गुणत्वात् प्रत्यक्षस्तत्र क्रतुना संयोगः कामेन वाक्यः पशु
कामस्याप्स्वगोदोहनेन प्रणयनमभिनिर्वर्त्तयेदिति॥ न त्वत्र प्रत्यक्षः। ननु क्षत्रियो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्या
ऽनेन स्वर्गमभिनिर्वर्त्तयेदिति॥ कथं तर्हि यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्स तद्योगेन निर्वर्त्तयेदिति॥ तस्मान्नाङ्गवक्त राम
डु विमर्हतीति॥ ॥वीते नियमस्तदर्थं॥ ॥अथ यदुक्तं वीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले समाप्तिर्नियमो दृश्यत ३७
तदिति। तत्र ब्रूमः॥ वीते नियमस्तदर्थं वीते नियमो भवति। तस्मै प्रयोजनाय कस्मै शिष्टाविगर्हणाय उपक्रम्या

परिसमापयेत्तदनंतरमेवैनं शिष्टा विगर्हयेयुः प्राक्रमिकोयं कापुरुष इति वदंतः यदि हि देवेभ्यः संकल्प्य हविर्न्नया
गमभिनिर्वर्त्तयति तान् शिष्टा विगर्हेत् तस्मादवश्यं समापयितव्यो। तत्रैदर्शनं अयुक्तं भविष्यति। यदि च वर्षेता वत्येव क्रतु
स्यादिति तस्मात्काम्यानां काम एव फलमिति॥ ॥ सार्थकाम्यमंगकामैः प्रकरणात्॥ ॥ इदमाम्नायते एकस्मै वा अन्या इ
ष्टयः कामायाह्रियंते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ। एकस्मै वान्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रियंते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति॥ तत्र
संदेहः किमंगकामैरंगानां कामैश्च सह सानुवादः अथवा विधिरिति। किं प्राप्तमनुवाद इति। यदेतत्काम्येष्वकाम्यं तदन्न
घ्रतमधानकामैरङ्गकामैरंगानां कामैश्च सह। संनिहिता ह्यंगकामा अंगानां कामाश्च। यथाहार्य्य पुरीषां पशुकामस्य
वेदिं कुर्यात् तेन नपुरीषां प्रतिष्ठाकामस्येत्येवमादयस्तथा यदि कामयेत वर्षेत् पर्जन्य इति नीचैः सदो मिनुया
दिति तद्विहितमेवदमभिधीयत इत्यनुवादं न्याय्यं मन्यामहे॥ ॥ फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसंयोगात्॥ ॥ फल
विधिर्वा कुतः प्रधानशब्देन फलसंयोगो भवति। सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति च प्रधानाभिधानेन
प्रधानस्य सर्वफलवत्त्वं विहितं। तस्मान्नानुवादः॥ ॥ अथांगिकामानंगंगकामं स्यादपेक्षितो। तथा लक्षणशब्दः॥

[illegible] श्रुतिश्च लक्षणया गरीयसी। तस्मात्प्रयोगवचनेन विधिरिति॥ ॥तत्सर्वार्थविशेषात्॥ एवंजातीयकेष्वेव
[illegible]रणेष्वेतदुक्तं प्रधानेन सर्वे कामा नाविधिरिति॥ इदमिदानीं संदिह्यते किं सकृत्प्रयोगे सर्वे कामा उत पर्याय एवेति।
किं प्राप्तं। सकृत्प्रयोगे सर्वे कामा इति। कथं। सर्वेषां हि कामानां दर्शपूर्णमासौ निमित्तं श्रूयते ज्योतिष्टोमश्चेति। निमित्ते चेत्स
त्यर्थे कामानां को नु खलु कामो न भविष्यतीति तस्मात्प्रयोगपर्यायेण सर्वे कामा इति॥ ॥योगसिद्धिर्वार्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वा
त् नैतदस्ति। सर्वे युगपत्कामा मा इति। पर्यायेण योगसिद्धिः पर्यायेण भवेयुः कामा इति उक्तं। अर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वाद
र्थेरेते कामा नाम। न सर्वे एव युगपदुत्पद्यन्ते। सर्वेषां हि युगपदुत्पत्तिः सर्वेषां। विरोधाद्वचनात्तत्संयोगित्वादिति न
कामानामेतदुक्तं निर्वचनमुक्तं। नालक्षणेन वचनेन सर्वे कामा अभ्यो दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्चेति न सर्वे का
माः कर्मणः श्रूयन्ते येन कामास्तेभ्यो हि कर्म विधीयते तस्मान्न कामानां साहित्यं गम्यत इति॥ एकं वा॥ ॥तत्सर्वार्थविशेषा राम
त्॥ ॥काम्यानि कर्माण्युदाहरणं। सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामश्चित्रया २५
यजेत पशुकामो वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपे[illegible] वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामका

मइति गतेषु संदेहः । किमिह लोके कामा उत अमुष्मिंल्लोके [illegible] इति किंमात्रं तत्र अमुष्मिंल्लोके कामा अविद्योपालय
थास्वर्गएव किमिमेपि । नह्यनंतरं निर्दिष्टेन कर्मणा फलमुपलभ[illegible]मतेपश्चादि । यत्रानंतरमुपलभते तत्र नः कर्मणइति वि
ज्ञायते । यथा पलालेमर्दनंतरकालंसुखं । यत्र कालांतरे उपलभ्यते तत्रस्याप्यन्यदेवकारणं प्रत्यक्षं यथा रीरयहणस्यतुन
दृष्टादतेकिंचित्कारणमस्ति ॥ तस्माद्विविधं इंद्रियचारी रादिफलं पशुसंबंधसमर्थं पशुफलालभेले भवतीत्येव बोद्धव्यं ॥
नशेदर्शयति । केचेयोयत्वं विवित्तनूदाल्भ्यगुणा नानयामासराष्ट्रं प्रतिपादनीयया उक्त्या याजये तिसोप्रवीत्त्रवैसोम्यरा
ष्ट्रं प्रतिपादनीयं वेलभ्ययजष्व वाकामाय यजावा आज्यितेतइति जन्मांतरफलंतान्दर्शयति । तस्माज्जन्मांतरफलानि का
म्यानीति ॥ ॥ योगसिद्धिर्वीर्यस्य तामयेशिताम ॥ ॥ इहैवेष्टसिद्धिः योगस्य तस्या येणेनसंभवति । यः पशूनक्का
मयते सएतेनयजेतनकुर्यादिति नात्रैतज्जन्मतइहजन्मनिनसंभवति । यत्त्वनंतरंनोपलभ्यतइति । ततप्रत्यक्षानुमा
नाभ्यांनगम्यतेतत्राश्चेनलक्षितगतिः यत्तु कालांतरेन्यत्कारणमिति । नेषदोषोऽन्यदपिनविद्यतेतदपि । यत्रामुष्मेकामाय
यजत्याआज्यितेतदलत्रोच्यते । एवमस्य आयधर्मानभिहयस्यफलेतेनवयाजयिष्यामीतितस्मादतत्परिहृतमिति ॥

तांञ्जयाजयामि यस्या मुक्तफलं तेनयाजयामि

व

...वाये वेद नासंयोगस्यार्थत्वात् ॥ ॥ अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति
तत्र संदेहः ॥ किमंगप्रयोगेन संबंध एष उतोत्तरकालार्थः संयोग इति ॥ अंगप्रयोगेन संबंध इति प्रथमः एवं हि श्रुतिर्विनि
युक्ता भवतीतरथा कालो लक्ष्यते । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसी न लक्षणा । तस्मादंगं सौत्रामणी वाजपेयांगं बृहस्पति
सव इति ॥ ॥ कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥ ॥ एवं चेत् प्रयोगप्रयोजनसंबंध इति । अथ कालविधानं कस्मान्न भवति । क्रा
त्वर्थाश्रिसरूपो हि त्वाप्रयनेभिनिर्वृत्ते इति ॥ ॥ नासमवायात् प्रयोजनेन स्यात् ॥ नैतदेवमसमवायाद्धि प्रयो
जनेन ... नेत्यर्थः ... तेनासमवायः सौत्रामण्याः वाजपेयेन बृहस्पतिसवस्य । प्रकरणं च बाध्येत । अ
ग्निप्रकरणे श्रूयमाणो ... वाजपेयप्रकरणे च वाजपेयस्योत्तरकालतायाः प्रकरणे ... धर्मः कालो ग
म्यते ॥ तस्मादंगप्रयोगासंबंध इति ॥ ॥ उभयार्थमिति चेत् ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनु
निर्वपतीति ॥ तत्र संदेहः ॥ किमुभयार्थो वैमृधः कालार्थः पौर्णमासीसंयोगः प्रयोजनसंबंध इति ॥ किं प्राप्तमेवं चेदुभयार्थो राम
वैमृधः कुतः ॥ प्रकरणादुभयोरामानसामर्थ्यात्कालविधिसारूप्याच्च संस्थाप्येति ॥ ॥ न ... कालात्मकः ... आदौ नु निर्वप ३६

उ.तोग २

नीतिएकस्मिन्नेववाक्येनद्वैसंबंधौज्ञायेतिवियातंतुवैमृधस्यदर्शपूर्णमासाभ्यांपौर्णमासीकालेनवाएकार्थत्वादे
कवाक्यंसमधिगतं। ।।प्रकरणादितिचेत्।।प्रकरणादितियदुक्तंतत्परिहर्तव्यं।। ।।नोत्पत्तिसंयोगात्।।नैतदेवमतदै
ववैमृधस्योत्पत्तिवाक्यंदर्शपूर्णमासाभ्यांप्रकरणादेकवाक्यभावमापाद्यलक्षंवापौर्णमास्यात्त्रप्रत्यक्षसंयोगः
प्रकरणाद्बलवान्।प्रत्यक्षश्चपौर्णमास्याःसंयोगः।परोक्षःकालेन।तस्मात्पौर्णमास्यांवैमृधइति।। ।।अनुत्पत्तौतुका
लःस्यात्प्रयोजनेनसंबंधात्।। ।।इतिष्टेमेश्रूयतेआग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरंति।प्रकल्पपरिधीन्जुहोतिहारियो
जनमिति।।तत्रसंदेहः।किमंगंविधीयते।उतकालइति।अंगविधानेप्राप्तिःकालविधानेलक्षणातस्मादंगविधानमिति
प्राप्तेब्रूमः।।अनुत्पत्तिवाक्येकालंस्यादाग्निमारुतंसोमांगमनुयाजाःपश्वंगंतत्रनतयोःपरस्परेणसंबंधस्तथाप
रिचयःपश्वंगंहारियोजनमन्यदेवप्रधानमनुयाजाआग्निमारुतंचप्राप्तमानंतर्यमेवतयोर्नप्राप्तंतद्विधीयते।तथा
हारियोजनस्यापरिधिप्रहरणस्यच।एवंचसतिनहारियोजनस्यपरिधिप्रहरणेनकश्चित्उपकारःक्रियते।हारियो
जनेनवापरिधिप्रहरणस्य।ननुपरिधिप्रहरणस्योपरिष्टात्नतावनतस्योपक्रियेत।उच्यतेनखलुपरिभावार्थंपरिधि

प्रहरणमनुष्टुप्यं विघत एव तत्त्वस्वर्यं तस्मिंश्च सति तस्योपरिभावो विघत एवेति। तस्मात्कालार्थः संबंध इति॥ ॥उ
पत्तिकालविषये कालः साद्गुण्यस्य तत्प्रधानत्वात्॥ ॥ इदमाम्नायते॥ दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेति। तत्र संदे
हः। किमेतदंगस्य विधानमुत कालस्येति। किं प्राप्तं अंगस्येति प्राप्ते उच्यते। अस्मिन्कालांगविधानसंशये कालस्यावा
क्यस्य तत्प्रधानत्वात्॥ कालमभ्यनंतरेत द्वाक्यं न यागविधानपरं। कथं। यागानूपादानेनालक्ष्य रूपादर्शनं देवता। भावात्क
र्यं देवताभावः। अश्रुतत्वाद्धि यस्य श्रूयते सा तस्य देवता भवति। श्रुत्या हि देवतागम्यते न प्रत्यक्षादिभिस्तस्मान्नापू
र्वस्य यागस्य विधानं। कालार्थं तु अनुवादेनायं दोषो विहितदेवताको ह्यनूद्यते। तस्मादयं कालार्थः संबंध इति॥ तत्रद
र्शयति स एव दैवेन योपदर्शपूर्णमासौ यद्दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरं देवानामवस्यतीति
दर्शितं मार्गो रथेन याहुः सुखं भवत्येवं दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यष्टुः सुखं भवति। दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि तस्य दीक्ष राम
णीयादीनि स्वस्थानानि भवंत्येवमर्थकादोषपर्यवानुभवति॥ ॥फलेन च योगस्तु च दितेन स्यादनोषभूतत्वात्॥ ॥वैश्वा ३०
नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति। तत्र संदेहः। किमात्मनिश्श्रेयसायोत पुत्रनिःश्रेयसाय इति॥ आत्मनिश्श्रेयसाय

तिब्रूमः नेमानि फलदानि परस्य भवंति कर्म्माणि। कुतः। आधाने आलंभे पदनिर्देशात्॥ ॥यथा यद्येकं कपालं नश्ये
देकोमासः संवत्सरस्यानेतः स्यात्॥ अथ यजमानः प्रमीयेत द्यावापृथिवीयमेककपालं निर्वपेद्यदि द्वे नश्येतां द्वौ
मासौ संवत्सरस्यानेतौ स्यातामथ यजमानः प्रमीयेताश्विनं द्विकपालं निर्वपेत्संख्यायोद्वासयति यजमानस्य गोपीथा
यति। कपालनाशो निमित्ते श्रावन्ति। श्रेयसफलं कर्म्म दर्शयत्येवमिहापि द्रष्टव्यं। तस्मादात्मनि श्रेयस इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥
फलसंयोगो न स्यात्पितुः फलवचनेत्राप भूतं पुत्रस्य न पितुः कथमवंगम्यते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते य
दष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद्दशकपालो भव
ति विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निंद्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्द
धाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव सो ते जस्व्यन्नाद इंद्रियावी पशुमान्भवतीति यो जातस्तत्र फलं श्रूयते।
नाक्षिव वनस्पातिभीरक्तस्मात्पुत्रस्य फलमिति। यदुक्तं न परस्य फलदान्येतानि कर्म्माणीति तदुच्यते। यत्पुत्रस्य फलम
ल्लनः साप्रीतिः तस्मादात्मनेपदं न विरुध्यते एतामेवात्मनः प्रीतिमभिप्रेत्य भवति वदनमात्मा वै पुत्र इति। अंगादंगा

त्सं भवति हृदयाद् अधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति ॥ ।अंगानां तूपघातसंयोगो निमित्ता-
र्थः॥ ॥ अथ षष्ठं ॥ ॥ यथैकं कपालं नष्टं द्विदेवमादि तत्रोच्यते । अंगानामुपघातसंयोगो निमित्तार्थ उपपद्यते नान्य-
था। नहि कपालेन एतद्विशेषणं यथा दृष्टं मुख्यानि हि कानि चिन्ध्यानं नष्टायां तद्विशेषणे कार्षापणेन क्रियते। एवं वा अंगानां
तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति। तत्र संदेहः किं जातमात्रे उत कृते जातकर्मणि
ति। जातमात्र इति ब्रूमः॥ संप्राप्ते हि निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यम् एवं प्राप्ते ब्रूमः कृते जातकर्मणीति॥ कुतः॥ सामर्थ्यात्
कृते हि जातकर्मणि प्राशनं तस्य विधीयते। यदि प्राग्जातकर्मण इष्टिः क्रियते प्राशनकालो विप्रकृष्येत तत्रास्य प्रा-
शरीरधारणं न स्यात् अथ यदुक्तं प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यम् इत्युच्यते अंगानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः। उप-
घातः पुत्रजन्मतः कृतं निमित्तं तत्र काले गंतव्यं निमित्ते कृते पि जातकर्मणि नापैति तस्मिन्न् उपदिष्टे काले पर्यालुब्ध राम
एव वास्मिन्न् उपदिष्टे स्यात्। तस्मात्कृते जातकर्मणीति॥ अथ किं मंतव्यं हि यस्मिन्न् अहनि स्विष्टिस्त्वहनीत्युत तस्य काल इ ३८
ति। किं प्राप्तं यस्मिन्न् अहनि स्विष्टिर्वाहनीत्येव समनियमात् इत्यत्रोच्यते। पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा कुतः। एवं हि

ऽथैतेप्ययक्ष्वापशुनासोमेनवायजेतसपौर्णमास्याममावास्यायांवायजेतेति। नातिमारोववनस्पेतरस्मिन्रूप
द्वैकालोपयाल्लक्षणंवास्मिन्नूपद्वेस्यादन्यस्यांतिथावंनदृष्टाहेवाकुर्वन्सद्यःकंगान्युपसंहृत्यनथाक्रुपाल्कालेशोदेवेन
पसंगृह्णीयात्तस्मादतीतिदृष्टाहेपौर्णमास्याममावास्यायांवाकुर्वीत॥ ॥प्रधानेनाभिसंयोगादंगानांमुख्यकालत्वं॥
अग्निचित्वासौत्रामण्यायजेत। वाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिसवेनयजेतेति। अंगप्रयोजनसंबंधस्तुक्रमेतद्विदानींसंदिह्य
तेचिंतिनमात्रेतंत्रमध्यएवकर्तव्यमुतस्वकालेकर्तव्यमिति। तथावाजपेयेकिंबृहस्पतिसवउतस्वकालइतिमुख्यकालत्वमन
पेक्ष्यत्वात्कुतः प्रधानकालत्वादंगानामेकोहिकालः प्रधानानामंगानांचेतिविकल्पते। अंगानितुविधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन्नि
ति॥ अग्निचयनंकृत्वानतावदेवस्यात्सौत्रामणीसंस्तकेपरोयागः कर्तव्यइति। तथावाजपेयमभिनिर्वर्त्यनैतावताकृती
स्यात्बृहस्पतिसवसंज्ञकंयागमभिनिर्वर्तयेदिति॥ ॥अपरेत्वनुवादमात्रत्वामानाश्चस्वकालेस्यात्॥ अपवृक्तेयागेवोध्य
तेपश्चात्तरस्मिंदमपवृक्तिस्सर्वेषुयागांगेषुकृतेषुनभवतिनापयानवान्नन्यतेयागमात्रेनिर्वृत्तइतिकुतः करणविभक्तासं
योगाद्वाजपेयेनेष्ट्वावाजपेयेनफलस्यव्यापारंकृत्वासांगेनवफलव्यापारोगम्यतेननिरंगेनभवेत्तच्चमध्येप्रयोगोयदि

वाजपेयमभिनिर्वर्त्त्यैति। दूषितमभावो वाजपेयस्यास्मात्तत्त्वः प्रयमनमात्रं वाजपेयसंज्ञकमभिनिर्वर्त्त्यैतिगम्यते। न त्वेवमा
स्ति। तस्माद्यथोक्तानि सर्वाण्येवांगानि तु स्युरित्यर्थः॥ एवं च निरूढेप्रयोगो भवतिकांते वाजपेयकाले यागः प्रयुज्यते तस्य चोदना
सामान्यात् ज्योतिष्टोमिकेविध्यंते यागस्तेन चोदकप्राप्तेन कालेन भवितव्यं। सौत्रामण्यामप्यवोदनासामान्याद्दर्शपूर्णमासका
लेनेति। आह वाजपेयेतावदि पृश्नितिवचना यागमभिनिर्वर्त्त्येतिगम्यते। यौतुनोपपद्यते तत्त्वविल्वेतिवचनाध्ययनमभिनि
वर्त्त्येत्यर्थः। स्यात् उच्यते। नैतदेवमभिंविल्वेति हि सूयते भिं वपनेन संस्कुर्यात्यर्थः। अग्निरितिह्युलनोभिधीयते। न तस्यास्य
लस्थापनमात्रमुपकारो [illegible] यागोप्यवतितमध्ययनेनाग्नेरुपकारोस्ति तमभिनिर्वर्त्त्यैति [illegible] नो
यागमभिनिर्वर्त्त्यैतिगम्यते। यावत्स्थलस्थितेयागेन भवति न तावदग्निश्चयनेनोपक्रियते येनाग्निर्यजमानस्योपक
रोति सोग्नेरुपकारो न स्थलस्थापनमात्रं तस्मात्तत्रापि यागमभिनिर्वर्त्त्यैतिगम्यते॥ ॥ इति श्री[illegible]विरचितायां मीमां राम
सा[illegible]तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ प्रकरणान्तरात्सामान्याद्वा दनानामनंगत्वं॥ ॥ सेतप्नुमसादीन्येष्टिक ३९
[illegible] भल्लादयः सोमाः वल्मीकवपायां होमश्चैवमादीनि दार्विहोमिकानि॥ तथा पश्चो हीदीव्यति राजन्यं ति ना

षविन्याद्यः १

अध्याय चतुर्थ

र्वस्यते। श्रुत्यादीनां बलाबलं। आदितस्तु श्रुतिक्रमश्चिंत्यते। किंयथाश्रुति पदार्थानां क्रम आस्थेयः॥ उतानियमेनेति। किं
प्राप्तं। एकत्वात्कर्तुरनेकत्वाच्च पदार्थानामवश्यं नास्ति निःक्रमेणाघवात्सयोगप्राप्तुभावाच्चानियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। श्रुतिलक्ष
अ णामानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वादिति। श्रुतिं श्रवणमक्षराणां ताभिर्निर्दिष्टं यस्य क्रमस्य स साधुः क्रमः॥ श्रुतिप्रमाणको हि वैदिको ऽर्थः
नैषामन्यत्प्रमाणमस्तीत्युक्तं। किमिहोदाहरणं सत्रे दीक्षाक्रमोऽयमाम्नातस्तेषु यजमानानामित्येवमुक्तो तेषां दीक्षाक्रमे विधत्ते। अ
ध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति। तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वार्धिनो दीक्षयति ब्राह्म
णाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुस्ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति। आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तार
मुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाचार्यप्रेषित इति। अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो यथा
पूर्वः पक्षः। यथानिर्दिष्ट इति सिद्धांतः। एष एव क्रमः कर्त्तव्य इति। तन्नाह। आम्नायवं श्रुतिवचनमिति। उच्यते किमेष न साधुः न न साधुरि
ति ब्रूमः। न्यायं तर्हि निब्रूमो न साधुः क्रम इति। किं तर्हि दुष्टस्य पुनर्वचनमन्याय्यमिति। उच्यते। साधोर्वचनं वक्तुरोप्युच्यमाने न्या
य्यमेव। असाधोस्तु सत्त्वे दपन्याय्य। आह। सत्यं न्यूनवचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचनेन प्रयोजनमस्तीति। उच्यते॥ नवलमस्मरणमपि
पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो ... स्नातो दीक्षयति ४

प्रयोजनमित्युक्तं। इति कारणेन तत्कार्यमिति चेत्। सूत्रकारस्याप्यविशेषेण वृत्तिकारेण। अथवा अर्थान्तरमेवेदं। तत्र ह्यन्यए
वसंशयो विचारो निर्णयश्च श्रुतिप्रमाणको धर्मोऽन्यप्रमाणको वेति संशयः। प्रत्यक्षादीनामधिगम्यनिमित्तत्वात्तन्मात्रेणको
नेन्द्रियत्वाच्चोदनालक्षणत्वमिति विचारः। चोदनालक्षण एवेति निर्णयः। इह तु सिद्धे तत्प्रामाण्ये व्यवहारक्रमस्यासामुख्यावधारणं॥
अथवा श्रुतिक्रमविचारोयं किं पदार्थाः कर्तव्या इति विधानं किं वा क्रमोपि विधीयत इति। अनेकार्थविधानानुपपत्तेः क्रमोऽनुवादः प
दार्थानां विधिरवदानवाक्येष्विव पदार्थविधानं श्रुत्या। क्रमविधानं वाक्येन। तस्मात्क्रमो विधीयत इति सत्यं विधीयते पाठेन न
श्रुत्या मन्त्रलिङ्गत्वे यजमानादुक्तिरीत्याः प्राप्तत्वात्क्रमविधानार्था श्रुतिरिति सिद्धान्तः। तस्मादपुनरुक्तमिति॥१॥ अर्थाच्च॥
क्रिमेषणे वोत्सर्गः सर्वत्र श्रुतिविशेषे नैव भवितुमर्हतीति उक्तं हि चोदनालक्षणो धर्म इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ ॥अर्थाच्च॥ ॥साम राम
र्थ्याच्च क्रमो विधीयत इति। गुणभूतो हि पदार्थानां क्रमो भवति॥ यस्य यस्य निर्वर्त्यमानस्योपकरोति स तस्य गुणभूतो यस्मिंश्चाश्री ४८
यमाणे पदार्थ एव न संपद्यते न स गुणभूतो विनापि तेन वेत्युर्थ्यं एवं प्रसक्तः क्रमस्य गुणभावो यत्र तत्रार्थेन स एवाश्रित
ओ यथा जातवरं ददाति जातं मञ्जलिना गृह्णाति सत्ता तम [illegible] भिमन्त्रयति इति अर्थात्पूर्वमभिमन्त्रणं ततो व्यस्तां जलिना गृह्णीत वा

स्तोवरो देय इति तथा विमोकः पूर्वमाम्नातः पश्चात्तद्योगः अर्थाद्विपरीतः कार्यः। याज्यानुवाक्यासु विपर्ययेणाम्नातेवि
पर्ययेण कर्तव्ये। नात्रपाठक्रमोनुमीयते य[illegible]तो देवतोपलक्षणार्थोऽनुवाक्यासम्प्रदानार्थायाज्या।। अग्निहोत्रं जुहोतीति पूर्व
माम्नाते ओदनं पचतीति पश्चात्। असंभवात्पूर्वमोदनः पक्तव्यः। प्रैषप्रैषार्थौ तु विपर्ययेणाम्नातौ विपर्ययेणैव प्रयोक्त श्रौ तो
व्यौ।। अनियमोन्यत्र।। अन्यस्मिन्विषये क्रमस्यनियमो [illegible]स्ति।। यथा दर्शपूर्णमासयोर्यजमानानां मन्त्राणां याज्यानुमन्त्रण
दीनां नानाशाखान्तरसमाम्नातानां। वसंतमृतूनां प्रीणामीत्येवमादीनां मेकोमभेत्यादीनां च।। ।।२।। क्रमो वा नियम्ये
तन्त्रैकत्वे तद्गुणत्वात्।। ।।दर्शपूर्णमासयोराम्नातं समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाका
रं यजतीति।। तत्र संशयः किमनियतेनैव क्रमेणैषामनुष्ठानमुताय पाठक्रमः स एव नियम्यते इति। किं प्राप्तं नियमकारिण
शास्त्रस्याभावादनियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः क्रमोप्येव नियम्यते कस्मिन्प्रयोगे इति। कुतः तद्गुणत्वात्। तद्गुणत्वं हि गम्यते पदा
र्थानां यथास्मा याज्यानुलिंपेद्भुंजीतेति वक्रमेणानुष्ठानमवगम्यते वाक्यात्पदार्थानां। तथा वा [illegible]र्थे यूपदिश्यमाने ६२
पुंकश्चित्तस्याद्दैवाय यूपो देयः पुष्पाण्यव[illegible]कीर्तव्यानि वंदनेनानुलेपनव्यः उपहारोस्मा उपहर्तव्यः एवं कृते देवस्तुष्यती

ति॥ तमन्यः प्रतिब्रूते नैतदेवं न प्रथमं सूपो दातव्यः प्रथमं पुष्पाण्येव विकिरितव्यानीति। एवं मन्यते सूपदानस्य प्राथम्यमनेन
क्रमेणेति॥ तस्माद्वार्त्तिक एषामेष क्रमः इति॥ क्रमाद्धृद् इति वेत्स्या [illegible] हेत्वात्॥ इति वेतत्त्वपसि [illegible] पृष्य वं गम्यमानो ग्राद्य
एव क्रमः कथं पदार्थपूर्वको वाक्यार्थः पृ [illegible] पदार्थ एवावगम्यते तेन क्रमः। स्यादेतदेवं यदि पदानां सम्बन्धस्य प्रवर्ण
[illegible]) प्र [illegible] सापकुमर्थस्य स्यान्नत्वसन्नुदायः प्रत्यायकं
कृतं कृतानां क्रियार्थेन समाम्नायस्य॥ तस्मात्क्रमस्य वावकत्वाद्दामावाद्यामोह एष क्रमो वगम्यते। एवं वा पूर्वासन्निरस्तु गृह्य
प्यते। इतरथासा विप्रकृष्येत घटीयंत्रदेवादर्शीक्षिप्यते च। इतरथा स्याये व घत्यथ [illegible] या ग्रथ बद्ध समिति। यदि नियमकः पाठ
क्रमः स्नानान विधातव्यमेतत्॥ नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमादेव ग्राह्य स्यात्॥ ॥ अथ [illegible] तेनानुमानं स्यात् क्रमेकत्वप [illegible] र्थे लाल्घे
न तथा नैसंबंधः तस्मान्न [illegible] द्रव्यत्। एकस्मिन्क्रतौ [illegible] वकलालत्तुं रने कस्मिन्पदार्थः ध्येकत्त लाक्रमस्यतत्रैव एव क्रमो नित्य
स्पतानुमानेन। परार्थत्वाद्देवस्य परार्थो हि वैरोघदनेन वाक्यात्तेकत्तुं तस्मैतस्य प्रयोजनं यैषु समाम्नायते। वाक्यतवनेन पद
थोधिया तुच्यास्तेव क्रियाकालेऽप्रतिपन्नं तस्माद्धेदः पदार्थश्रवियानुभ्रूपादेयः क्रियाकालेऽप्रतिपन्नं। न वगम्यते विशेष

रा
राम
४८

विधातुमयं समाम्नायते न प्रतिपत्तुमिति किञ्चानवगम्यमाने विशेषे उभयार्थमुपादीयत इति गम्यते॥ प्रतिपत्तुं वानेन क्रमे
ण्यवगतेनान्येन। अत एव वरत्ता पाठक्रमापवादे विनष्ट इत्युच्यते। इतरथा हि यस्य प्रयोजनं तस्मिन्निर्वर्त्यमाने स्वकं विनष्टं
स्यात्॥ अदृष्टं कल्प्येत तच्चान्याय्यं दृष्टे सति। तस्मात्स्वशब्दः क्रमः। य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि। न वाक्यार्थद
प ४ र्शनं॥ एवं चान्यार्थं दर्शयति व्यत्यस्तमृतव्या उपदधाति व्यत्यस्तं षोडशिनं शंसति। आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोतीति यप
नो ५ नियमे प्रधानं शंसनं व्यत्यस्तवचनमनर्थकं स्यात् न हि क्रमार्थं विदध्यात्स इति। तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादो नावकल्प्येत
यदि पाठक्रमेण नियम इति। तथा तु निवर्तताम् प्रतिलोमं होतव्यं प्राणेन वास्य प्रतीवः प्रतियाती ति क्कविल्प्यति लोमं विदध्यात्सन्नुले
मं दर्शयति। तदुपपद्यते यदि पाठक्रमेण प्रयोगः इतरथा सर्वमनुलोमं स्यात्प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्यते। तथा चतुर्थे त्तमयोः॥
प्रतिसमानयतीत्युक्तेस्तत्रिहायवर्हिः प्रतिसमानयतीत्युच्यते नेन वार्हिषः अत एव दर्शयति पाठक्रमे नियामकत्वं कल्प्यते॥
चो २ ॥३॥ प्रवृत्त्यात्तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्॥ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति श्रूयते तेषु पशुषु चोदकप्राप्ताः
सोपहरणादयो धर्मास्तत्र प्रथमः पदार्थो यतश्चिदारभ्य प्रयोगो द्वितीयादिषु न वर्तिष्यते तत एव द्वितीयोपि पदार्थ आरब्धव्योऽप

रू कु १

र्थाद्विधिनियम इति किं प्रागेव नियमकारिणः शास्त्रस्यानवादन नियम इति एवं प्रागेव क्रमः॥ यतः पूर्वं आरब्धस्ततएव द्विती
योऽपि पदार्थ आरब्धव्य इति कुत एतत्। तदुपक्रमात्। सर्वैर्हि पदार्थाः प्रधानकालान्न विप्रकृष्टव्याः प्रधानं हि विकीर्षितं तत्ते वा तेषां नि
मित्तसहवचनं हि भवति पदार्थैः सहप्रयानं कर्तव्यमिति तिष्ठरूपदार्थसमाम्नानात्स्य वर्ण्यनावी [illegible] विप्रकृ[illegible]षः तथापि तु याव
द्वितीयमपहितः पदार्थः तावत्कर्तुं तावद्विर्यवधानमवश्यं प्रकृष्टं तेऽप्यधिकेन न व्यवधातव्यमिति। यदि द्वितीयपदार्थमनारभ्य
रभेत तेऽपि द्वैरपि कृष्यात्। तथा प्रयोगवचनं बाधेत। ननु तथा सति कश्चिदल्पो व्यवहितो भविष्यति। उच्यते अनुमतानां व्यवधा
यकानां त्यागेन कश्चिदप्यधिको गुणो भवतीति। तस्मात्पूर्वः पूर्वपदार्थ आरब्धस्ततएवोत्तरस्यारंभणीय इति। सर्वमिति चेत्॥ इति वृ
त्यसिद्धवानाधिप्रकृष्टेण प्रयोगवचनानुग्रह इति सर्वेषां हि युगपत्कांडमेकस्मिन्नेव पदार्थे पित व्यवधासोऽर्थदिष्टु॥ नाकृतलात्। नै
तदेवं सहप्रयोगएव हि नानुष्ठितः स्यात्॥ कांडानुसमयादिति॥ ॥ अथयत्र कांडानुसमये कांडेषु सौत्यादिषु तत्परिहर्तव्यं॥ ॥ नामावयाम्॥
नतेषामपि क्रमः प्राप्नोति यो नियम्येत ऊर्ध्वं प्रयोगो हि नियमो भवितुमर्हति अनंगास माध्याय स्यात्प्रयमं गनाकल्पेत॥ ७॥ स्थानाच्चोत्प राम
त्तिसंयोगात्॥ ॥ एकविंशतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्। त्रिणवे लोके जस्का मेत्राय स्मिंश्रे न प्रतिष्ठाकाममिति एवमादि श्रूयते॥ तत्र ५०

समाम्नायपाठक्रमादेवाग्नेयमदतिश्च नरुक्तेनागम्यते इति अन्यथा वर्ण्यते ॥ स्त्रा[illegible]सहितसंयोगान[illegible]
[illegible] नेत्रे षोडशि समधिगतः सवनीयकालेऽपि [illegible] इति । अथात्र पाठक्रमात् किमग्नीषोमी
यः [illegible] तस्थानं क्रमात् पूर्वं सवनीय इति । [illegible] प्राप्ते पूर्वम् [illegible] ग्नीषोमीय इति [illegible] पाठक्रमादेवं

गमे क्रियमाणे किमनियतक्रमाः सर्वा अवघारयितव्याः उत कांडक्रमेणेति किं तावत्प्राप्तम् अनियमेनेति ॥ कुतः अतिरात्रे त्रि
ण्वादिग्रहार्थिनताः प्राप्नुयंति । न चैतासां प्राप्नुवतीनां पाठक्रमो नास्तीति एवं प्राप्ते उच्यते । यदा तासां समाम्नायेऽस्थानं तेनैता अत्र नि
यम्येत यः पूर्वं समाम्नाताः ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः आनुपूर्व्यस्य हि दृष्टमेतत्प्रयोजनं यदुत्तरस्य स्मरणं । तदपि विक्षिप्तमे
वेति । त्रिण्वादिग्रहैरतिरात्रे योगपद्येनासां प्राप्तेः पाठक्रमस्याविषयत्वमधिकरणान्तरमिति न वक्तव्यं ॥ समाम्नातः अप्रति
षिद्धं वा स्थिनयहस्थानं तत्र बाधितव्यं ॥ ॥५॥ ॥ मुख्यक्रमेण वांगानं तदर्थत्वात् ॥ सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनमिति
श्रूयते । तत्र संदेहः किं स्त्रीदेवतस्य प्रथमं धर्मा उत पुंदेवतस्येति । नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥
मुख्यक्रमेण वा नियमः स्यादिति स्त्रीदेवतस्य हि पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः समाम्नानं प्रणो देवी सरस्वतीति तस्मात् स्त्रीदेवतस्य पू
र्वं धर्माः कर्तव्याः तथा हि प्रयानकालता भवत्यंगानां । इतरथा ह्येते परार्थे ; अवद्यानं सामर्थ्यादनुज्ञातं तेनाप्यविधिकेरपि प्रव
यानं स्यात् ॥ ॥६॥ ॥ प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद्यथाक्रमं प्रतीयेत ॥ दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमौषधीधर्माः समाम्नातास्ततश्चा
ज्यस्य तत्र संदेहः किमग्नीषोमीयधर्माणां मुख्यक्रमेण पूर्वमाज्यधर्माः समाम्नाताः कर्तव्या उत यथापाठमिति मुख्यक्रम

प्राप्ते ब्रूमः । सवनीयः पूर्वं स्थातात यदि पूर्वमग्नीषोमीयः स्यात् सवनीयस्थानं व्याहन्येत आ
श्विनं ग्रहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयेति । नाश्विनग्रहपाठक्रमो बाध्येत वाक्यतां तस्य हि प्रतिपत्त्य
र्थः सहस्रा [illegible]

नुग्रहेणाज्यस्य पूर्वमभिधानेऽयं क्रमः प्रसृतौ यथापाठं प्रतीयेत। स्वभावेनैतेषां पाठक्रमः सोऽन्यथा क्रियमाणो बाधितः स्यात्।
तस्य तस्य पुनरूपसंग्राहकः प्रयोगवचनः स्वक्रमेण पदार्थसन्निकृष्यमाणेन बाधितो भविष्यति। अपि च पाठक्रमे स्वभावः
स्वाध्यायाध्येतव्य इति। मुख्यक्रमे प्रयोगवचनं नैकवाक्यतास्त्वत्मा॥ ॥७॥ ॥ मंत्रतस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसामर्थ्यात्तस्मा
५ दुत्पत्तिदेशः॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्य पूर्वं मंत्रपाठः उत्तरोऽग्नीषोमीयस्य तत्र संदेहः कस्य पाठो बलीयानिति॥ उच्यते।
अनियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः मंत्रपाठो बलीयानिति। कुतः प्रयोगरूपसामर्थ्यात्॥ प्रयोग
यं मंत्रस्य रूपसामर्थ्यं॥ तदस्य सामर्थ्येन मंत्रः प्रयुज्यते। तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टार्थो भवति। ननु च ब्राह्मणपाठ
स्यापि तदेव प्रयोजनं उच्यते उत्पत्तिदेशः सः अपरमर्पितस्य प्रयोजनं कर्म्मसत्यर्थं भविष्यति॥ ॥८॥ ॥ तद्वचनाद्विकृ
तौ यथाप्रधानं स्यात्॥ ॥ अस्त्यष्टाकपालानामेष्टिः आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वत्यै [illegible] भागा [illegible] बार्हस्प राम
त्यश्चरुरिति॥ तत्र संदेहः किमाग्नेयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्म्माः कार्याः औदकेवलवत्तरः प्रयोगवचनात्। उतोपां -५१
श्वयाजविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरः औदको दिति॥ किं प्राप्तं विकृतावस्यां यथाप्रधानं स्यात्॥ तद्वचनात्तेषां सांद्य
स्यात्

द्ववनेक्रमोविरुतौतेनसंन्निहितानां उपसंहारकः प्रयोगवचनोहि प्रत्यक्षस्तत्कर्माणां त्वानुमानिकः चोदकेन हि
सम्प्राप्तः तस्मात्प्रत्यक्षः प्रयोगवचनो बलवत्तरस्तेन चोदकस्त्वानुमानिको बाध्यते विप्रतिपत्तौ वा प्रकृतत्वाद्यथाप्र
कृति। मुख्यांगक्रम विप्रतिपत्तौ यथा प्रकृतौ तथैव विकृतौ भवितुमर्हतीति। कुतः प्रकृतत्वात्। या हि याः प्रकृतौ धर्मा
स्तादृशा एव विकृतौ भवितुमर्हन्तीति। मुख्यक्रमेण क्रियमाणेन प्रकृतिवत्कृतासु चोदको हि प्रयोगवचनाद्बलवत्तरः
सत्कुलादपतिप्राप्यतिवा। प्राप्ति तेनाभिसमीक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति॥ संप्राप्तेषूत्पन्नः प्राप्तिनिमित्तक उत्तरकालः पू
र्वप्राप्तं चोदकं न बाधितुमर्हति प्रत्यक्षोऽपि सन् बाह्यं गत्वा यथा प्राप्तानेवोपसंहरतीति स्थितिः॥ तस्मात्पूर्ववाहस्पत्येष्मा
स्तत्राज्यस्येति॥ ॥८॥ विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्कालस्याद्यथाद्विशिष्टं॥ ॥ चातुर्मास्येषु साकमेधास्तृतीयं पर्व तस्यावय
३अ वाग्नयेनीकवते प्रातरष्टाकपालो मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुर्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनः ही
॥ तत्र संदेहः॥ किमेताद्य हरकाला उ ष्टयउत सदस्कालाः इति॥ विकृतिः सकाला भवितुमर्हति यथा विशिष्टं यथा प्रकृतौ तत् रु क २
तथा विकृतिः स्यात्॥ प्रकृतिधर्मा हि सा। तस्माद्यथा विकृतिः साद्यस्काला भवितुमर्हतीति॥ ॥ अपि वा क्रमकालसंयुक्ता स

धः क्रियेत तत्र विधिरनुमानात्प्रकृतिधर्मलोपः स्यात्॥ अहः कालेषु ये पदार्था उच्यंते प्रातर्मध्यंदिने सायमिति क्रमेण ते एक
स्मिन्नहनीति प्रतीयंते। यथा देवरतः प्रातरश्वान्त्रुवदयति॥ मध्यंदिने विविधमन्त्रमभ्याति अपराह्णे मोदकान्भक्षयतीति एकस्मिन्न
हनीति गम्यते तस्मात्सद्यस्कालता — एवंजातीयका विकृतयः दैव्यहकाल्यं हि वोदकृष्यात्मसमानुमानि कृपत्सद्दारूपया सद्यस्कालतु नया
वाध्येत। कालो लौकिकस्याह्नः प्रातरनीकवंतमुपक्रमस्य ते द्वितीयस्य प्रातर्यजते एवं सांतपनीयपूर्वेद्युर्मध्यंदिने उपक्रमस्य ते अपरेद्युर्म
×र्ष इति चेत्। इति चेत्सपक्षि प्रातः सांगं श्रूयते। तथा मध्यंदिने सायं चेति॥ उत्कर्षो भविष्यति तथैतेषु कालेषु सांतं। नच घहकालता या
वाध्यः। ए× अंदिने यज्ञते। तथा गृहमेधीये सायमुपक्रमणं एवं द्येद्युः सायं याग आपरेद्युरिति॥ ननु पाकारेकमहर्गम्यत इत्युक्तं॥ उच्यते
पदार्थसामर्थ्यजनितो हि वाक्यार्थो भवति॥ न वात्र पदार्थसामर्थ्यमस्ति येनैकमहर्गम्यते॥ न वा तत्संबंधात्॥ ॥ नैतदेवं कस्मात्तत्संब
धात्। एककालसंबद्धानि प्रधानानां गैः सह श्रूयंते कथं सांगं हि प्रधानं प्रातः कालेश्रूयते मध्यंदिने सायं च। अंगानि प्रातःकालादि
षु॥ तत्रान्यकालेष्वंगेष्वन्यकालेषु च प्रधानेषु न सांगतेषु कालेषु कृतं स्यात्॥ तस्मादस्मात्सद्यस्कालाएवैता विकृतय इति॥ अपि वा घ
साकमेधीरिति श्रूयते तत्सद्यस्कालोपपद्यते ॥१०॥ ॥ अंगानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे स्यात्॥ ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते अग्नि

राम

५२

म ५ प्रयाजास्वैगुणा किं उत्कर्षेतिस्थापस्यसमा ५
x मुत्कृष्यते अपकर्षे च प्रयाजमात्र x२

मारुतादूर्ध्वमनुयाजा जैम्ये इतीत्युत्कर्षः तथाग्नीषोमीयपशौ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीत्यपकर्षः तत्र संदेहः किमुत्कर्षेऽनुयाजमात्रस्यो
त्कर्षेऽनुयाजादिः अपकर्षे च प्रयाजांतमिति ॥ किं तावत्प्राप्तं ॥ यावदुत्कर्षापकर्षयोः स्यात् कुतः । अंगानां मुख्यकाललाभात् ॥ एवमन्ये
षां प्रधानकालता भविष्यति । तत्र सहलस्यमपकृः प्रयोगवचनोनुग्रहीष्यते ॥ तदादिवाभिसंबंधात्तदंतमपकर्षस्यात् ॥ ॥ तत्रोत्कर्षत
दंतमपकर्षे गम्येत । कुतः अभिसंबंधात् । यदनूयाजानां परस्तात्समाम्नायं तेन तत्प्रधानादनंतरं प्रयोगवचनेन प्राप्तं बाधित्वा पाठसाम
र्थ्यादनुयाजेभ्यः परस्तात्क्रियते । तथा "य; स्तात; पर; सतत; परस्तान् ॥ एवमेक उत्कृष्यमाणे पकर्षतीति ॥११॥ ॥ प्रस्तावत्कालानां ॥
ज्योतिष्टोमे श्रूयते प्रातरनुवाककाले प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपत्विति प्रेष्यति सवनीयनिर्वापकाले अग्निर्बर्हिः पवमानेऽस्तु तत्र
ध्रानग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणीहि पुरोडाशानलंकुर्विति ॥ तत्र संदेहः किं प्रातरनुवाककाले सवनीयनिरूप्यप्रवरणीहोमादयः सौमिकाः प
दार्थाः कृत्स्ना उत पौरोडाशाः प्रागलंकरणादिति । किं प्राप्तं अनियमः नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रस्तावत्का
लप्तानां कालानां पदार्थानां प्रस्तावानियमः स्यात् । प्रयुज्यमान एव हि पदार्थ उपदेशपदार्थं नियच्छति । स तस्य परस्तात्समाम्नातः पर
स्तात् क्रियेत सौमिकस्य तु पदार्थस्य प्रवरणीहोमस्य वचनात् क्रमो बाधितः । अलंकरणं बर्हिः पवमानस्य परस्तात्समाम्नातं तस्मात्तस

सर्वः पदार्थो निर्वपणादीनामंतस्तातउत्तरे सौमिकाः पदार्थाः कर्त्तव्या इति ॥ ॥ शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ शब्दस्य विप्रतिषिध्यते अलंकु
र्वीत्युक्तः प्रोक्षणादीन्प्रतिपद्येत ॥ अ समसहोत्तलले कुर्वित्युक्तो लंकरणमेव प्रतिपद्यते। तत्रालंकरणे कृते प्राप्तकालत्वं वचनो लोड श्रा प्र २
तोनुग्रहीष्यते तस्मादत्र यथाश्रुति क्रम इति ॥ ॥१२१॥ ॥ असंयोगात्तु वैरूतं तदेव प्रतिकृष्येत। अस्ति दर्शपूर्णमासप्रकृतिके पश्च
वग्नीषोमीये वैरूतं यूपकर्म्म तत्प्रतिकृष्यते दीक्षासु यूपं छिनत्तीति तत्प्रतिकृष्यमाणे सर्वान्पदार्थानग्नीषोमीयपर्यन्तनादी
न्प्रति कर्षतु उत नेति संशये। प्रतिकृष्यतिसंबंधादिति गम्यते तथा मानतेरूमः विकृतावत्यधिकं यत्तत्प्रकृष्यमाणं तत्तावदीनान्यप्यग्नी ति ५
षोमीयपर्यन्तनादीनि प्रतिकृष्टुम् ... हेति कस्मात्संयोगात्। यावन्ते यूपकर्म्मणं प्राचीनं सौमिकं न तयोः परस्परेण संबंधः
न सौमिकाः पदार्थाः यावन्तस्योपकारं प्रत्यार्थ्या। यदि हि तयोः रूपकारकः स्यात्ततस्तस्योपकुर्वतः क्रमोप्यस्य साहाय्यं कुर्वन्गुण
भूतः स्यान्नत्वेतदस्ति। तस्मात्तेषां परस्परेण क्रमे नियमः। अतो यूपमात्रं प्रतिकृष्यते। अपि च यूपमात्रे प्रतिकृष्यमाणे तादर्थ्याद्वा सौमि राम
कानास्त क्रमबाधो न भविष्यतीति ॥ ॥१३॥ प्रासंगिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरं ५२
तीति ॥ अनुयाजा उत्कृष्यमाणा दक्षिणाग्नि ... मावुत्कर्षंति नेति संशयः संबंधादुत्कर्षंतीति प्राप्त उच्यते ॥ नैतावुत्कृष्टुमर्ह

तियेतयोः स्वेंनुयाजाः संवद्धास्तेन प्रयुक्ताः परकीयैस्तेषामर्थो निर्वर्तित इति। पदार्थानां तु क्रमो भवति न पदार्थानां योगपद्ये प्रयोजन
न हि पदार्था उपकुर्वंतीति वक्ष्यामः पदार्थानां वोत्पत्तिः क्रमवती। एवं कृत्वा दृष्टा उत्पत्तेः न पदार्थप्रयोजनं न संयुगपत्प्रयोगवचने
नाभिहितत्वात्। अतोनूयाजोत्पत्तेरुत्कर्षिकामा अभावाद्दक्षिणाग्निकौहेम्यो नोत्कृष्येयातामिति॥ अपि वानुयाजमात्रमुत्कृष्येत
क ४ तार्थेन द्वे दक्षिणाग्निर्विधेः होमयोः स क्रमबाधेन भविष्यतीति॥ ॥१४॥ ॥ तथापूर्वं। दर्शपूर्णमासयोर्वेदिर्हविरभिवासनं
न रकालेसमाम्नातं। सामावास्यायां प्रतिकृष्यते पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति॥ सा त्वपकृष्यमाणा गतार्था वीनान्य दार्थान पकर्ष
क ५ ति नेति संज्ञायते उच्यते सर्वथाप्यतिकर्षतीति। एवंभावे क्रमः तथापूर्वं। अपैति पूर्विकायाममावास्यायां वेदीकरणं पूर्वेद्युराम्नातं॥
सनं आ उभयोरपि संभूते हविरभिवासनं वत्सामावास्यायां वेदिः कर्तव्येति न श्रुता दीनाम न तमत्कारणमस्ति। तस्मान्नाभिवासनं तत्रः॥
भिवा ४ प्रतिकृष्यते इति। अभिवासनेनापकृष्यमाणेन हवींषि भस्मीभवेयुः॥ ॥१५॥ ॥ सांतपनीया उत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद्वैगुण्या
त्। चातुर्मास्येषु साकमेधावयवः सांतपनीया नामेष्टिः ~~सांतपनीयानामेष्टिः~~ मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं निर्वपतीति॥ सा देवान्म
नुष्या दीप्तिवंतीं उत्कृष्यमाणाग्निहोत्रमुत्कर्षेन्न वेति संशय उच्यते॥ सांतपनीया उत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद्वैगुण्यात्। यदि नोत्कर्षेदं

ग्निहोत्रसवनेऽनग्निहोत्रकाल उहृते यावग्निहोत्रं विगुणं स्यात्। तस्मादुत्कृष्टयोः सवनवत्तायर्थाप्रातःसवनं दैवाद्मानु
षाद्वा प्रतिबंधादुल्लंघ्यमाने माध्यंदिनं सवनमुत्कर्षेतिएवमत्रापि स्ट[?] र्ये॥ अपवादमाह॥ एवं सांतपनीयमग्निहोत्रेण न व्यवेतं भ
विष्यति। न च क्रमो ऽनुग्रहीष्यते क्रममेदेव दोषः श्रूयते। अयवा एतद्यज्ञस्यांते। यदन्यस्यांते ऽन्यं वितन्वंत्यन्यस्यांतं प्रतापयतस्मि॥ ॥अ
संबंधानुनोत्कर्षेत्। नाग्निहोत्रस्य सांतपनीयांगं न सांतपनीयायास्त्वग्निहोत्रं तेनासावग्निहोत्रस्य परस्तात्कर्तव्या॥ अतो नाग्निहोत्रमु
त्कृष्टव्यं। यापणन्तु निमित्तत्वा[?]यांगं वाग्निहोत्रस्य निमित्तं जुहोति प्रातर्जुहोति। अनुदिते जुहोति प्रथमास्तमिते जुहोति सर्वो जुहोति
नक्षत्राणि दृष्ट्वाजुहोतीति॥ तन्नाति क्रमितव्यं तस्मादपि नोत्कर्षः यदुक्तं वैगुण्यमिति। उत्कर्षेपि वैगुण्यं कालात्ययात्॥ अंगप्रा[?]ते ऽघन्यः
कालविधिर्बाध्यतामिति चेत्॥ न कालस्य निमित्तत्वात्। तस्मादपि अश्रुतमेव सर्वं क्रियेत निमित्तं वानुपादेयत्वेन श्रवणात्॥ सप्तमी[?]
धारादिषु संभवान्निमित्तसप्तमी द्रष्टव्या। अथ यदुक्तं सवनं[?] एष्यामिति तदुच्यते॥ ॥संबंधात्सवनोत्कर्षः॥ संबंद्धं हि सवनं सव
नेन एककालत्वसंबंधात्तेनेनोल्लंघ्यते॥ ॥१६॥ ॥षोडशिविकल्पसंयोगात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते षोडशिनं प्रकृत्य संतं परं वम्नु[?] भो[?]
ल्पाति। यदा दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलादुक्थ्यानुत्कृष्येत किं तदा षोडशी उत्कृष्टव्यो नेति भवति संशयः॥ किं प्राप्तं नोत्कृष्ट[?]व्यः कुतः

प्रस्ताव्यं

वद्द क

छिद्र ३
मैत्रे ४
उदिते ५
राम
५४ क्षेत्र

इति २ स्तोत्रं

एवं स्तोत्रं यस्मिन्काले षोडशिनः कृतं भविष्यति समया व्युषिते सूर्ये षोडशिनः कृतं न भविष्यति समयाध्युषिते सूर्ये षोडशि
नः स्तोत्रमुपाकुरोतीति तस्माद्दन्तुलक्षणे एवं यत्तेष्वमः षोडशी वोत्कृष्टव्यः कस्मात्॥ उक्थ्यसंयोगादुक्थ्यसंयोगो हि षोडशिनो भवति
तं परां चमुक्थ्येभ्यो विगृह्णातीति तस्मादुत्कृष्टव्यः षोडशी॥ यदुक्तं षोडशिनः स्तोत्रकालेनावर्जनं भविष्यतीति। उच्यते। स्तोत्रक्र
ममनुरुध्यमानस्य प्रयाणक्रमो विरुध्येत। तस्मात्स्तोत्रक्रमोनुरोद्धव्यः। उभयं न शक्यमनुग्रहीतुं यद्यहं वा यद्गृहीतं वा मसंप
न्नीयस्तोत्रमुपाकुरुतीति श्रूयते। तस्मादुत्कृष्टव्यः षोडशीति॥ ॥७॥ ॥ इत्याचार्यशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पंच
६ प्रधानानां मस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ सन्निपातैर्मिवैकस्याङ्गगुणेनासर्वकर्मस्यात्॥ ॥ वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनाल
भते इति श्रूयते। अग्नीषोमीये वपया पशुधर्माः समाम्नाताः तेद्रैकेन प्राप्ताः स्तेषु संदेहः। किमेकस्यादेरारभ्य धर्मानु सर्वान्नु
ष्ठाय द्वितीयस्य पुनरादित उपक्रमितव्याः अथ प्रथमस्यावत्सर्वेषां कर्तव्यः ततो द्वितीय इति॥ किं प्राप्तं एकैकस्य सर्वे अपवर्ग
न२ पिष्यम इति। कुतः प्रधानासमेतैरनुग्रहाय इतरथा प्रधानासन्निर्विकल्प्येन। यथाव कृष्ण्येषु प्रातिग्रहीतेषु ये पुराज्ञाः स्ते
षु नैकजातीयान्नु समय एव मिरुपीति। सर्वेषां वैकजातीयकत्तानुष्ठेयत्वात्॥ एकजातीयानुसमयः कर्तव्यः किमेवं

विध्यतिसहत्वमनुग्रहीष्यते। तत्सहत्वं श्रूयते वैश्वदेवीं कृत्वा पशुभिश्चरंतीति। एकस्मिन्काले पशूनां प्रचारः नन्वेवं सति पूर्व
स्य पदार्थस्योत्तरः परार्थः पश्वंतरव्यापारेणाव्यवधीयते। नैष दोषः एवमपि कृत्स्नमेवानुष्ठेयं यो सौ पश्वंतरव्यापारः स एवासौ न पदा
र्थांतरं। पदार्थांतरेण व्यवधाने भवति। कारणाद्भ्यावृत्तिः। अथ यदुक्तं बहुषु पुरोडाशेषु नैककपालीयानुसमय इति। तत्परिहर्त्तव्यं
अचोद्यते। युक्तं तत्र यत्कारणाद्भ्यावृत्तिः। एककपालीयानुसमये हि क्रियमाणे सहत्वस्याधिश्रयणे कृते प्रथमः श्रुत्येत्तस्य वमथनं न
शक्नोति कर्तुं॥ ॥ अथवाधिकरणांतरं कारणाद्भ्यावृत्तिः अनेककृसहत्वाश्रवप्रतीयते तत्रानुष्ठानमिति पूर्वः कांडानुसमय इति सिद्धांतः प२२
॥ ॥ द्विकपालावदानांगानामंजनवपनपावनेषु चैकेन मुष्ट्यादिषु संशयः किंमुष्टिनानुसमय उत बहुभिर्मुष्टिभिरिति। किं
प्राप्तं मुष्टिनेति। कुतः एकमुष्टिनिर्वापो ह्येकपदार्थो न बहुमुष्टिनिर्वापः कथं एकस्मिन्मुष्टौ निरूप्यमाणे ती भावः पर्यवस्यति न यावत्सर्व
द्विंतुं न किंचिन्निरूप्तमिति॥ नव मुष्टीमात्रे निरूप्ये निर्वापो न कृतः स्यात्। न च मुष्टिमात्रेण निरूप्येण न प्रयोजनं। न ह्येकस्मिन्निरू राम
प्ये चत्वारः संभवंति। मुष्टिसमानाधिकरणे हि चतुः शब्दः। तस्मान्मुष्टिनानुसमयः कार्यः। एवं कपालान्युपदधातीति॥ तथा मध्या ५५
द्दवद्यति। तथोक्तं मंत्रे। वपति पावयतीति॥ सर्वाणि त्वेककार्यत्वादेकांतत्वगुणत्वात्॥ सर्वाणि तु समाप्यानुसमयो न त्वेकमुष्टिनिर्वापः॥

पदार्थः वत्तुः संख्यत्वान्निर्वापस्य कथं वह्वः संख्यतां वत्तुं त्वाच्चस्य निर्वपतिना संबंधात्। एवं सहकर्मणामनेकगुणविधानेऽप्याम
ष्यं। इतरथाऽस्तुष्टिसंबंधे सति वाक्यभेदः प्रसज्येतत्याग्निवीर्यांगं वस्यात्॥ तथोपधानादिष्वपि। अष्टाकपालमेकादशकपालं निर्व
पतीति निर्देश्याम। द्विरवघाति त्रिरभ्युक्षेत्। एकविंशत्या पावतीति संख्यादीनां क्रियागुणत्वं नतितस्मात्समुदायेनानुसमय इति।
संयुक्तेषु क्रमात्तदंतस्यादितरस्य तदर्थत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः अग्निषोमीयेऽपि हविषि अवघातेति तत्र संदेहः। किमवदानेनानुसमय उत
वदानेन न पदानां तेनेति॥ किं प्राप्तमवदानेनेति ब्रूमः। कुतः पृथक्पदार्थत्वात्। पृथक्पदार्थो ह्यवदानं यतो भावस्य पर्यवसानात्
अवघातिवचनात्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। संयुक्तेषु पदक्रमात्तदंतस्यादितरस्य तदर्थत्वात्। नावदानं पृथक्पदार्थः प्रदानस्य सउपक्रमः
इतरथा वघातेरदृष्टार्थता स्यात्॥ संख्याविशेषविधाना यूपवत्पुनर्वचने। तस्मात्पदार्थो वयवो वदानं नवाच पृथक् सहत्वं प्रयोगवच
ने नोच्यते। तस्मात्प्रदानातेनानुसमय इति॥ ॥वचनात्तु परिव्याणं तमंजनादिस्यात्। ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पशौ यूपस्यांजनाद्याः प ३
पदार्थाः श्रूयंते तेषु यूपैकादशिन्यां प्राप्तेषु संदेहः किमंजनादीनामेकैकेनानुसमय उतांजनादिना परिव्याणं तेनेति। किं प्राप्तं प
रिव्याणं तमंजनादिस्यात्। कुतः वचनात्। वचनमिदं भवति। अंजनादियजमानो यूपं नावस्तृणीद परिव्याणादिति। न वचनं कं ब

ऊर्ध्वं ज्ञानादिनानुसमयं कर्तुं न वानवस्त्रष्टुं । तस्मात्परिख्याणं तेनानुसमयः कारणभावसर्गः स्याद्यथापात्रविरहितसह
त्सप्रयोगवचनेनानुग्रहीष्यतरीति पदार्थेनानुसमयः अनवसर्गश्चाप्रकृतावर्थाक्षेतः साराप्ये यजमानेनाचार्यः एवं दृष्टार्थ
तानवसर्गस्यान्तरथा दृष्टार्थतास्यात् । नवार्थाक्षते चोदकः प्रापयति । तस्माद्रूपं तरणे स्थितव्येन कारणेनावसृजेत् । पश्चाद्
पुरोडाशेनानुयाज्ञान्यजतीत्यर्थात्तस्य धारणं र्थ्यपात्रे निधीयते । नवाक्षारूतला न्यायमात्रमितरदर्थात्सा च विरुद्धः । न वै तत्पद रू ४
र्थेनानुसमय इति परिख्याणं तेन पदार्थकांडेनानुसमयः स्यात् । आकृष्टं हि प्रकृतावनवसर्जनं ॥ आक्षेपितस्तेपि च यजमानं
दक्षिणेषु पशुष्वपि तु । सो कार्यमिति चेत् । विधिश्चाक्षेवाध्येत दृष्टार्थतैव हि नियम्येत । भोजने प्राङ्मुखत्वे च । अतोऽस्य पदार्थकांडेना
नुसमयः प्रयोगवचनस्य न्यायमात्रत्वं चोदकस्ततो बलीयान् पात्रविरुद्धत्वार्थालंतेया ॥ ॥ पशुगणे तस्यापवर्ज्येयत्वं चैकता
ते । वाजपेये प्राजापत्याः पशवः सप्तदश । किमेकैकस्य पश्चोर्दैवतान्यवदाय ततः स्विष्टकृतानि ततऐडानि । अथ दैवतानि राम
दैवतानामनुसमयः स्विष्टकृतैः स्विष्टकृतानामैडेनैडानामिति । किं तावत्प्राप्तं एकैकस्य सर्वाण्यवदाय ततो होतव्यं प्रक ५६
तौ वचनादेतत्कृतं प्राजापत्ये अपि चोदकेनैव प्राप्नोति । दैवतैर्वा किमर्थीत । नैतदेवं । दैवतैर्दैवतानां स्विष्टकृतैः स्विष्टकृता

नाम्नैडैडानामिति॥ कस्मात्॥ [illegible] ऐककर्म्यात्॥ एवं सह कृतं भवति। यच्च वचनात्प्रकृतौ चत्वारावदानमिति देवतान्यव
दायनतावत्येवेहतत्वं सौविष्टकृतान्यवदेयानि सौविष्टकृतान्यवदायनतावत्सेव हतत्वं ऐडान्यवदेयानि इति प्रकृतौ श्रुतौ। तदि
हैवतद्देवतानामनुसमयं कुर्वन्नेनं प्राकृतं धर्मं बाधेत। देवतान्यवदायनैव जुहोति सौविष्टकृतान्यवद्यतीति अथ सौविष्ट
डा४ कृतान्यवदायनैव जुहोति ऐडान्यवद्यति। तस्मात्तद्धर्ममात्रेणानुसमय इति। मेत्रस्य वचनार्थबलात्॥ एवं वमनेतामंचवस्तं त्रंमवि
ध्यतिस्तरस्याप्यर्थवत्त्वात् तस्मात् हवते देवतानां सौविष्टकृते: सौविष्टकृतानामैडैडानामिति॥ ॥नानाबीजेषु एककपालव
त्रिभवात्। अस्ति राजसूये नानाबीजेष्टि रत्नपेयग्रहपतयस्तुनी नामष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमिसाधि
॥ अस्ति तु तत्रमाकृते ब्रहति: न च संदेह: किं तत्रैककपालत्वं तेषु पर्वायेण [illegible] तयोगपद्येन वहुनि। कुत: संशय:। यदि कस्मा जिना
वत्तरणादय: पृथक्पदार्थास्ततो भेद:। अथ कस्मात् जिनावतरणादित्वं तुल्यमिति त्यं न एक: पदार्थस्ततो तंत्रमिति॥ केतावद
तं एकमिति पर्यायेण विभवात्॥ एकस्योपादानेनानस्ति द्वितीयस्योपादानमनर्थकत्वात्। तस्मात्तंत्रमिति॥ [illegible] नियै
मादानुष्ठानस्य तदर्थत्वात्॥ निरोद्धुरुत्सवलानां स्वाभ्यियतेहानुपूर्व्यं पाठकृतं सहत्वेस[illegible]सपपद्यते। पदार्थानामनुसम

यः कर्त्तव्यः पृथक्पदार्थाख्यायत्वक्षरणद्वयो यतीभावस्य पर्यवसानात् अयस्त्तरणद्विभि स्वपदै रभिधानात् तस्माद्द्वि
त्वमिति। एवं वा तंडुलमावाव्हंने स्तरर्थत्वात्। एकैवोलूखले पर्यायेण स्यात्। एको ह्यवस्तरणद्विसं तंडुलपर्यंतः पदार्थः स्तरण
द्विहेते रूपक्रमः॥ फलीकरणद्वयश्चात्स्यैव विशेषाः। यतो हंतिस्तंडुलनिष्पत्त्यर्थः एवंस्तरणादीनां हेतेऽस्य ना द्विष्टार्थता भविष्यति
तस्मात्तन्त्रमिति॥ ॥ विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात्स्यात्। अग्निष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः स्तत्र श्रूयते पृषदाज्येनानुयाजान्
जतीति तत्र संदेहः किं प्रयाजानुयाजानामेकं पात्रमाज्यस्य पृषदाज्यस्य वा धारणार्थमुतभिद्यत इति किं प्राप्तं एकमिति कुतः प्रकृ
तावेकं प्रकृतिवदिहाप्येकेन भवितव्यं एवं प्राप्ते ब्रूमः। पात्रभेदः स्यात्कुतः अर्थभेदात्। शुद्धस्य प्रयाजार्थं पृषतोऽप्यनुयाजाः॥
७३ पृषतिगृह्यमाणे प्रयाजानां वैगुण्यं शुद्धेनुयाजानां। नचैकस्मिन्पात्रे विविक्तं ग्रहणं कर्तुं॥ मर्यादामपि कृत्वा यमाणं यां प्रदीय
मानं संसृज्येत। अपि वाकारभेदादुपभृत्तं पृथक्त्वं विहन्येत। पात्रिणमात्रपुष्करा हिंसाएकपुष्करावं अप्रोच्येत पृषदाज्यमप्पाप्य राम
मेवेति नभिन्नत्वं दोषायेति। नैतदेवं पृथक्तावुक्तावनावेक्षणयोः प्रयोजनमेतद्यदन्यस्यापरेण द्रव्येणासंसर्गः एवं चेदनुपपन्नं ५७
यत्प्रयाजाः पृषदाज्येनेज्येरन्निति। अपि चैवं सत्यवश्यं हविषः कश्चिन्मात्रापनीयते तेन वरं कांस्यं प्रयाजकार्यवसिते नुयाजार्थं

गृहीतुंप्रवृत्तावेककालं ग्रहणापेक्षत्वेककालमेव कर्त्तव्यं। तस्मात्तत्र भेद इति॥ ॥ प्रवृत्ते पूर्वत्वादपूर्वे मैते स्यान्न
प्रश्नावोदितस्य शेषाम्नानेऽत्र नेष्यते अग्नयेऽत्रिकामः पुरोडाशमष्टा कपालं निर्वपेत्सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा
कृत्तिका भ्यः स्वाहेत्येवमादि होमाः समाम्नाताः संति तु प्रवृत्तो नारिष्टहोमाः तत्र संदेहः किं नारिष्टहोमाः तत्र संदेहः किं
किं नारिष्टहोमाः पूर्वमुत उपहोमा इति संशय उच्यते प्राकृतं पूर्वं वैकृतमंते स्यादिति। कुतः अर्थादितस्य परिपूर्णस्य त्राप्रज्ञा
[illegible] र्वाख्या म्नायते। यथा जातस्य पुत्रस्य श्रीउँनैतर्पमात्रेयत्ते न तु स्यष्ट्रविलातैंदंतु त्रादु लाप्राकृतानां यवायः स्यात्। अथो योम त्रे ५
न्यन्यतेस्म मुख्यानां तर्थं विकृतस्य पश्चात्तु प्राकृतं तयुजेत प्रधानादनंतरं वैकृतस्य पाठः प्रत्यक्षः तस्मात्पूर्वमुपहोमाः ततो ना
रिष्टहोमा इति प्राकृतानामवायः स्यात्। यतः सोऽनश्रूयते। अंते तु बादरायणः तेषां प्रधानाशब्दत्वात् प्राकृतानामंगानां प्र
त ३ धानशब्दगृहीतं। तत्प्रधानशब्दगृहीतानि हि प्राकृतान्यंगानि तस्मात्प्रधानप्रार्थत्परमेतैं त्रजुहोत अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः तसो ३
स्वाहेत्येवमादि। तस्मात्प्रत्यक्षादेव क्रमान्नारिष्टहोमेभ्यः पुरावउपहोमा इति। तथा तान्यार्थदर्शनं। अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्श
यति अग्रचरस्य एवमपान्ते रूपं भेत्यं तत्कमियदग्निकर्मेति यत्पूर्वस्य माम्नातस्य पश्चात्प्रयोगं दर्शयति॥ ॥ कृताकृतान्यासु पूर्वे॰
४ अंते वैकृतानां प्रयोग इति कुतः। प्रधानशब्दगृहीतत्वात्

सदेहः । यस्मात्तेन प्रत्यक्षसंयोगात् न्यायमात्रमितरत् ॥ ॥ राजसूये श्रूयते अत्र दैवसूयतिष्ठौनः शोपमाख्यातपवतिष्यभिषियेत
इति । तत्र संदेहः । किं देवसूनादीनां मंत्रप्रयोग उताभिषेककालादूर्ध्वमिति ॥ किं प्राप्तं अंतेतत्तु बादरायणः रत्नेन प्रयोगः कर्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः
एतत्देवसूवादभिषेककालात् पूर्वं प्रयोग इति स्मृतदेवस्वाद्यभिषेककर्मा हैं द्वस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यात इति प्रत्यक्षात्तु । यद्यप्यभिषेककालात्पूर्वं प्रयो
क्तव्यं । न्यायमात्रमितरदंतेतु बादरायणः इति प्रावर्ततां त्रिपुरस्तात्पत्रः ॥ अरूपग्निर्यंपरवंदिष्वानपिविनुतः इति तत्र दीक्षणीयायाः
पूर्वं सावित्रहोमाः उखासंभरणमिष्टकापशुश्चैत दाम्नातं । किं तदेव पूर्वं कर्तव्यमुत दीक्षणीयेति ॥ किं प्राप्तं वैकृतानां मंत्रप्र
योगो तेत्तु बादरायण इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पूर्वं सावित्रहोमा इष्टका पशुरुखासंभरणं वा कुतः प्रत्यक्षपाठात् पुनस्तत्र दीक्ष
णीयाम्नानात् ॥ पुरस्तात्सावित्रहोमाः पशुरुखासंभरणं वा । तस्मात्तेषां पूर्वं प्रयोगः ॥ ॥ सन्निपातश्चेद्यथोक्तमंतेतस्यात् ॥ ॥
अग्नौ दीक्षणीयायाः परतो रुक्मप्रतिमोचनाद्याम्नातं । तस्मिन्नेव क्रमे वोदकेन दीक्षितसंस्काराः प्राप्ताः तत्र संदेहः किमनिय
मेनं पूर्वं रुक्मप्रतिमोचनादि । उत दीक्षितसंस्कारा इति किं प्राप्तं अनियमः अथ यथा यथा प्रत्यक्षपाठक्रमाद्दीक्षणीयायाः पु
रतउखासंभरणादयः एवं रुक्मप्रतिमोचनादीनीति एवं प्राप्ते ब्रूमः दीक्षितसंस्काराः पूर्वं कर्तव्या इति कुतः दीक्षणीयाप्रति

रुक्तप्रतिमोवत्र

यः पाठक्रमो यथा ववोदकस्येथो न येपि परस्तादीक्षणीयायाः कार्याः। प्रत्येकं परस्परापेक्षाः क्रमस्तत्र न कश्चिदुखासंभरण
स्यैव प्रत्यक्षः पाठक्रमः पूर्वत्वं साधयति। अस्ति तु संस्कारणं प्रकृतौ पूर्वपाठः। विकृतौ चोखासंभरणस्योत्तरस्तेन यथोक्त एव क्र
शा ३ मः स्यात्॥ ऊने वैकृतमिति॥ अथ किमर्थं सन्निपातश्चिन्त्यते। नन्वयं संनिपात एव यत्नः॥ असंदिग्धे संदिग्धवचनमेत
त्यथा ईज्ञानावकुषिर्यज्ञैर्भास्त्रणामृतवहस्तुताः। शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युः प्राप्नोति परमां गतिमिति। तस्मान्न दोष इति॥ ॥इत्या
चार्यशावरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥विवृद्धिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य तस्योपदिश्येत॥ अ
ग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। एकादश प्रयाजान्यजति एकादशानुयाजानिति॥ चातुर्मास्येषु नव प्रयाजान्यजति। नवानुयाजान्यजतीति॥
अग्नौ श्रूयते षडुपसद इति ॥ तत्र संदेहः किं प्रतिप्रयाजमेकादशसंख्या प्रत्यनुयाजं च। तथा चातुर्मास्येषु नवसंख्या अग्नेर्वा प
स त्सुषट्संख्या उत सर्वै संपाद्या संख्येति। किं तावत्प्राप्तं। प्रतिप्रधानं संख्या निविशत इति। कुतः भिन्नानि हि कर्माणि तानि वच ना ३
नानि प्रतिसंख्या श्रूयते। प्रधानसन्निधौ च गुणः श्रूयमाणः प्रतिप्रधानं भिद्यते। यथा पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति। प्र
त्यनुयाजं पृषदाज्यगुणो भिद्यत एवमिहापीति। अपि वा सर्वसंख्यत्वाद्विकारः प्रतीयेत। सर्वैः संपाद्या संख्या कल्प्येत। कुतः पृथ

क्त्वनिवेशिनी हि संख्या। असति पृथक्त्वे अभ्यासेन कल्पेत। यावत्तु संभवो भेदस्य तावदेवाभ्यस्येत यावति संभवति तावति पृथ
क्त्वनिवेश एवमाख्यः। तस्मात्सर्वैः संपाद्यैव संख्या। यत्तु पृषदाज्यवदिति नैष ग्रहणैकस्य नैमवति नासौ पृथक्त्वनिवेशिनी। नवैकस्य क्रि सं २
यमाणस्य सर्वेषां तत्त्वोपल्पं करोति। तस्मादेव प्रयंभेत्तव्या। तत्त्वे एत्नूपकरोति संख्या। इतरापेक्षा हि सा भवति। एवं सति सहत्वस्य प्र
सू ४ पक्षः प्रयोगवचनेनानुगृहीष्यत इति॥ ॥स्वस्थानात्तु विवृद्धिः स्यात् कृतानुपूर्वत्वात्॥ ॥उपसत्सु संदेहः किमावृत्तिर्दण्डकलितवत् उत स्व
स्थाने विवर्धेतेति। किं तावत् प्राप्तम् आवर्तनीया मध्यंदिनामेषु यथा दण्डकलितवत्॥ यो ह्युपसत्सु त्रिरेकैकः प्रयातामिति मन्त्रादित
आरभ्य परिसमाप्य पुनरादित आरभते तस्माद् दण्डकलितवदावृत्तिः। एवं प्राप्ते ब्रूमः। स्वस्थाने विवर्धेत धर्मैरिति। कुतः। कृतानुपूर्व्यात्
कृतमानुपूर्व्यमुपसत्सु। प्रथमो हि कृत्वा मध्यमा कर्तव्या ततः उत्तमेति। यदि दण्डकलितवदावृत्तिः स्यात् उत्तमां कृत्वा पुनराद्यायामभ्या
नै ३ से क्रियमाणे मध्यमायाः स्थाने सा वृद्धिः कृता भवति। स्वस्थाने विवृद्धौ तु न दोषः। तस्मात्स्वस्थाने विवृद्धिरिति॥ ॥समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं
चान्तरेण धाय्याः स्युर्द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यः सामिधेनीरन्वाहेति तत्र काम्याः सामिधेनी राम
कल्पाः श्रूयन्ते। एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्येवमादयः। आगमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते तत्र संदेहः किमागन्तूनामन्ते निवे ५९

त्राउतसमिध्यमानवतीं समिद्धवतीं वांतरेणेति किं तावत्प्राप्तं अंते निवेशौ इति तेनुबादरायण इत्यनेन न्यायेनेति। एवं प्राप्ते ब्रूमः।
समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं वांतरेण निवेश्ये इति। कुतः। द्यावापृथिव्योरंतराले समर्हणात् संस्तवादित्यर्थः। इयं समिध्यमानवती असौ
समिद्धवती। यदंतरा तद्धाय्यासंतरे द्यावापृथिव्योः संस्तुतेस्मिन्नंतराले विधीयंते॥ तस्मान्नांते स्युरिति। तदुक्तं। अथवा धाय्याः
सा॰ ३ आष्टिकाः ता संते भवितुमर्हंतीति। न ह्येतेन तत्र संस्तवः संस्तवार्थविधानं। यथा पृथुपाजा धाय्ये उष्णिक्ककुभौ धाय्ये इति॥ कृपु
नः एतद्धाय्यानामनास्य आष्टिकस्य प्रसिद्धिमुपलभामहे॥ उच्यते। सामिधेन्यो धाय्याः। कुतः। एवं हि भगवान् पाणिनेर्वचनं पाय्यसा ऋ ५
न्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीष्विति॥ अस्मादेव वचनात् श्रुतिमनुमीमहे कृतमासु सामिधेनीष्विति। उच्यते न अवि मि ६
शेषात् सर्वासामिति गम्यते। इह तु समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं वांतरेण धाय्याः स्युरिति सर्वासु सामिधेनीषु सतीषु धाय्यावचनात् विशि
ष्टानां सामिधेनीनां धाय्या आह इति गम्यते। ननु पाणिनिवचनात् विशेषेण सर्वा धाय्या नेत्याह विशिष्टास्वपि वचनमुपपद्यत एव।
यदि विशिष्टाः स्युः तत्का इति। उच्यते। पाथुधाय्या शब्दः श्रूयते तासां वक्ष्याः ता सुखं धाय्याः स्युः सतीषु वचनमर्थवद्भवति॥ अ उ॰ १
र्थवतीत्व सति वचनेनान्या धाय्याः प्रमाणाभावादिति॥ उष्णिक्ककुभोरंते दर्शनात्॥ उष्णिक्ककुभौ धाय्ये इति प्रयोगो दृश्यते। अग्ना

परिदध्यादंते यज्ञं गच्छेदध्ययज्ञस्त्रिष्टुभा परिदध्याति नांतं गच्छतीति। ननु त्रिष्टुबंते दृश्यते नोष्णिक्ककुभौ। उच्यते त्रिष्टुभमेवायमुष्णि
क्ककुभाविति ब्रूते॥ तथा च त्रिष्टुभो वीर्यमभि सेवमं ते संस्तुते: त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यदुष्णिक्ककुभाविति। कारणे कार्यवदुपचारस्ततः
सोमविहद्दैवहिष्पवमानेषु पुरस्तात्पर्यासादागंतवस्युस्तथाहि। द्वंद्वादृवाहे। संतिविदृक्षु सोमकृतः ऊतवएकविंशो नाति
रात्रेण प्रजाकामं याजयेत्पुत्र्विणेवैनोजस्कामं त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममभि ... ति। तत्रागमेन संख्या प्ररण एव श्रूयते अथ
वाहिष्पवमाने वैष्णते स्थानीयमागतस्य भवति संज्ञायः एकैकवैलतानामंते निवेशाद्रुतशस्यपर्यासादिति। किं प्राप्तं पुरस्तात्पर्यासाद
गंतवः स्युस्तथाहि द्वंद्वादृवाहे॥ स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतो वृषण्वंतस्त्वाभवंति तृचउत्तमः पर्यास इति। इहापि प्राप्नुयात्सादृ
गंतुभिर्नियंतव्यं। पर्यास इति वा तारभ्या॥ पर्यासशब्दश्चांतवचनो लोके दृश्यते। यथा क्षेत्रपर्यासो नदी पर्यास इति। एवं पर्यास राम
ते सतोऽभविष्यति। अंतेवात उक्ते। अतैवैवंजातीयकं वेदतंस्यात्। उत्तमं तत्तुवादरायण इति। वदनात्तु द्वादृवाहे अथ यदुक्तं तथा ६०
द्वंद्वादृवाह इति तत्परिहर्तव्यं॥ अत्रोच्यते नैवमनादृवाहे [illegible] भवति। स्तोत्रीयानुरूपौ तृचौ भवतो वृषण्वंतस्त्वा भवंति
तृचउत्तमः पर्यास इति। नहि स्वयमस्माभिरारोपितं॥ अतद्विकारश्चानवाप्यं तद्विकारः यत्रत्वेष्वमनिलक्रियादिति। तद्विकारेऽप्यद

र्वत्वात्। योपि तदधिकारस्तत्राप्यं तु एव निवेशः कुतः अपूर्वत्वात् एष एव तांत्त्वानां दूषयं तत एव प्राक्प्रयोगे यावद् न नंवानि
सं२ कंर्मैद्राप्नुपक्रामति॥ ॥ अंतेन तंत्यो दध्यात्। इह विरुद्धको मंत्राः अतएव उदाहरणं तत्रो नरयो। पवमानयोसाम्ना मागमुदितिवद्य स्था १
ति। तत्रागम्यमानेषु साम्सु संदेहः किं तासां मंतेनिवेशः उत गायत्री वृहत्य नुष्टुप्स्विति। किं प्राप्तं अंतेन्न तत्र स्थाई दध्यात् उक्तौ त्यो त्रेयः।
अतेवादरायणइति॥ ॥ तस्मादंते निवेशइति। अपिवागायत्री वृहत्यनुष्टुप्सु वचनात्॥ गायत्री वृहत्यनुष्टुप्सु निवेशः कस्मात्
वचनात्। त्रीणि ह वैयज्ञस्योदराणि गायत्री वृहत्यनुष्टुविति अत्रैव वपंत्यत एवोदपंतीति॥ वचने नोत्सुपालंभः तस्मात्तेषामं तेनि
वेशइति॥ ॥ इष्टकर्मोपानुवाक्यस्य वचनविति शेषः स्यात्। उपानुवाक्यकांडेयं इष्टकाश्च समाम्नाताः एषवै इयाहविर्यज्ञते
योपिशैलासेमायव ज्ञतइति। तथा परावाएतस्यायुः प्राणएतीयोग्नं चिनुतइति। तथा इष्टकाश्चित्रिणीरूपदधाति वज्रिणीरूपद
धातिभूतेष्टकाउपदधातीति तत्र संदेहः किं य इष्टकर्मोपानुवाक्यस्य वचन शेषश्चितिशेषश्च अथ किं क्रतुशेषो ग्नि शेषश्चेति। किं प्राप्तं
सवनविति शेषः कुतः ग्रहैः सवनान्यारभ्यंते इष्टकाभिश्चितयः यद्वयेनारभ्यते तन्नद्गं॥ क्रत्वग्नि शेषो वा चोदितत्वादचोदनात् पूर्व
स्य। क्रत्वग्नि शेषस्यात् कुतः चोदितत्वात्। अग्नि ह्येतस्य श्रूयते य एवं विद्वानग्निं चिनुतइति नावितिश्चितस्या। इष्टकावयनेनाग्निश्च

तथ्यः श्रूयते त्वग्निमिति द्वितीयानिर्दिष्टा। तथा योदामां गृहीलाको माय रजतं उत्सादा स्यस्य यजतिनासंबंधः। तथांशोः तस्मात्स
रूपागसंबंधं लक्षणतार्थे। शब्दो भवति। श्रुतं संबंधेन वैरूप्यं तथा संबंधसंबंधं कृत्वा श्रुतीमन्येत च बोदनाविति सवनयोः। नहि तेव
१६.३ तेष्यतया बोध्येते॥ परार्थेष्टि तयोः। अवपणे किं प्रयोजनं सवने पि तिशेषलेपतिसवनेय हणमित्यविति वेष्टकोपधानं चात्मि शेषलेस
हतयरूणोपधाने॥ ॥ अंतेस्तुस्थ वायात॥ ॥ अपानुवाकेषु श्रूयते दिग्निरूपदधातीति। तत्र संदेहः किमेताः पंचम्यां चितावुपधेयाः
उत मध्यमायामिति किं प्राप्तं पंचम्यामेव॥ इष्टकाः खलु क्रमाच्चम्यां नैता भिद्यते न संते॥ लिंगदर्शनाच्च। आवपने चोत्तमा विदितः स्यादिष्टका उप
दध्यातीति॥ मध्यमायां तु वचनात् ब्राह्मणवत्सः। नैवैता चाकुलायां चितौ। कस्यां तर्हि मध्यमायां ब्राह्मण एव स्पष्टता इष्टकासामध्यमा चितिर
स्माय तस्या वैकल्पं ब्राह्मणवती प्रसिद्धिकाम भिन्नानीया तां मध्यमायां चितावुपदध्यादिति। ननु सर्वा एवेष्टका ब्राह्मणवत्यः। नैतद्वा अपर
लिंगात्क्रमात्समाख्यानात् तस्मादेतानां तेस्युरिति। प्राश्लोकं पृणायास्तस्याः संप्रहरणार्थत्वात्। अपानुवाकोक्ता इष्टकाः समाम्नाताः राम
चित्रिणी रूपदधाति श्वेतेष्टका उपदधातीति। तत्र संदेहः समधिगतं मध्यमायां चितावुपधेया इति। तत्र संदेहः किं प्राश्लोकं पृणाया उत पश्चा ६१
दिति। किं प्राप्तं अंतेतु बादरायणस्य उत्सेदं भवेत्। उत तेषां लोकं पृणायास्तस्याः संप्रहरणार्थत्वात्॥ संप्रहरणार्थतात् तस्याः श्रूयते यदेवास्या नेय

ष्विष्टं तदनया हरयति लोकं पृणाछिद्रं पृणेति। असर्वत्वात्त्वार्थस्य विधिरेवायं संस्कर्तव्येनेति गम्यते। तस्मादालोकं पृणया स्यात्॥
संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात्॥ ॥आधानेसंनिपवमानेष्टयः संति नियतकर्माणि अग्निहोत्रादीनि। अनियतानि वैद्यानादी
नि। तत्र संदेहः। किं पवमानेष्टीः कृत्वा कर्माणि प्रतिपत्तव्यानि उताहितमात्रेष्विति। कुतः। आहितमात्रेषु सर्वाग्निषु कर्माणि कर्तुं सम
र्थो भवति यथाहिताग्निर्नैष्ठिकं दार्विहोमादि इति। दर्शयति चाग्निं विसृष्ट [illegible] म [illegible]ग्निहो
त्रेणानुद्रवेदिति। आहितमात्रेऽग्निहोत्रं दर्शयति। तस्मान्नैव पवमानेष्टयः प्रतीक्षितव्या इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। पवमानेष्टिभिः संस्कृ
तेष्वग्निषु कर्माणि वर्तेरन्॥ कुतः। संस्काराणां तदर्थत्वात्। संस्कारस्ता ह्याप्यते आहवनीयः। संस्कारस्य तस्य विदनावेनाहवनीय या। ६
दिषु प्रवृत्तिः स्यात्। तस्मात्संस्कृतेषु कर्माणीति॥ अनंतरं व्रतं तदङ्गत्वात्॥ यत्वाहिताग्निर्नैष्ठि ने दार्वीयादित्येवमादि। युक्तं
यदाहितमात्रेषु क्रियते। आहिताग्नेस्तु ऊतमुच्यते। स चाहितमात्रेष्वाहिताग्निः संवृत्तः। तस्मादनंतरं व्रतं स्यात्। तदङ्गत्वात्। सर्वेव
लिंगदर्शनात्। अथ यदुक्तमाहितमात्रेष्वग्निहोत्रं दर्शयतीति एवं विमिष्टिष्वयशांत तस्य परिहार उक्तो भाष्यकृता। अर्थवादो वार्थ तं २
वादस्याविद्यमानत्वात्। अर्थवाद एषः। कुतः। अर्थस्याविद्यमानत्वात्। विद्यमाने हि तत्राग्न्य एवाग्निहोत्रहोमः॥ कथं। होतव्यमग्नि

होत्वं न होतव्यमिति मीमांसते ब्रह्मवादिनो यद्यनुषाज्जुहुयादयथापूर्वमाहुती जुहुयाद्यदि न जुहुयाद्यत्परा यते स्त्रीमे द्वि: १
व होतव्यमिति। तस्यात्तल्लौ होमस्य सत्रांसार्थ्यमर्थवादः॥ न्यायविप्रतिषेधाञ्च॥ ॥न्यायविप्रतिषेधश्च भवति यद्यनंतरं होतव्य
मिति। तस्यात्तल्लौ होमस्य प्रशंसार्थो यमर्थवादः॥ न्यायविप्रतिषेधाञ्च॥ ॥न्यायविप्रतिषेधश्च भवति यद्यनंतरमग्निहोत्रादयः
स्युः पूर्वोक्तन्यायः सविप्रतिषिध्यते न वा तासां तदर्थवत्वादिति॥ तस्मात्संस्कृते कर्माणि भवेयुरिति॥ ॥८॥ ॥संवितेलक्षिवि
घुलभ्यापत्नीमिति तस्य॥ ॥अग्नि विदूषति न धावेत्स्त्रियमुपेयात्तस्मादग्निविन्नोपलिशेन्नाग्निमत्याः सेवमादयः पदार्थाः श्रू
यंते तेषु संदेहः किं संचितमात्रे प्रतिपत्तव्या उत कालं तदिति। किं प्राप्तं। संचितमात्र इति। अग्निं यश्चितवान्स्तो क्षिविद्धि॥ तस्य श्रूय
माणश्चितवतो नंतरं प्राप्नुवंति प्रारब्धेनिमित्तेनैमित्तिकं कर्तव्यं तदनंतरमेव। कृत्वं तेनाश्रयेण वचनाभावात्। प्रयोगवचनेष्वत्र
तात्पर्यार्थिन्याप्याययति येषां कृत्स्नार्थत्वं॥ नैवषां कृत्स्नार्थत्वमस्ति। पुरुषार्था ह्येते। कथं प्रतिषेधे पुरुषः श्रूयते वर्षति न धावेत्स्त्रियमु राम
पेयादित्यादि न च कृत्स्नार्थे प्रसक्तप्रतिषेधः कृतौ रूपं कुर्यात न पुरुषार्थाश्चिपिवितवो श्रवणाद्धि पुनानंतरं प्राप्ताः नेति ६२
दृमः॥ अग्ने कर्मेलनिर्दिष्टात्॥ अस्यार्थेन यम यदन्ने सकार्यं कुर्वीत साहृयवन्ते तेतत्तदर्थं तु श्चतस्य सार्थो यागसिद्धिः सिद्धेव

नु २ त: २

यागे ब्ययूनेनोपकृतं भवति। तस्माल्लिङ्गे यागे ग्निचित्तेन क्लृप्तं त इति। परेण वेदनाद्दीक्षितः स्यात् सर्वैर्दीक्षाभिसंबन्ध
नं॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति। तथा दण्डेन दीक्षयति। मेखलया दीक्षयति। कृ
ष्णाजिनेन दीक्षयतीत्येवमादि। तत्र संदेहः। किं सर्वैर्दीक्षितो भवति उत एकैकेनापि दीक्षित इति। किं प्राप्तं सर्वैरिति। कुतः। दीक्षा
संबन्धो भवति। दण्डेन दीक्षयतीति दीक्षामस्य करोतीत्यर्थः। यदीष्ट्यैव दीक्षितः स्यात् कथमस्य दण्डेन दीक्षां कुर्यात्॥ तेनेष्ट्यापि न दीक्षि
तः। न चास्येष्ट्यां तेदीक्षितत्वं प्रमाणम्। आवेदनेन तु स दीक्षितशब्दः। तस्मान्न तावति दीक्षितः स्यात्॥ न च संभवति समुच्चये लिङ्गं लो
माप्यः। पद्भ्यां हि बाधः स्यात्। न प्रयोगवचनो बाध्येत। तस्मादिष्ट्यापि दीक्षासंबन्धः। वाक्येषु प्रयोगवचनेन सहैकवाक्यतया तस्मादेवे
नकाले दीक्षितः स्यात्। इष्ट्यैतेवानर्थक्यं विशेषार्थसंबन्धात्॥ इष्ट्यैतेवादीक्षितः सन्निकर्षात् ... दीक्षिष्यमाण
स्यादीक्षितस्य सा भवति। यदि उत्तरकाले दीक्षितस्य संस्कारो दीक्षिष्यमाणस्य तस्माद्वाकारः वगम्यते भवति तदा दीक्षित इति। दी
क्षाकरणे परार्थे निवृत्ते किमिति न दीक्षितः स्यात्। वाक्यं हि निरपेक्षं दीक्षितं इति तत्र प्राप्नोति यत्तु दीक्षासंबन्धो दण्डेन दीक्षयतीति
कथं स दीक्षितो लभ्यते इति दण्डेनैवं संपादयतीत्यवगच्छामः। यत्तेनान्तरं दीक्षितत्वं नासीति न तत्र दृष्टत्वात् प्रयोगापि भावे हेतुः। सत्य

पर्थैतदवसराभावात्प्रयुज्यतेत्राङ्गः अन्येनचदीक्षितरसवगम्यते वाक्येन आग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दीक्षिष्य
माण इति। पद्यावेरनेकालेदीक्षितइति। इत्युच्यतेपिदीक्षितस्यासावविरुद्धः प्रयोगवचनस्याविरुद्धः यतएकं दीक्षाकरणमनेदीक्षि
तसंपादयतीतिगम्यते। समाख्यानं वैतद्वदरीतृत्पायेति। इत [illegible] दीक्षिनार्थोद्युच्यते वक्रमहत्त्विरिति। कर्त्तीस्मान्तम
तारथ्यकरीसमाख्या भवतियथा स्वानीयं भोक्तुनीयमिति। तस्यास्त्वपश्याम
इष्टिईत्यागणंथाद्युच्यते वप्रवृत्तिरिति॥ ॥११॥ अंगवचनस्य मानुष्टवी। इहकाम्यामष्टयउदाहरणं ऐंद्राग्नमेकादशकपालंनिर्व
पेदितिवे॥गवार्दय सौम्या: सौम्यार्दय: पत्राप: तत्र संदेहः किंयेनक्रमेण श्रीतास्तेनैव प्रयोक्तव्या उतानियमइति। किंप्राप्तं
तत्तोमानुपूर्व्यं पत्पाठेतदेवप्रयोगेभवितुमर्हति॥ एवंपाठक्रमोनुगृहीतो भविष्यति। इतरथा पाठक्रमोवाध्येततस्मात्पूर्वो
तिक्रमेणानुष्ठातव्यं। नसंबंधात्॥ नवायंक्रमो नियम्येत। कुतः असंबंधात्। पृथक्पृथगेषां कर्मणां प्रयोगवचनानि तानिस्व राम
पदार्थानामुपसंहारकाणि यो यस्य नोपकारकः सतस्यनक्रमेणनोत्क्रमेणवोपस्योपकरोति कस्यचित्तस्योपकुर्वतः क्रमः स ६३
हाय्यवर्त्तते। नचैतानिकर्माण्यन्योन्यस्योपकुर्वंति। तस्मान्नैषांक्रमः सहाय्यवर्त्तते। तस्मादसंबंधइति काम्यानिवैतानि कर्माणि

१ का० [illegible] ४

वि १

क्रमार्थं क्रमेण पाठोर्थवान्नग्रंथितिस्तदा नाषांतसत्त्वं स्यादिति पार्थक्यात् यथा परेषु सर्वेष्वारात्॥ स्यादर्थवान्क्र
× न क्र मेणास्य यत्तेन निमित्तस्य क्रमत्वान्न क्रममेवं तदिति॥ आनर्थक्यान्नेति चेन्न॥ इति यदुक्तं पूर्वपक्षे तदेव पुनरुच्यते। परिहृतं
एवं ४ मपाठः असत्यपि प्रयोगक्रमे विधायकत्वेनार्थवत्त्वात्॥ ॥ क्रमविवोधनार्थी यो विधायां क्रमनियमाद ॥ श्रुतेरु श्रय
मेवक्रमविष्यति किं। यथा तत्पक्षे परेषु सर्वेष्वारात्। यस्यापि क्रमो गमितिपक्षस्तस्यापि सर्वेष्वारात् परेषां सर्वेषामारेण यः क्र
मस्तस्या दृष्टार्थता वक्तव्या कल्पनीया॥ ॥१२॥ ॥ यदेतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते एष वाव प्रथमो यज्ञो य
ते ६ ज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तज्जायते प्रवामीयत इति। तत्र संदेहः य एतेनेति कस्यायं वा
द इति। प्रश्नैवोपक्रमः। उच्यते य एतेनेत्यग्निष्टोमस्य वाद इति। कुतः प्रकरणात्। तस्य हि प्रकरणे न वर्त्तते तदेव नप्र
तेवानि निवसर्वेनामानि भवंति। लिंगाच्च। लिंगमपि भवति त श्रूयते तस्य नवतिशतं स्तोत्रीया इति। अग्निष्टोमस्य हि
नवतिशतं स्तोत्रीयाः कथं त्रिवृद्बहिष्पवमानं पंचदशान्याज्यानि तानि त्रिवृता सहैकोनासप्ततिः एवं द्वात्रिंशदधिकं माध्यंदिनः पवमा
नः तेन चतुरशीतिः सप्तदशानि पृष्ठानि तानि त्रिवृता सह षष्टिः चतुरशीत्या सह चतुश्चत्वारिंशच्छतं सप्तदश आर्भवः पव

छा १

मानःस्तोनष्टश्चविकं ज्ञातं नववा। एवं विज्ञाय यज्ञायज्ञीयमिति। तदेतन्नवति ज्ञातमग्निष्टोमस्य तस्मादप्यग्निष्टोमः॥१३॥
अथान्येनेतिसंस्थानां सन्निधानात्॥ ॥ अथान्येनेतिसंस्थानां वादोऽग्रेज्योतिष्टोमविकाराणामेवैकाहादीनामिति। किं
तावत्प्राप्तं। संस्थानामिति। कुतः। सन्निधानात्। सन्निहिता॰ स्त॰ स्मिंश्च प्रकरणे संस्थाः। तासां वादः। प्रकरणमनुग्रहीष्यतीत्य
त४ स्तेवांपत्तिविकारो हि नतुल्यवत्प्रपद्येतैवमुक्ते वैगवादेर्वादः। स्यात्। यथापिन्नविहारो हि प्रकृतिविकारमात्रे प्रपद्येतेनतु
ल्यत्रादकेष्वेव ज्योतिष्टोमत्रादकेषु। नैवमभिसंबंधः क्रियते। प्राग्नेनज्योतिष्टोमत्रादकेनेति। कथं तर्हि। अन्येनेति प्रकृतादि
तरत्रवीति नसज्योतिष्टोमेन विरोध्यते। नहित्रादसार्थः समीपगतेन कृतस्प्रयोजनेनैकदेशावस्थापयितव्यो भवति।
नहिवाक्येन श्रुतिर्बाध्यते। अथवा ज्योतिष्टोमादन्येनेत्यभिसंबध्यते ततोनतरां संस्थावादः। कथं पुनरपिन्नविहारो प्रजापतिर्वा
अग्निष्टोमः सं उन्नरानेकाहान्सृजत तेस्य प्राचन्नयचैवैवस्वेनात्मनामनवामहतितेयः स्वातंत्र्यं मायच्छत्तया वेत
प्राभवन्नतयथावाइदमग्नेर्ज्ञी तादग्न्यंयोविद्विष्टतएवं वा एतस्माद्यज्ञादन्येयज्ञक्रतवोविद्विष्टन्ते यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्र
तुमापद्यते सतं दीपयति यः पंचदशः सतं यः सप्तदशः सतं य एकविंशः सतमभिसंवमाकुरेकायज्ञ इति एतेनैव सर्वेष्वपि

छोमाभवंतीति। एवं वैकृतानां संकीर्त्तनात्तेषामेव वाद इति गम्यते। कथं त्र्यथान्येनेति यो सावन्यस्तत्र प्राकृतान्यमन्नि हो
त्रान्दर्शयति अतोम नाम हेयस्पयतो विहृत्ति स्तेनान्येनेति। प्रशंसावा विहरणाभावात्। यद्येवं न तर्हि तां द्विकाराणां वाद: प्र
तवन विहारो नापत्ति: प्रकरणे हि सिम्भिरेतद्व सौत्यो तिष्टोमस्य॥ यदि हि गवादिषु विक्रिये रन्प्रकरणादीनि वाध्येरन्। तदाप
रि क्षित्तु प्रसक्त विरुद्धा प्रशंसा त्वेषा। आपत्ति विहाराभावात्। विधिमतयाश्च न सु कस्मात्प्रशंसा स्यात्। अत्रोच्यते यद्यप्यापत्ति
र्विहारो न विद्यते तथापि वेदकेन विधीयते। ये प्रकृतौ कर्त्तव्यास्ते वेदकन वनाद्विकृतावपि कर्त्तव्या गम्यते तदापत्तिर्विहारैद्व
वयत्र भवत: तेनान्येनेति गम्यते। न सु कस्मात्प्रशंसा स्यात्। यो सम्बन्ध: स कथमनया प्रशंसया लक्ष्यते [illegible]ति एवमर्थप्र
शंसा॥ ॥१७॥ ॥ एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात्॥ यदेतेना[illegible]नि ष्टा यान्नेनय जेतेतिश्रूयते तत्रैषोऽर्थ: समधिगतस्तद्वि
काराणां वाद इति॥ अथेदानीं संदिह्यते किमेकस्तोमकस्य क्रतोरेष वाद उतैकस्तोमकस्यैवेति। किं प्राप्तं कृत्स्नस्तोमकस्य मे ३
वार: कुत: क्रतुसंयोगात् एकस्तोम: क्रतुसंयोगो भवति। येनैव त्रिवृदन्यस्मत्र क्रतुमापद्यते सततरीपयति य: पंचदशय
त्रा: सप्तदश: सप्तदशा: स तत्र एकविंशा: स तमिति त्रिवृदादय एकस्तोमकस्तस्मात्तेषां वाद इति सर्वेषां वा नोदना विघो

नेकस्तोमकस्य ३

कीर्त्यंति । सत्यं स २

पात्प्रशंसात्स्तोमकानां । सर्वेषां त्वेष वादः ॥ ॥ एकस्तोमकानामनेकस्तोमकानां च । कुतः अविशेषवचनात् । अन्यत्राद्यस्य तन
न्येकस्तोमकाः । ऋतवः संवत्सरं तेन प्रशंसार्थेन विशेषार्थं । कः पुनः प्रशंसार्थः । यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीप
यति प्रकाशयतीति वा दक्षप्राणा वर्षामीत्र्यमयस्ताः प्रवृत्ते विवृत्ते सुखं प्रतिपद्यते ॥ ॥ इति श्रीमच्छबरस्वामिकृते मीमांसाभा
ष्ये पंचमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ॥ क्रमकोपोर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च । (शबरस्वामिकृते मीमांसा
भाष्ये पंचमस्याध्यायस्य) इह पाठक्रमस्य श्रुत्यर्थक्रमाभ्यां सह बाधोस्तीति विचारणे किं पाठक्रमस्ताभ्यां तुल्य उत बाध्यत इ
ति । किं तावत्प्राप्तं । तुल्यबलाविति । पाठोपि हि कारणं श्रुत्यर्थौ चापि न च प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषोस्ति । तस्मादनियम । इत्येवं प्राप्ते
ब्रूमः ॥ पाठक्रमो बाध्यते श्रुत्यार्थेन च ॥ श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च । श्रुतिविशेषः । यत्र श्रवणं तत्र प्रयत्नकारणं पाठक्र
मस्त्वानुमानिकः । पाठक्रमेण स्मरणमेवं मयाभिनिर्वर्त्तयितव्यमिति गम्यते । तस्यार्थवत्त्वे नैकयापि यत्नात्तथैवानुष्ठानं श्रुत्य
पुनरनुष्ठानमेवैवं भवतीति प्रत्यक्षादवगम्यते । तथार्थेन । कुतः । अर्थपरत्वात् । अर्थो यदि सर्वप्रधानार्थः । प्रधानम
भिनिर्वर्त्तयतीति सर्वं क्रियते । तस्मात्पाठस्ताभ्यां बाध्यते । किमुदाहरणं प्रयोजनं च ॥ श्रुतेर्थाश्विनो दशमो गृह्यते तं तृती

अ० ५

५

राम
६५

का: ४

स्य ३ ॥

यं तु कृति। तत्र पाठक्रमस्य बलीयस्त्वात् तीयस्य ग्रहणं सिद्धांते तु दध्ना मस्य। अर्थैत्रिनिहोत्रहोम: पूर्वमाम्नात: पश्चा
छ्रपणं एवं कृतेर्थं यदि पाठो बलीयान्। सिद्धांते श्रपणं पूर्वं ततो होम:॥ ॥३॥ ॥ अवदानाभिघारणासादनानुपूर्व्ये प्रचलास्य। सा दने २
त॥ सौ दर्शपूर्णमासौ तत्र पूर्वं दर्शधर्मा: समाम्नाता: पश्चादाग्नेयस्य पुरा नेत्ताग्ने यं पूर्वं तत्र संदेह: किं प्राकृतिकेन क्रमेण
पूर्वं स्थो वदानाभिघारणसादनानि उत मुख्यक्रमेण पूर्वमाग्नेयस्येति। किं प्राप्तम नियम इति॥ प्राप्तक्रम:॥ अवदानादिषु
प्राकृतिकेन पूर्वं दध्न इति कुत: एवमनुज्ञाते ह्योर्व्यवस्थापके ह्योनामप्यधिकोन्नोव्यवस्थापक: कल्पिते भविष्यतीति दर्शोपतिव दध्ने
दा ५ पूर्वं मवदेयमिति। यथाप्रदानं वानर्थक्यात्॥ यथाप्रदानं वा कृतेव्यानि यस्य प्रदानं पूर्वं तस्यावदानादीनि पूर्वं तस्मादाग्नेय
स्य कुत: प्रदानचोदनाग्रहीतास्य वदानादीनां प्रयोगोपक्रमा एतेन पृथक्समदार्थी इत्युक्ते। अभिघारणम वैनं वत्तस्य प्रदानविदी
पैववक्रियते। आसादानमपि प्रदानार्थमेवासन्निकारणं। एवं दृष्टार्थता भविष्यति। तस्मान्मुख्यक्रमेणैनां प्रयोग इति। यत्र दा ४
दध्न: पूर्वं प्रवृत्तिरिति। अर्थात्पूर्वं प्रवृत्तेर्न पाठात्। प्राकृतिकात्तु मुख्यक्रमो बलीयान्। मुख्यक्रमेण ग्रहणे प्रथमएक: पदार्थो
विप्रकृष्टकाल: स्यात् प्राकृतिकेपुनर्ग्रहणमाणेसर्वेषां विप्रकर्ष: तस्मान्मुख्यक्रमो बलीयानिति। अथ यल्लिंगमुक्तं दध्न: पूर्व

मवदेयमिति। उच्यते श्रुतामिमायमेतद्भविष्यति। तस्माददोषः। लिंगदर्शनाच्च। लिंगमप्यस्मिन्नर्थे भवति। सवैश्रुवामेवाये
मिघारयति ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यजन् भवतीति। तस्मादपि मुख्यक्रमेण नियम इति॥ ॥२॥ ॥वचनादिष्टिपूर्वत्वं। इष्टिपू
र्वत्वं समाम्नातं तत्र संदेहः। किमिष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चेति विकल्पाथ वेष्टिपूर्वत्वमेवेति किं प्राप्तं। इष्टिपूर्वत्वमेव स्यात्। कुतः। व
चनात्। वचनमिदं भवति। एष वै देव[illegible]रथो यो दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासा[illegible]विष्ट्वा सोमेन यजेतेरथस्पष्ट एवावसाने
देवानामवस्यतीति भवव वर्स्याति नारोक्ति॥ तस्मादिष्टिपूर्वत्वमेवेति॥ सोमश्चैकेषामग्न्याधेयस्यानंतरं तच्चोत्तिक्रमवचनात् द
र्शनानर्थकं हि स्यात्। इष्टिपूर्वत्वमित्येतदग्न्याधानेन: किंतु सोमश्चैकेषां पूर्वं दर्शपूर्णमासयोः स्यात्। कुतः। अग्न्याधेयस्यानंतरं त
च्चोत्तिक्रमवचनात्। यः सोमेन यक्ष्यमाणोग्नीनादधीत न तुं स प्रतीक्षेत [illegible]। नंतर्यमिति। अपि
च विस्पष्टाच्चायतनीभिमन्त्रः: सोमेन यक्ष्यमाण इति सा चेदिष्टिपूर्वत्वमनुज्ञातमधिव स तेन न स्यात् न कालविवक्षात तत्रापि
न्नादेविमतिपि अत। तस्मादानंतर्यश्चिव देतवगम्यवैतेन तदर्थवचनाच्च न विशेषणात्तदर्थत्वं। इतश्च सोमाधानयोरानंतर्यं।
कुतः तदर्थवचनात्। सोमेन यक्ष्यमाण इति ऋग्निमादधीतेति वा। सर्वस्य सोमयक्ष्यमाणोग्निमादधीतसोमेनाग्निहोत्रादिभिश्च
न नक्षत्रमिति। यः सोमयागं कर्तुमादधीत स न प्रतीक्षेत नक्षत्रं नाप्यृतुं तावत्येवादधीतेत्यानंतर्यमुच्यते। इत
रथा अकृतनक्षत्रादि क्रमवचनमनर्थकं स्यात् अग्न्यानंतर्येन पेक्ष्यमाणो। यस्यैव कान्तुनक्षत्रेत्ते तस्यैव तयोरनादरः। कीर्ति
तस्मादस्ति सोमाधानयोः ॥४

राम
६६

नास्तिसोमस्यविशेषेसोमार्थतास्यात् ॥ अयमसौविशेषः स्याद्यदानंतर्यंसोमावानयोरिति । अयक्ष्यमाणस्यवप
दमानहविषं कालमिदं चादानंतर्यादिशंकास्यात् । सोमेनायक्ष्यमाणस्यवपवमानहविषांकालोनिर्दिष्टस्तेयः सोमेनायक्ष्यम
णोग्निमादधीतस पुरासंवत्सराद्गीन्निर्वपेदिति । नखलुकश्चिदयक्ष्यमाणः सर्वस्यविहितत्वात् ॥ तस्मादनंतरमयक्ष्यमा
णइतिगम्यते इष्टिरयक्ष्यमाणस्यनादर्थ्येसोमपूर्वत्वं ॥ ॥ इदमधुनातत्रचंवर्ण्यते । तीनामधिकरणं किंप्रयोजनंचिंतायाः
इष्टिरयक्ष्यमाणस्यसोमेननिरभिसंधिके अथानोतदर्थत्वात्सोमपूर्वत्वंसोमाथेनापिबाधानससोमपूर्वत्वंस्यात् ॥ ॥१॥ ॥
उत्कर्षब्राह्मणस्यसोमः [illegible] । अस्याधानंतचैपोर्थः समधिगतः इष्टिपूर्वत्वंसोमपूर्वत्वमिति । इदानींसंदेहः किंत्रवाणं
सोमपूर्वत्वं वर्णनामिष्टिपूर्वत्वंवा उतब्राह्मणस्यसोमपूर्वत्वमेव । उतकेवलोपूर्णमासेषुदृश्यते । ब्राह्मणस्यसोमेकृत्वाधिता । अथवा
मर्नंतरमेवेदंयत्पूर्वंसोमात् । अथवैकंहविरुदृश्यतेब्राह्मणस्यसोमेत्वस्याविति । [illegible] मार्णोवर्णेनामिष्टिपूर्वत्वंसो
मपूर्वत्वंवाकुतः अविशेषात् । नकंचिद्विशेषमवगच्छामः एवंप्राप्तेब्रूमः । ब्राह्मणस्यसोमपूर्वत्वंस्यात् । कस्मात् । उत्कर्षा
रा उत्कर्षोहिश्रूयतेआग्नेय्यावैब्राह्मणोदेवतयाससोमेनेष्ट्वा [illegible] ग्नीषोमीयोभवति । यदेवादःपौर्णमासंहविस्तन्नर्हत्य

निर्वपेत्तस्युनमयदेवत्यो भवतीति किंमिव हि हविर्वचनं न कुर्यात्॥ तस्माद्ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेवेति पौर्णमासीवाश्रुति
संयोगात् यदुक्तं ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेवेति। तत्र तस्याप्युभौ कल्पौ। कुतः अविशेषात्। नहि कल्पयो ब्राह्मणस्य कश्चिद्
विशेषः आम्नायते। नन्विदानीमेवोक्तं ब्राह्मणस्योत्कर्ष इति। नेति ब्रूमः। पौर्णमासीमात्रस्य तत्रोत्कर्षः श्रुतिसंयोगः।
पौर्णमास्यास्तत्रापदेवाद् पौर्णमासं हविरिति। यावद्धवनं हि वाचनिकं तत्र न्यायः क्रमते तुल्ययोरेकदेशोत्कृष्टे न्यून न४
नपरोपेक्षदेशा उत्कृष्यत इति सर्वस्य नैककर्मतया युज्यते केवलापौर्णमास्युत्कृष्यत इति। तन्नचोक्तं स्यात् दर्शपूर्णमास कर्मण
उत्कर्षः एवं फलेन संबंधः इतरथा नस्यात्फले एकदेशत्वात् पौर्णमास्याः केवलमुत्कृष्यमाणायामवशिष्टस्य पूर्ववत् क्रियमा
णस्य न फलं स्यात् एकदेशत्वात्। अफलत्वाच्चाक्रममपि न क्रियेत। समुदायो वोत्कृष्यमाणे भवति फलं। तस्माद्दर्शसमुदायस्यो
त्कर्षः एवं कृत्स्नोपदेशार्थवान् भविष्यतीति तस्मात्समुदायस्योत्कर्षः सोमपूर्वत्वमेव ब्राह्मणस्येति। स्यादाविविक्तदर्शेन। नेतदस्ति राम
यद्येवं समुदायस्यासति वचने उत्कर्षः परिकल्प्येत। तस्मादन्यदेवैवं नामकं कर्मार्धं सोमात्स्यात्। एवमेकदेशास्याप्युत्ते फलं न कल्पयि ६७
तव्यं भविष्यति। नामधेयं तु द्वयोः कर्मणोरेकं। अन्ये तु पादामावास्ये इति यथा पौर्णमास्यधर्मकं चा कर्मान्तरं चोद्यत इति। कर्म्मविधानमुत्ते

त्रा

रेतद्भवति तद्वाक्यस्य बाधकं। तस्मात्कर्मांतरमिति॥ प्रकरणान्तु कालः स्यात्। कर्मांतरस्यैतद्वाचकमिति प्रमाणाभावः। अश्रुत
स्य कर्मणो वाचकमिति प्रत्यक्षं। यत्र सप्रमाणं कृतग्रहणं। अन्यायश्चानेकार्थत्वं। अभ्युदये लक्षणा स्याद्। श्रुतिसंभवे कल्प्य
स्यात्। अपि वास्य रूपं न गम्यते रूपाभावे नान्यकर्मांतरं। तस्मात्प्रसिद्धेन नाम्नाऽपक्ष्व तस्य कर्मणो ग्रहणं कालविधानार्थं स्यात्।
फलवत्ता च॥ तत्कर्मस्योत्कर्षो ब्राह्मणस्य तथैव॥ यच्च श्रुतिर्वाक्याद्बलीयसीति। ॥ अत्रोच्यते॥ यत्र फलं न श्रूयते कल्प्यार्थेति
तावत्तत्र गृह्यते न चेह फलस्य श्रवणमस्ति॥ कल्प्यं फलमिति यदुच्यते न फलवचनमंतरेण। तत्र फलवचनः श्राद्धं कल्प्येत ततो न
चसरेकृष्णाकान्ताकाल वचनेन तु सह संदैक वाक्यतेति॥ तस्मान्न कर्मांतरं। स्थितं तावदपर्यवसितमधिकरणं स्वकाले स्याद
विप्रतिषेधात्॥ यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत न नक्षत्रं प्रतीक्षेत न ऋतुमिति। अत्र संदेहः। किमाधानस्यापि कालविशेषबाध
उत सोमस्येति। किं प्राप्तमाधानस्य कालबाधः। स्वकाले सोमः स्यात्। कुतः। अविप्रतिषेधात्। अंगमाधानं तस्य कालबाधो न्या
य्यो न प्रधानस्य अंगगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति वक्ष्यते। अपनयेऽप्याधानस्य सर्वकालत्वात्। अपनयो वा आधाने सोमकालस्य ना२
स्यात्। कुतः। आधानस्य सर्वकालत्वात्। नैवाधानस्य कश्चित्कालनियमोऽस्ति। यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेत्तदहः आदधीतेति। अप्राप्त

मेवतद्वायानस्ययत्प्रतिषिध्यते। तत्सोमस्यकालवाधइति॥ ॥पौर्णमास्यूर्ध्वंसोमा ब्राह्मणस्यवचनात्॥ स्थिताइत्तरंनवैत
दस्ति। तत्तौदर्शपूर्णमासावुत्कृष्येते। उर्ध्वंसोमात्केवला पौर्णमास्युत्कर्षेते। कुतः वचनात्। वचनमिदंयदेवादः पौर्णमासंह
विस्तन्नर्यनुनिर्वपेदिति। नवाक्तिवचनस्यातिभारः। तस्मात्पौर्णमासीमात्रमुत्कृष्येत। यत्तुफलंनाक्षीति समुदायादेवफ
ती ४ लंभविष्यतिवचनादेवंविज्ञानात्। तस्माददोषः। एकंवाद्वाद सामार्थ्यात्प्राकृतस्यविधानात्। एकंवाहविरुत्कृष्येतनकृ
त्स्नापौर्णमासी। कुतः त्राकृतसामार्थ्याद्धि एकंहविरुत्कृष्टुंत्राकृतः समर्थोभवति। यदेवादः पौर्णमासंहविरितिश्रूयते। यावद्व
चनंवचावचनिर्कनावचनेनो त्कृष्टुंशक्यते। नान्यदपि। प्राकृसोमात्कालंविधीयते। ततोपद्यवचनेनोत्कृष्यतेतत्रदूर्ध्वंसोमात्॥प
न्नोत्कृष्यतेतत्प्राप्नवितुमर्हतितस्माद्देकंहविरुत्कृष्टव्यंब्राह्मणस्यौमौकल्पावितिति॥ ॥५॥ ॥पुरोडाशास्त्वग्निर्देवतोनघुक्तेदेव
ताभावात्। इदंश्रूयतेआग्नेयोवैब्राह्मणोदेवतयाससोमेनेष्ट्वाअग्नीषोमीयोभवतियदेवादःपौर्णमासंहविस्तन्न्यनुनिर्वपे राम
त्तर्ह्युभयदेवत्योभवतीति। यस्मात्तस्मिन्कालेसोग्नीषोमीयोभवतिनप्राचीनकालेतस्मादिदंहविरनुनिर्वपेदिति अग्नीषोमीयत्वविधि ६८
धायमग्निदेवताकत्वंहेतुत्वेननिर्दिश्यते। तस्मादग्नीषोमीयंहविर्हेतुमत्स्यात्। नान्यदेवताकंतदासावग्नीषोमीयपशुमहेतिनप्राकृ

सास्य देवतेति भवति पुरुषस्यापि यदुर्द्दैवताभिसंबंधः। तस्मात्पुरोडाशोग्नीषोमीयो नान्यद्देविरिति सिद्धं। आज्यमपि
तिवत्। इति वेत्यस्य सिद्धः अग्नीषोमीयत्वात्पुरोडाशस्येति। आज्यमपि अग्नीषोमीयं तस्मान्न दृष्टुस्थ्येतेति। न मिश्रदेवतत्वादैंद्राग्न
वत् मिश्रदेवत्वं तथा आज्यमग्नीषोमीयं प्राजापत्यं वैष्णवमिति। पुरोडाशस्त्वग्नीषोमीय एव॥ नन्वत्र मिश्रदेवतस्य वादे मिश्रदेवत
स्य प्रागपि भावो कल्प्यते यद्यपि तदानीं यजमानो नाग्नीषोमीयस्तद्देवता हस्तघात्पाज्यं हविः कीदृश्यत्येव प्रजापतिर्यद्दत्ति विल्लुप
। तस्मात्तस्याद्विभावेनैव हेतुरग्नीषोमीयत्वं नाम। यथा वृत्तघ्नीकरणं मिश्रदेवत्वादैंद्राग्नेन भवति तद्वदेव यदृत्वैंद्राग्नेन प्राकृतेव
द्वितुं नाभिहितः साकांक्षत्वात्पयत इति। एवमिहाप्यग्नीषोमीयत्वप्रयुक्तेन न चाकस्मादग्नीषोमीयोऽसौ। तस्मादृष्टवर्थ प्रागपि यज
मानेन कर्तुमिति। तस्मान्न तस्याग्नीषोमीयता यजमानस्य हेतुरिति मिश्रदेवतस्याय हएतस्मान्यादैंद्राग्नवदित्युक्तं॥ सां
निवृत्तेः प्रवृत्तिकालत्वान्सद्यःकाले नरा विकृतिस्तयोः प्रसक्तविशिष्टत्वात्॥ इह वै कृतानि कर्माण्युदाहरणं ऐंद्राग्नमेकादशकपाले
निर्वपेद्विकेवमादीनि। तत्र संदेहः किमेतद्विकृतत्वः सद्यःकाला उत यह कालाः इति किं प्राप्तं विकृतिः प्राकृतान्यमीषा रके न
कृति। अतलेवमी अनुमानिकाः पौर्णमासी वान्यः कालः तयाद्विवाप्रकृतामहे तय दिवा विकृता अ संभवेन्नतरस्याः कालस्य ० त५

क्रमः तत्रानुमानिको वैकृतं सूत्रं तेन निपत्यपक्षः अतः प्राकृतस्येति न्याय्यं। तस्मात्सद्यस्कालाएताविकृतयो भवेयुरिति।
द्वैयहकाल्येन तु यथान्याय्यं। द्वैयहकाल्ये क्रियमाणे यथान्याय्यं कृतं भवति। तस्माद्द्वैयहकाल्यं सान्नाय्ये दध्यस्य यामुपहृतो भवति।
मन्त्रतो हि श्रूयते पूर्वेद्युरभिगच्छति उत्तरमहर्देवतां यजतीति। तस्माद्द्व्यहकालमेव क्रममभिनिर्वर्तितेदहरेवोपक्रम्यापरेद्युः परि
समापयेत्। वचनाद्वैकाल्यं स्यात्। नैतदेवं द्व्यहकाला विकृतयो भवेयुरिति। सद्यस्काला विकृतयः स्युः कस्मात् वचनात्। वचन
मिदं भवति। यदुस्यापमुनासोमेनायजएनयाय समाप्नः सपौर्णमास्या ममावास्यायां वायदेतेति। सांगस्यैव तद्वचनं तस्मात्सांग
ममावास्यायां कुर्वीतेति गम्यते तेन सद्यस्काला विकृतय इति॥ ॥७॥ ॥ सान्नाय्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवत्॥
इह सान्नाय्यविकारा अग्नीषोमीयविकाराश्चोदाहरणं। सान्नाय्यविकारास्तावद्यथा मित्रा पयस्येति। अग्नीषोमीयविकाराः अ
ग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेच्छामाकं ब्राह्मणो वसंते ब्रह्मवर्चसकामस्त्वाद्यः। तत्र संदेहः पौर्णमासं हविस्तस्यैतुनि
वेऽपि नाहिस उभयदेवतो भवतीति तद्विकृतिरप्यसोमादूर्ध्वं भवितुमर्हतीति॥ (प्रकृतिस्त्वेषामूर्ध्वं सोमात् वेदकेनैभिरप्यूर्ध्वं सा) राम
(मात्कृतव्यं। सान्नाय्यस्योर्ध्वं सोमात्कृतव्यं नासोमयाजी सन्नयेदिति। अग्नीषोमीयस्यापि आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोम) ६९
किमेतत्प्रागूर्ध्वं च सोमात् उतोर्ध्वमिति। किं प्राप्तं प्रागूर्ध्वं च विशेषानवगमात्। एवं प्राप्ते ब्रूमः ऊर्ध्वं सो
मास्युरिति। प्रकृतिस्त्वेषामूर्ध्वं सोमात् वैदिकेनैभिरप्यूर्ध्वं सोमाद्भवितव्यं। सान्नाय्यस्योर्ध्वं सोमाद्
वचनं नासोमयाजी सन्नयेदिति अग्नीषोमीयस्याग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्वा अग्नीषोमीयो भवति। यदेवादः = ४३

त्वेष्वाग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यासोमविकारादर्शपूर्णमासाभ्यां॥ ॥सोमविकारागवावदयएकाहाः तेषुसंदेहः किंदर्श
पूर्णमासाभ्यांप्राक्पूर्वंनाम यष्टव्याउतोर्ध्वमिति। किंप्राप्तमनियमोविशेषादिति एवंप्राप्तेब्रूमः तथासोमविकारः दर्शपूर्णमा
साभ्यामिष्ट्वासोमेनयजेतेति। वेदवचनेनचधर्मोगवादिष्वप्येकाहेषुप्राप्नोति। तस्मात्तेपिदर्शपूर्णमासाभ्यांप्राक्पूर्वंकर्तव्याइति॥
॥ ॥७॥ ॥इतिश्रीमच्छबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्यचतुर्थः पादः॥ ॥७॥१॥ ॥श्रीः॥ पंचमाध्यायः समा
प्तः॥ ॥

[redacted]

इति

शाबरभाष्यम्

पंचमाध्यायः

पंचमाध्याय मीमांसाभाष्यपत्राणि ७०

राम
७०

त्रिवृत्पंचदशसप्तदश एकविंश त्रिणव त्रयस्त्रिंश हिंकार प्रणव प्रस्ताव उद्गीथ प्रतिहार उपद्रव निधन

अथ

शाबरभाष्यम्

शबरस्वामिप्रणीतम्

षष्ठाध्यायः

५ यस्य स्वर्गकामस्तस्य संस्याति ।५

॥श्रीमहागणपतये नमः॥ द्रव्याणां कर्म्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबंधः॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादि समाम्नायते। तत्रैष संदेहः। किं स्वर्गो गुणतः कर्मप्रधानतः उत कर्म गुणतः स्वर्गः प्रधानत इति। उत
संशयः। इह स्वर्गकामोपि निर्दिश्यते। यजेतेत्यपि च स्वर्गकामयागयोः संबंधो गम्यते। तस्मिंश्च संबंधे किं यागः साधनत्वेन संबध्य
स्व ४ ते उत साध्यत्वेनेति भवति विचारणा। तत्र यदि स्वर्गकामस्य पुरुषस्य यागः कर्तव्यतया चोद्यते स्वर्गकामेन यागः कर्तव्य इति स्वर्ग
च्छाविशिष्टस्य पुरुषस्य संसिध्यतीति गम्यते। स्वर्गेच्छा तत्र पुरुषस्य यागमुपकरोतीति। न तस्य संसिध्यति नान्यस्येति। यश्च स्व
र्गकामः स शक्नोति पुरुषो यागं साधयितुमिति। अथ स्वर्गकामस्य कामः कर्तव्यतया चोद्यते। ततो यागादिविशिष्टात्कर्तव्य ते
ति यागः साधकोभ्युपगम्यते। स चायमुभयोरप्यर्थ एतस्मात्स्माद्वाक्यात् दुरवधारितो गम्यते यागो कर्तव्यः कामो वेति। नचैतद्यौग
पद्येन संभवति। यदा कामो न तदा यागः यदा यागो न तदा कामः। वचनव्यक्तिभेदात्। तस्मादुपपन्नः संशयः। तत्रेदमपरं संदि
ग्ये। किं प्रीतिः स्वर्ग उत द्रव्यमिति। यदि द्रव्यं स्वर्गः ततः कर्मप्रधानं द्रव्यं गुणभूतं। अथ प्रीतिः स्वर्गस्ततो यागो गुणभूतः प्रीतिः राम
प्रधानमिति। उत संशयः। नास्य च कामस्य गुणत्वेन प्राधान्येन वा श्रुतिः संबंधमात्रं तस्य यागेन गम्यते। द्रव्यस्य तु कर्मार्थतया १

अनेन स्वभावतः पुरुषः । प्रयत्नेन सा प्रीतिरर्थ्यते । किं तावत्प्राप्तं ॥ स्वर्गो गुणतः कर्मप्रधानत्वादिति । तच्चैतत्तावद्वर्णयंति द्रव्यं स्व
र्ग इति । कथमवगम्यते । सर्वेषामेव शब्दानामर्थज्ञाने लौकिकः प्रयोगोऽभ्युपायः तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे द्रव्यवचनः स्वर्गशब्दो
लक्ष्यते । कौशिकानि सूक्ष्माणि वासांसि स्वर्गः । चंदनानि स्वर्गः । अष्टवर्षाः स्त्रियः स्वर्ग इति । प्रीतिमद्द्रव्यं तत्र स्वर्गशब्देनो
च्यते । तेन सामानाधिकरण्यात् प्रीतिमद्द्रव्यं स्वर्ग इति मन्यामहे । उपमानाद्भविष्यतीति चेत् । नेत्याह । नाहं कश्चिद्विशेषस्तूपल
ते लोके प्रसिद्धः यस्यैतत् उपमानं स्यात् ॥ तस्मान्नोपमानं । अतो द्रव्यं स्वर्ग इति नेत्याह । प्रीतिः स्वर्गः । न द्रव्यं । कुतः । द्रव्येण ह्यभि
धीयमाने तद्विशिष्टं कस्यांचिदवस्थायां स्वर्गशब्दो नाभिदधाति । प्रीतिं तु कस्यांचिदवस्थायां न नाभिदधाति । तस्मादन्वयव्यति
रेकाभ्यामेतदवगम्यते । प्रीतौ स्वर्गशब्दो वर्त्तत इति । नैतदस्ति प्रीतेरभिधायकः स्वर्गशब्द इति । कुतो विशेषणत्वात्प्रीतेः । यद्धि द्र
व्येण न तच्छब्देनोच्यते । यथा दंडीति दंडनिमित्तः पुरुषवचनो दंडोऽस्य निमित्तं नाभिधेयः एवमेव न प्रीतिवचनः प्रीतिसाधनवच
न एषः स्वर्गशब्द इति । ननु स्वर्गशब्दो लोके प्रसिद्धो विशिष्टदेशे यस्मिन्देशे नोष्णं न शीतं न क्षुन्न तृष्णा नारतिर्न ग्लानिः पु
ण्यकृत एवात्र प्रेत्य गच्छंति नान्ये । अत्रोच्यते यदि न तत्र केचिदमृत्वा गच्छंति न चात्रत आगच्छंत्यजनित्वा तर्हि प्रत्यक्षो देशस्य

जातीयकोन त्वनुमानाद्गम्यते। न चानेन सिद्धः। केचित्तु दृष्टं वनस्ते चाख्यातं वन्तरीतिचेत्। न तत्र प्रमाणमस्ति। सिद्धा एवं जा
तीयकाः संतीति चेद् दृष्टा। आवर्त्तीरन्निति। तस्मादेवं जातीयकोद्देश एव नास्ति। ननु लोकादानं ख्यातावेदाद्यैतद्वगम्यते देशाए
वं जातीयकः स्वर्ग इति। तन्न। पुरुषाणामेवं लक्षणेन देशो नास्त्येव तद्यथा प्रमाणं वचनं। आख्यानमपि पुरुषप्रणीतत्वादनाद
रणीयं। वैदिकमपि स्वर्गाख्यानं विधिपरं नास्तीति तत्तु विधेयान्तरेणैकवाक्यभूतं स्तुतिपरं। यद्यपि च केवलसुखवचनः
पत्याता दृष्टादेशः स्यात्। तथाप्यस्मत्पक्षे तस्य विरोधः। प्रीतिसाधने स्वर्गशब्द इति निर्देशो न व्यवहाराभावात्तु तत्तस्याभिधान
स्वर्गोपदेशे न विध्यतीति। यच्च प्रीतिमद्द्रव्यं स्वर्गस्तदा द्रव्याणि कर्मसंयोगगुणत्वेनाभिसंबंध इति यागो च कर्त्तव्यः श्रूयते
स्वर्गकामस्य। तत्राद्वर्शस्य स्वर्गस्य यागस्य। वसंबंधः तत्र भूतं द्रव्यं। भव्यं कर्म भूतस्य भव्यार्थतान्याय्यादृष्टार्थत्वात्॥ ननु भव्यस्य भू
तार्थता। तच्च दृष्टउपकारस्य सेतक्षेपुनरवगम्यते यागः कर्त्तव्यतया बोध्यत इति। यदा कामस्यापि कर्त्तव्यतास्मिं वाक्ये गम्यते।
उच्यते। कामस्य कर्त्तव्यता वाक्याद्यागस्य कर्त्तव्यता श्रुत्या। श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी तस्मादसमर्थः स्वर्गकामो यागं कुर्यादिति स्व
र्गकामस्य यागः कर्त्तव्य इति। कर्त्तव्यश्च सुखवाचकर्त्तव्यो दुःखवान्॥ कर्त्तव्य इति वैनं ब्रूते श्रुतिः। तस्मात्सुखफलोपभोगो यागो

ने

भविष्यतिसनुपस्येच्छा तस्य भविष्यति नान्यस्येति गम्यते। न स्वर्गो छा यागस्य गुणभूतास्ववेस्या पि कर्मणो द्रव्येच्छा भवतिगु
णभूता। तया क्रियमानेन तु यतते दृष्टेनैव द्वारेण द्रव्यमुत्सर्गसंस्कृतद्रव्ये छैव नियम्यते। यथैव सा गुणभूता प्राप्ता तथैव सती निय
म्यते दृष्टेनैव द्वारेण नादृष्टेनोपकारेण। तेन स्वर्गेच्छा या गुणभूतयास्य गच्छिवे भवति यजति छ्य ने यागं सा यद्यपि तु अप्राप्य दृष्टेन तथापि
न दोषः। असाधकं तु तादर्थ्यात्। उच्यते न पङ्क्तौ व्यावृत्ते। ततएत तावद्दूषयन्ति। प्रीतिः स्वर्ग इति। उक्तः एव मुख्येन वता प्रीतिर्विनि
ष्टः स्वयं स्वर्गशब्देन वेन्न तरति। यद्येवं पूर्वं तर्हि प्रीतौ च वर्तितुमर्हति। तो हि सन व्यभिचरति। व्यभिचरति पुनर्द्रव्ये। यस्यैव प्रीतिसाधनस्य द्र
व्यस्य वचनात्स्वर्गशब्दः तदेव यदा न प्रीतेः साधनं भवति न तदा स्वर्गशब्देनाभिधीयते। तस्मात्प्रीतिवचनो यः। यत्तु लक्षणं दृष्ट्वा शब्द वदिति सो
ऽपि प्रीतेः प्राधान्यात् तदं दं ऽभि प्रत्ययमारचयति। अन्तर्गतत्वात्तत्र दृष्टः शब्दः सर्वद्रव्यस्य वाचकः। इह पुनः स्वर्गशब्द एव प्रीतेरभिधाता। प्रीति
वचनश्चेद्यागो गुणभूतः प्रीतिः प्रधानमिति। उक्तः तादर्थ्यात्पुरुषप्रयत्नस्य प्रीत्यर्थो हि पुरुषो यतते तेन न प्रीतिर्यागसाधनमिति
विज्ञायते। द्रव्यं हि यागसाधनं। न तेन द्रव्यात्यागो भवति। यस्माद्द्रव्यदेवताक्रियं यजति शब्देन चेतितं ततेऽपि प्रीत्या भवति यागः। यदि तया
गोन प्रीत्यर्थो भवेत्। असाधकं कर्म भवेत्। साधयितारं नाधिगच्छेत्। यो हि प्रीत्यर्थः स साध्यते नान्यः। न तु कर्तव्यतया यागः श्रूयते। उच्य

त२

ति। सत्यां कर्त्तव्यतायां सः श्रूयते कामोऽपि कर्त्तव्यतयावगम्यते। आह। श्रुतायां यागस्य वाक्येन कामस्य न वा उभयोर्वाक्यभेदप्रसंगात्
। उच्यते। यद्यपि यागः कर्त्तव्यतया श्रूयते तथापि न कर्त्तव्यः सुखदः कर्त्तव्यो भवति। दुःखदो यागस्तस्मात्स्यापि द्वेषेण कर्त्तव्यः। प्रत्यक्षेण
दुःखदः कर्त्तव्यता वचनादनुमानेन सुखदो भवतीत्युच्यते। अनुमानं प्रत्यक्षविरोधेन प्रमाणं। तस्माद्दुःकर्त्तव्यो यागो यदि न प्रीत
र्यः आन्तरेण फलवचनेनेत्यंभंस्यत इति। उच्यते। सर्वं प्रमाणेऽप्यविधीयमानेऽपि न समीपवचनमात्रेण फलवानुविज्ञायते। तस्माद्धन
र्थकामाद्भूदिति स्वर्गस्य कर्त्तव्यतावगम्यते। पुरुषप्रयत्नश्च यागविशिष्ट इति यागो नैतस्य करणं स्यात्। तस्मात्सुष्ठु यागो गुणभू
तः स्वर्गः प्रधानभूत इति। प्रत्यर्थं वाभिसंयोगात्कर्मतोऽपि संबन्धात्तस्मात्कर्मोपदेशः स्यात्। न केवलमानर्थक्यभयात् यागस्य
गुणभावं ब्रूमः। किं तर्हि [illegible] स्वर्गसंज्ञकमर्थं करणत्वेन यागो विधीयते। ननु यागः कर्त्तव्यतया श्रुतो विधीयते। सत्यमेवं। आनर्थ
क्यं तु तथा भवति स्वर्गमितराद्विदिते यागः स्वर्गकामः। तस्मिन्नितः फले विधीयमानो निष्प्रयोजनः स्यात्। तत्रास्योपदेशानर्थक्यं। द्वयोश्च राम
विधीयमानयोः परस्परेणासंबध्यमानयोर्वाक्यभेदप्रसंगः। अतो न स्वर्गकामपदे नस्त्वार्थो विधीयते किं तर्हि उद्दिश्यते। तत्र वाक्याद्य २
गमस्य कामस्य कर्त्तव्यतावगम्यते। यागस्य च करणता। एवं च यागकर्त्तव्यतायां न प्रत्यक्षविरोधो भविष्यति। तस्मात्कर्मोपदेशः स्यात्

६४ गस्वामो यथा काष्ठान्याहर्तुकामो रत्नं गच्छेदिति ब्रूयात् ब्रूयादेतत् दृष्टं तत्र प्रमाणं नेतरस्य तरत्वप ४

कर्मस्वर्गं प्रत्युपदिश्यते। न स्वर्गः कर्म प्रति। किमतो यदि स्वर्गो नोपदिश्यते। एतदतो भवति। न ह्यनुपदिष्टो नर्थः प्राप्तश्च गुणो भ
वति। तस्मात्स्वर्गः प्रधानतः कर्मगुणत इति। अपि च यस्य स्वर्ग इष्टः स्यात् स यागं निर्वर्तयेदित्य संबद्धमिव। अन्य इदिच्छत्यन्यत्क
रोतीति। अथ मन्तव्यं ततः स्वर्गो भवतीति संबन्धादिदं गम्यत इति। न शब्दप्रमाणकानां शब्दमन्तरेण गतिर्न्याय्या। वाक्यादेवास्मा
दिममर्थमवगमनस्य कारणस्य सामर्थ्यमिति। अथ मन्यसे उपदेशानर्थकं मा भूदिति सर्थापत्तिर्भविष्यतीति। उच्यते। नोप
देशानर्थक्यस्यैतत्सामर्थ्यं यदन्तरेण फलवचनं यागस्य प्रीतिः फलमवगम्येत। काममनर्थकं भवतु। न ह्यश्रुतिः सामर्थ्यमस्य
ज्ञायेत। न हि दग्धुकामस्योदकोपादानमसति दाहे नर्थकमिति दहनशक्तिमस्य जनयेत्। अथवा स्वर्गकामस्य यागो विधी
यत इति पक्षान्तरालंबनेनास्यार्थवत्ता भविष्यति। न चैतस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गकामस्य यागो विधीयते नेष्टः स्वर्गः। नैत
देवं एतस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गं प्रार्थयमानस्यानुष्ठानमनूद्य यागस्योपायत्वेन विधीयत इत्यदोषः। तदनुष्ठानं स्वर्गप्र
तीतिना स्ति वचनमिति चेत्। इष्टमर्थं प्रत्यनुष्ठानं भवति स्वर्गकामस्य च स्वर्ग इष्टः तदनुष्ठानविशेषग्रहणार्थमेव स्वर्ग
कामविशेषणग्रहणमिति निर्दोषं। तस्मात्स्वर्गकामस्य यागकर्मोपदेशः स्यात्। अतः स्वर्गः प्रधानतः कर्मगुणत इति। स्व पा

र्गकाममधिकृत्य यजेतेति वचनमित्यधिकारलक्षणं सिद्धमिति। फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्॥ इदमामनं
ति दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादि। तत्र संदेहः। किं यावत्किंचित्प्राणवत्तत्सर्वमधिकृत्येत
दुच्यते। उत समर्थमधिकृत्येति। किं प्राप्तं सर्वाधिकारमविशेषात्। ननु दृष्टत्वात्स्येन किंचित्कामयंते न तदर्थं तेषामधिकारः स्यात्। उच्य
ते मा भूदृष्टेन नानीति रथ्यात्त्वधिकृत्य यजतेति ब्रूयात्। ननु तिर्यंचोऽपि न किंचित्कामयंते नेति ब्रूमः। कामयंते हि सुखं। एवं हि दृश्य
ते घर्मेणाभितप्ताश्छायामुपसर्पंति शीतेन पीडिता आतपं। आह। तिर्यंचश्चासन्नं फलं चेतयंते न कालांतरफलं प्रार्थयंते। कालांतर
फलानि च वैदिकानि कर्माणि। उच्यते। कालांतरेऽपि च फलं कामयमाना लक्ष्यंते। श्वानश्चतुर्दश्यामुपवसंतः पश्यामः श्येनाश्चाष्टम्यां
न चैषां व्याधाचारिका नियतनिमित्तत्वाच्चानाहाराणामपि तस्मिन्काले दर्शनात्। समानाहाराणामप्यन्यस्मिन्काले दर्शनात्
लिंगानि च वेदे भवंति। देवा वै सत्रमासतेत्येवमादीनि देवानामृषीणां वनस्पतीनां चाधिकारं दर्शयंति। ननु उक्तः स्वर्गेन विधिरुप
संहर्तुं न शक्नुवंतीत्यनधिकृताः। उच्यते। यागं कर्तुं शक्नुवंति कृवितत समाघ जेतेत्येवमादीन्यधिकरिष्यतीत्याशंकितवंतः। विलुप्तक
मरणादिवचनानि तु श्रद्दधानाधिकरिष्यंति। तत्र यो नु यदि ष्ट विलुप्तक्रमणे दिक्रः स केवलं भागं करिष्यतीति कस्तस्य दोषः। उच्य

परिग्रहोपि देवग्रामो हस्तिनो ग्रामः कथमस्य ग्राम इत्युपचारादस्येवेति ॥ तस्मादमनुष्याणामपि शक्नुवतामधि
कार इति । नेत्युर्वाशक्तिसंयोगाधिकारः कारकर्म न गम्यते । वाक्याद्धः पत्यं स्वादत्तैपति । नैतदस्ति तिर्यगादीनामप्यधिकार इ
ति । कस्मात् तिर्यञ्चः समर्थाः स्वं स्वं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुमिति । नचैते तिर्यगादयः शक्नुवंति स्वं स्वं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुं । त
स्मादेतेषां न सुखस्याभ्युपायः कर्मेति । कथं वेदेन शक्यते कर्तुं सोभ्युपायः स्यादिति । न देवानां देवतांतराभावात् । न ह्यात्मा
नमुद्दिश्य त्यागः संभवति । त्याग एवासौ न स्यात् । नर्षीणां आर्षेयाभावात् । न भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रा भवंति । न चैषामसाम
र्थ्यं प्रत्यक्षं । अपि च तिर्यञ्चो न कालांतरफलेनार्थिनः आसन्नं हि वेतयंते । नचैते कालांतरफलेनार्थिनः । तिरश्चः पश्या
मः । अपनंतश्चैतत् दृश्यामहेऽस्मान्वाप वसत इति । उच्यते । न जन्मांतरफलार्थिनोपवसंति । कथमवगम्यते । वेदानध्ययनात् । यो वे
दमधीयते हि इदं कर्म स्वर्गे फलमस्य च प्राप्नोति । नचैते वेदमधीयते । नापि स्मृतिशास्त्राणि नाप्यधीत्य सकाशाद्वग
च्छंति । तस्मान्न विदंति धर्मं । अविद्वांसः कथमनुतिष्ठेयुः । तस्मान्न धर्मायोपवसंतीति । किमर्थं तर्ह्येषामुपवासः । उच्यते । रोगा
दसौ विरेषं । कथं पुनर्नियतकाले रोगो भवतीति । उच्यते नियतकाला अपि रोगा भवंति । यथा तृतीयकाला चातुर्थकाला इति । तस्मा

नरत

न्मनुष्याणामधिकार इति। न वतिरश्चां द्रव्यपरिग्रहः॥ नह्येते द्रव्यं स्वेच्छयोपयुंजाना दृश्यंते तस्मादनीशाना। वनस्पा।म
न्तु स्वयामो हस्तियाम इति उच्यते। उपचारमात्रं तत्। तस्मान्नतिरश्चामधिकार इति। यानि पुनर्लिंगानि देवा वैसत्रमास
तेत्येवमादीन्यर्थवादास्ते विधिपरा वनार्थाः विद्यते हि विधिरन्यस्तेषु सर्वेषु। नच विधेये कि कृताकामाभावो भवति। वचनं यदि
मे स्यात्। स्कंति स्कसाउं छे नामसत्रमासित व्याभियज्ञात्तत्त्या आ सते देवाः आसन्नवे तना अपि पितुर्यं चैवेतन्ना अपि
वनस्पतयः किमंग पुनर्विद्वांसो मनुष्या इति। ननु विस्मृत्य मणग्दिधेनाधिकृताः केवलं यागं करिष्यंति। नैवं। गुणानां यागं
प्रत्युपदेश्यंते न कर्तारं तेन न वयागमात्रे क्रियमाणे वैगुण्यमिपिन फलसंबंधः स्यात्॥ कथं पुनर्यागं प्रत्युपदेश इति चेत्॥
इति कर्तव्यताकांक्षस्य यागस्य वनस्पांतिका उपनिपतिताः शक्नुवंतिं तं निराकांक्षीकर्तुमि ति। इतरथा हि कर्तुर्न विकु
र्वस्तु गुणवचनैर्धनिरस्ताकांक्षीफलवचनमनर्थकं स्यात्। अनुषंगाच्च फलवचनं भविष्यतीत्यत्रसाकांक्षत्वादाकांक्षि राम
मुपरोत्स्यते। अथैतदेव वाक्यं समर्थानां सगुणं कर्म विधास्यते असमर्थानां वैगुण्यमिति। तन्न। सकृदुच्चारितो उभयत्र ५
क्रियमाणो वाक्यं भिद्येत। साकांक्षो हि तदिति कर्तव्यतां प्रति। तस्मान्नांगयागोपदेशः। सइति निरंगयागोपदेशः। भाव: तस्मा

यंघ्नन्नुभयोर्लौकयोरपकरोतीति पाठः।१

न्मनुष्याणामेवाधिकार इति। प्रयोजनं पद्धोक्तं। केचिदाहुः सहस्रसंवत्सरं नियोगा ते दिवसेषु कल्पयितव्याः एवं
पक्षे तदायुषां देवानां संभवतीति। सिद्धान्तेन त्वसंभवदपि दिव सं संवत्सरे वकल्पयितव्यमिति उपरिष्टाद्वक्ष्यामः॥ ३॥ लिंगविशेष
निर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादि समाम्नायते।
तत्र संदेहः। किं स्वर्गकामं पुमांसमधिकृत्य यजेतेत्येष शब्द उच्चरितः॥ अथवा अनियमः स्त्रियं पुमांसं वेति। किं प्राप्तं पु
लिंगमधिकृतमेनमैतिशायनः। कुतो लिंगविशेषनिर्देशात्। पुंलिंगेन लिंगविशेषेण निर्देशो भवति स्वर्गकामो यजेतेति॥
तस्मात्पुमानेव यजेतेति न स्त्री। तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते। अविज्ञाते गर्भे हते भ्रूणहत्यानुवादो भवति। तस्मादविज्ञाते
न गर्भेण भ्रूणहा भवतीति। भ्रूणहत्या परं तमः। यश्चोभयोर्लोकयो रूपं करोति तस्य हन्ता भ्रूणहा यद्धन्ता भ्रूणहा स यतसा
धनवधकारी तस्माद्यज्ञे भ्रूणशब्दं नाभिवदति। स हि हविर्मन्त्रिवासवै मूर्तिं वा आनयति अतो भ्रूणहा यज्ञवधकारी संयुक्त
त्वाद्व्रतानुवादो वकल्प्यते अविज्ञातेन गर्भे हन्यमाने कदाचित्पुमान्हन्यते तत्र यज्ञाभिरूतस्य हतत्वात् यज्ञवधो भ्रूणहत्या स्यात्
इतरथा यज्ञघ्नयो रधिकारस्तु तो विज्ञाते का विज्ञाते तु यज्ञवधः स्यात्। तत्राविज्ञातग्रहणमनर्थकमिति कल्प्यते। तस्माद्वि

वक्षितापुलिंगस्य वासिका विभक्तिरिति। तथा त्रेयीं हत्वा भ्रूणहा भवतीति आत्रेयीमापन्न गर्भामाहुरत्र कृद्वाव
स्याविवक्षितत्वा त्रेयी तस्मादपि पुंसोऽधिकारोऽवगम्यते। यथा पष्ठमालभेतेति पुंपशुरालभ्यते लिंगविशेषानिर्देशात्। एवमि
हापि द्रष्टव्यमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ जातिं तु बादरायणोऽविशेषात्तस्मात्स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात्॥ तुषाद्धः॥
पदार्थं विशेषयति। नैतदस्ति पुंसोऽधिकार इति जातिं तु बादरायणो विशिष्टां मन्यते स्म। आह। किमयं स्वर्गकाम इति जातिशब्दः स
माधिगतः। नेत्याह। कथं तर्हि। यौगिकः स्वर्गेच्छायोगेन वर्त्तते। केन तर्हि शब्देन जातिरुक्ता या प्रविशतेति गम्यते। नैव वयं ब्रूमः।
जातिवचनत्वादेवाधिकार इति। किं तर्हि स्वर्गकामशब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावविशिष्येते इति न विवक्षितं पुल्लिंगमिति। कुतः
अविशेषात्। न हि शब्दोऽस्य विभक्तिः स्वर्गकामे लिंगेन विशेषोऽस्तु। कथं। लक्षणेन — त्वेन प्रवृत्तस्य स्वर्गकामस्य तमेव लक्ष
यति शब्दः सोऽनलक्षणेनाभिहितोऽयं न तेन शब्देनोच्यते। तत्र लक्षणमविशिष्टं स्त्रियां पुंसि च। तस्माच्छब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावभि
हिताविति गम्यते। तत्र केनाधिकारः स्त्रिया निवर्त्यते। विभक्त्येति चेत्। तन्न। कस्मात्। अवचनत्वात्। स्त्रीनिवृत्तावशक्तिः पुंसो वि
भक्त्या पुनर्वचनमनर्थकमिति चेत्। न। अनर्थकेऽपि स्त्रीनिवृत्तेरभावः। परिसंख्यायां स्वार्थहानिः परार्थकल्पना प्राप्तबाध

क६

राम ६ पु ३

आनवानर्थक्यं निर्देशार्थत्वात्॥ तस्मात्स्त्र्यपि प्रतीयेते ज्ञापकार्थस्यापि विशिष्टत्वात्। चोदितत्वात्तु यथाश्रुति। अथ यदुक्तं यथा
पशुमालभेतेति पुंपशुरालभ्यते पुल्लिंगवचनसामर्थ्यादेवमिहापि पुल्लिंगसामर्थ्यात्पुमान्विक्रियते यागवचनेनेति तत्परिहर्तव्यं अ
त्रोच्यते। नात्र जातिरेकत्वं च लक्षणत्वेन श्रूयते। यदि हि लक्षणत्वेन श्रूयेत ततः स्त्रियामपि यागउक्तो न पुंवचनेन निवर्त्येत। इ
दं तु पशुत्वं यागस्य विशेषणत्वेन श्रूयते। तत्र पशुत्वस्य यागस्य संबंधो न द्रव्ययागयोः यथा पशुत्वं यागे संबध्यते तद्वत्पुंस्त्व
मेकत्वं च सोयमनेकविशेषणविशिष्टो यागः श्रूयते। स यथाश्रुतं वक्तव्यः। उपादेयत्वेन चोदितत्वात्। यत्र द्वे षष्ठ्यौ तिर
विज्ञाते गर्भे हते आत्रेय्यां च पुंस्त्वं कल्प्यते नेति तत्परिहर्तव्यं। अत्रोच्यते। अविज्ञातेन गर्भेणेत्यनुवादः प्रशंसार्थः आत्रेयीवचने हे
त्वेति। इदं गर्भेण हतं सोयद्रव्यत्वेनापन्नसत्त्वा भवति। पुल्लिंगविभक्तिः श्रूयमाणा न शक्नोति स्त्रियं निवर्तयितुं किं मंगपुन
रविज्ञातगर्भवचनं लिंगं। तथा गोत्रप्रसंज्ञार्थमात्रेय्याः अत्रेयसंकीर्तनेन वापन्नसत्त्वा आत्रेयी। गोत्रे होतरः। न यथा
हादयं तद्धितउत्पन्नः॥ समर्थानां हि तद्धितउत्पद्यते। न चात्र गोत्रस्य सामर्थ्यमस्ति। इयपत्याद्धि पुंसोप्यात्। तद्वत्पु
ंसोपत्यविवक्षया भाम द्रव्यत्वे स्त्रीणां द्रव्ये समान्ययोगित्वात्॥॥ पुंसो तु स्यादविकारः इयवत्त्वात्। इयपत्येनेति पुमांसोन

स्त्रियः द्रव्यसंयुक्ते नैतत्कर्म्म श्रीहिर्निर्यजेत यवैर्यजेतेत्येवमादि। कथमद्रव्यत्वं स्त्रीणां क्रयविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रियः
पित्रा विक्रीयेते भर्त्रा क्रीयंते विक्रीतत्वाच्च पितृधनानामनीश्वराः क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानां।। विक्रयो हि श्रूयते। शतमधि
रथं दुहितृमते दद्यात्। आर्षे गोमिथुनं इति। नचैतदृष्टार्थे सत्यनमनेः दृष्टार्थं भवितुमर्हति एवं द्रव्यैः समानयोगित्वाच्च स्त्री
णां। तथा चान्यार्थदर्शनं।। याः पत्नीक्रीता सत्यथान्यैश्चरतीति क्रीततां दर्शयति।। तस्याः त्विक्ष्मेनात्यथं। आह। यत्त्वन्य
मक्रोः स्वर्पणे नवाधनं कर्त्रेनेन वा उपार्जितं तेनेयस्य तदिति। उच्यते। तदप्यसान्त्वं। यदा हि सा त्यक्ष्यमस्य स्वभूता नद्रा
यन्नदीयं तदर्पितस्यैव। अपि च स्वामिनस्तयोः कर्मकर्तृत्वं न तत्परित्यज्य स्वं कर्म्म ईति इति चेत्। यत्नयायेन प्रकारेण पा ते र्ये
तत्यत्नकारे नवस्वं भवितुमर्हतीति। एवं च स्मरंति। भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्व एव ते। यत्ते समधिगच्छंति यस्य ते तस्य तद्
नमिति।। ।। फलोत्साहाविशेषात्तु।। उच्यते। पत्नी सावर्त्तेयति। नचैतदस्ति निर्धना स्त्रीति। द्रव्यवती हि सा फलोत्साहा वि राम
शेषात्। स्मृतिप्रामाण्यात् स्वयातता भवितव्यं। श्रुतिविशेषात्फलार्थिन्यायपृष्टव्यं। यदि स्मृतिमत्त्वरूपमानापरवृत्ता ७
न्निर्द्धनावसपात पूर्जेते तु युक्ते सति नयजेत तत्र स्मृत्यारूतिरीयेते। नचैतन्याय्यं। तस्मात्फलार्थिनी सती स्मृतिप्रमा

प मतदा ६

णीकृतपदार्थपरिग्रहीयात्तेनेत वेति॥ ॥अर्थेनच समवेतत्वात्॥ ॥अर्थेनचास्याः समवेतत्वं भवति। एवंदानका
लेसवादः क्रियते। धर्मेचार्थेचकामेच नातिचरितव्येति। यज्ञ्यते भार्याद्वयोर्निर्द्धना इति। स्मर्यमाणमपि निर्द्धनत्व
मनाम्यमेवश्रुतिविरोधात्। तस्मात्स्वातंत्र्यमनेनप्रकारेणभ्यते संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं॥ ॥क्रयस्यधर्ममात्रत्वं॥ ॥य
स्तुक्रयः श्रूयते धर्ममात्रत्वंतुतस्यासौक्रय इति। परिक्रयो हि उपनीत पणपण्यं भवति। नियतंत्विदं दानं प्रातमधि रथं चा
मनांश्चशोभनांवकन्यांप्रति। स्मार्त्तेवश्रुतिविरुद्धंविक्रयेनाचमनंते। तस्मादविक्रेयोयमिति। स्ववत्तामपिरक्षयति॥
गतद ५ पत्नीवैपारिणह्यस्येष्टे पत्नैवमनुमतं क्रियते। तथा जाघन्या पत्नीः संयाजयंति भसद्वा वै हि पत्न्यः भसद्वाएताः परग्र
हाणामैश्वर्यमवरुंधत इति॥ ॥स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यस्यात्। स्ववंताभु भावविरूपत्नीडुसेवंतावच्छिंतां। तत्रसंदेहः॥ किं
पृथक्कुलीयज्ञेत पृथगप्यसमानः॥ उतसंभूय ज्ञेयातामिति। किं प्राप्तं। पृथक्त्वेनोक्तः एकवचनस्य विवक्षितत्वात्। उपदे
यत्वेन कर्त्तीयजेतेतिश्रूयते। तस्मादेकवचनं विवक्ष्यते। यथा नक्षैपुरुषोसंश्रूयेत जमुं तो तथात्रापि दृष्टव्यं एवं प्राप्ते ब्रूमः। प
स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यस्यात्। वचनालयोसह क्रिया। एवं हि स्मरंति। धर्मेचार्थेचकामेचना[illegible]तिचरितव्येति। तथा

सहयमर्मश्चरितव्यः सहापत्यमुत्पादयितव्यमिति। उच्यते। नस्मृतिवचनेन श्रुतिवचनं युक्तं बाधितुं। नेतिरसः इह किं
विल्कर्मस्त्रीपुंसकर्तृकमेव यथा स्त्री पूर्णमासौ ज्योतिष्टोम इति। यत्र पत्न्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन वाज्येन होम
उच्यते तत्रान्यतरभावे वैगुण्यं। ननु पुंसोयजमानस्य यजमानावेक्षितमाज्यं स्त्रियाः यजमानायाः पत्न्यवेक्षितं भविष्यतीति।
नेत्याह। नायमीक्षितसंस्कारः ईक्षितसंस्कारोयदि तदैवं स्यात्॥ आज्यसंस्कारश्चायं गुणभूतावीक्षितारौ॥ तत्रान्यतराप
येनियतं वैगुण्यं। सर्वेष्वपि संहारीव प्रयोगवचनः तत्रैव तत्स्यात्। स्त्रीयजमाना पुमांसं परिक्रीणीयात् स आज्यस्येक्षितारं पुमांश्च
स्त्रियमीक्षित्रीमिति। तन्न। पत्नीति हि यज्ञस्य स्वामिन्युच्यते। नक्रीता। पत्नीति हि सबंधिशब्दोयं। यजमानश्चेव स्वामी
नक्रीतः। तस्मात्स्त्रीपुंसयोरेकमेव ज्ञातीयकं कर्मेति। तत्र श्रुतिसामर्थ्यान्नयः कश्चिद्यथा कृपादित्सः स भूयय जेतेति प्राप्त
इदमुच्यते यस्त्वयाकश्चिद् धर्मः कृपादित्सह कर्तव्यः॥ सोनयासहेति तेन न श्रुति विरोधः स्मृतेरिति गम्यते। अथ यदुक्तं केवलस्य राम
पुंसोधिकारः केवलायाश्च स्त्रियाः यजेतेत्येकवचनस्याविवक्षितत्वादिति तत्परिहर्तव्यं। अत्रोच्यते। इदं तावदयं प्रष्टव्यः यजेतेत्येक ८
वचनेविवक्षिते कथं षोडशभिर्ऋत्विग्भिः सह यागप्रयोगो भवतीति। प्रत्युच्यते। प्रतिकारकं क्रियाभेदो यजमानानेन पदार्थान्यारि

क्रयादीं कुर्वन्‌यजत इत्युच्यते यजमानः॥ आध्वर्यवादेरेव कर्तृत्वेन ऋत्विग्यजतीत्युच्यते। यथा संमरणमेव कुर्वती स्थाली
पाकं करोतीत्युच्यते। यस्य तु कारकस्य यस्मिन्व्यापारः स एव तु वचने विवक्षिते एकेन कर्ता भवति। एवं वेद्यावान्यापा
रो यजमानस्य सतावान् न संभूय कर्तव्यः एकेनैव यजमानेन परेण परोक्षाद्दर्शनात्तैकेन षट्‌पंचावाद्यादपरेण पिषट्
पंचावादिति। इह तु पत्नीव्यापारस्त्वन्य एव न तत्र पत्नीप्रवर्तमाना यजमानस्य कर्तृत्वं विहंति। यथा धर्मपुरावर्यवेषु प्रवर्तमानः
अवश्यं वसहपत्न्या यष्टव्यं। मध्यके हि द्वंद्वे पत्नीवर्तनं तत्र पत्न्या वश्यं सह्यागः कर्तव्यः। अन्यतरानिष्ठायोत्तागस्य वनसंवर्तेत॥
तथा हि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागो नैवावकल्पते यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति। तत्र कलप्तैर्नेकाकारिष्यति। कर्ट संस्कारार्थेषु नैव दोषः
।संभवंति स्त्रीसर्वत्रेति। लिंगदर्शनाच्च। लिंगं खल्वपि दृश्यते। यो वै एकपत्नीसन्नह्यति मेखलया पत्न्यं न मिथुनत्वाय
ति यदि स्त्रीपुंसावेकत्रैवोच्च स्यमेखलया विभागो वाध्यते मिथुनसंवसथ्य न दैत स्त्रीपुं
ससाधनके कर्मण्युपपद्यते नान्यथा॥ क्रीतत्वान्न तथास्वामित्वमुच्यते। क्रीतादु तरस्मुच्यते। तुशब्दः पक्षव्यावर्तयति नैत
दस्ति यदुक्तं भवतीति। क्रीता हि सा हष्टार्थत्वाद्विक्रयस्य तदानस्य। अतो न दस्याः स्वामित्वमुच्यते। तदुक्तं यथा हरेतको

स्मात् केवली वर्द्धनामीष्ट इति। एवं पत्नीपारिणय्यस्येष्ट इति। फलार्थित्वात् स्वामित्वेनाभिसंबन्धः। नैतदस्ति। कयो मुख्यः। गौणं
स्वामित्वमिति। फलार्थिनी हि सा स्मृतिर्नादरिष्यते। स्मृतस्तु रोधाद् रवंवतीस्यात्। स्मृतौ सत्यां तत्र रोधात्। फलवत्त्वां दर्शयति। संयु
क्तीपत्या सुकृतेन गच्छतां यत्तस्य तु यी युक्तावभूतं। संज्ञाना नैविज्ञ हीनामराती र्द्दविजो तिरज्जरमारूढ़ताभिति इष्टपत्न्यः। फलं दर्शी हे
यति। तस्मादस्य मातापि धिरता वितिसिद्धं॥ ॥ आधानं च द्वियजमानं तत्र। अस्ता धानं य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति। तत्रेदमामनन्ति॥
क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति। तत्र एषोऽर्थः संशयितः। किं द्वौ पुरुषावादधीयातामुत तेन पुरुष इति। कथं संशयः। उच्यते।
इह तत्र श्रूयते वसानावादधीयातामिति। तत्र वसनमर्थयापरं पुनः श्रूयते। तल्लिं पुंल्लिङ्गसंबन्धार्थं श्रूयते। उत क्षौमविधाना
र्थमिति उभये विद्यमानत्वात् भवति संशयः। यदि लिङ्गसंबन्धार्थं उभौ पुरुषावाधास्येते अथ क्षौमसंबन्धार्थं तत एक इति। किं
संप्राप्यानेन द्वियजत्वं स्यात्। यथैतेन द्वौ राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति द्वयोः पुरुषयोर्द्वियजत्वं भवति। एवं प्राप्ते राम
नं द्वयोः पुरुषयोः स्यात्। अविशेषात्। वसानाविति अनुवादः देवत्वो पुरुषयोर्गम्येत तेन पदान्तरगतेन क्षौमे एतस्य संबन्धः। प्राप्तव ९
गतं हि श्रवणाद् दवगतं। पदान्तरसंबद्धं वाक्यादवगतं। श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी। वसानशब्दगतश्चार्थश्च प्राधान्येन न संबध्यते। नद्वौ।

मशाब्दगतः। आह। वसावा विति नायं केवलः पुल्लिंग एव स्त्रीपुंसयोरप्यभिधायको भवति। यथा कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कु-
क्कुटौ मयूरश्च मयूरी च मयूराविति। एवं वसा नश्च वसा ना च वसानौ स्यातामिति। अत्रोच्यते। यत्र नार्थः प्रकरणं वा विशेषकं
शायकमथवा ह्रदो नास्त्यनुवादः तत्र द्वौ पुमांसौ गम्येते। यथाह्वानयेत्युक्तः पुमांसावानयति द्वे आनयेति स्त्रियौ तेन नस्त्रियौ
ववित्रमेकारांते द्विवचनमिति गम्यते ओकारांतमपि द्वयोः पुंसोर्वा वरमिति। यत्रेदानीं स्त्रीपुंसयोः प्रयुज्यमानमोकारांतं दृश्य-
ते। तत्र किं पुमान्सद्वितीयस्तस्याभिमित्तं युतस्त्री सद्वितीयेति। उच्यते। पुंसि सद्वितीये दृष्टे यथा ब्राह्मणं वानयेति इहापि पुमा-
न्सद्वितीयोऽर्थः तस्मात्पुंनिमित्तमिति गम्यते। अत्राह। यदि प्रयोगो दृष्टप्रमाणो द्वयोः पुंसोः दृष्टिः कथमेकस्मिन्नस्यादिति। अत्रो-
च्यते। पुंसि वद्वित्वे न दृष्ट इति ज्ञायते यदि हि तु न द्वयोर्द्वयोरिति। पुमांवं द्वित्वे विषये द्वो न व्यभिचरति। द्वयं पुन व्यभिचरति। अपि
च युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्य ते द्विवचनबहुवचनयोः प्रयोगेषु अभिज्ञयोर्वरुणयोरिति च दर्शनात् इतरेतरयोगो वा
र्थसमासविधानात् द्वन्द्वापवादत्वाद्वैकशेषस्य पैवत्वादिरैव वर्तेत इति निरर्थकं क्रियते। एवमनुज्ञापि दृष्टव्यः। तस्मात्पुंसि द्वि-
त्वे च वर्तेत इति गम्यते। न च स्त्री द्वित्वे दृष्टः। अत्राह। नन्वत्रैव दर्शनात् स्त्रीपुंसयोर्वाचक इति गम्यते। अत्रोच्यते। उक्तमेतद्

सोत्र

वेशान

कुपाद्दीयेते तस्मात् हद्धे पुमान्

न्यायश्चानेन कार्थत्वमिति। पुमान् सद्वितीयोस्यार्थे अभिधित्सितः स्त्रीपुंसौ चेत्तन्मात्र्यां। अथेदानीं
सद्वितीयस्य पुंसो द्वितीयो कोन्यः सहाय इति। स्त्रिया अनभिधेयत्वात् अत्र वचनं भावित्वाद् द्वितीयस्यापरः सद्वितीयः पुमानेव स्त्रि
तरोपीतरेण सद्वितीय इत्यत रोपीतरेणेति द्वावेव पुमांसौ वा धाने विधीयेते इति उच्यते। ननु स्त्रीपुंसयोर्वाचकेहि वचनमोकारो वचनमि
तन्मरंतिमेषास्मिन्निरस्तीति सूसः। आरम्भागवतः पाणिनेर्वचनास्मिति म पुमान्स्यामे हि पुमान् स्त्रियेत्युच्यते। न पाणिनेर्वचनं ति र
कुक्कुटादिति औकारः स्त्रीपुंसयोर्वाचक इति। कथं तर्हि यत्रत्स्व स्त्रीपुंसयोः सह वचनं तत्र सद्वितीयो वा पुमानिति कृता औकारो
तस्य औकारः प्राप्नोति। सद्वितीया वा स्त्रीति कृता एकारः॥ पुंपाठस्तत्र सा पुनः स्त्रीशब्द इति पाणिनेर्वचनं। पुमान् स्त्रिया इत्यत इति व
र्ततेते न सूत्र रोगम्यते पुंसोर्वाचक औकार इति तस्माद्द्वयोः पुंसोरधिकार इति। ननु होमविधानपरमेतद्वाक्यं स्यात्। होमसंबंध
स्यार्थवत्त्वात्। इतरथा होमवचनमनर्थकं स्यात्। उच्यते। वसानावारथी यातामिति अत्रिसंबंधेन होमे आरथी यातामिति राम
तस्मात्सन्निकृष्टमपि न तरीं नेकमाचानेन। आह। वसानवाचकेन सह संबध्यमानमर्थवद्भविष्यति। वसानसन्निकृष्टेऽपि हो १०
मेन विधीयते विधायकत्वाच्छब्दस्याभावात्। न हि वसानवाचके विधायकेन होमवाचकेनान्वयो। समुदाय्यः कर्त्तृहि विधानुवादको ति

कस्य

आरभ्धीयातामित्यत्र याल्लिङ्गमाह। सा खलु विधास्यति। उच्यते। सा तत्रास्हगतमा यानं चाक्रेति विधातुं श्रवणधिरितत्वादाधा
नस्य चानर्थको वसान। विर्तित्राक्रो निवाको न विधातुं भवतिति हि वसानयोराधानसंबंधः। तत्र नात्यंतताप्रयत्नार्थः परित्यक्तो भवति। क्षौमव
सानसंबंधे विधातव्ये आरभ्धीयातामित्याधानस्तु स्तुत्यविदधानो त्वंतताय श्रुतिंजस्यात्। आधानसन्निकृष्टे च लिंगे विधातव्ये श्रुति
भिप्रकृष्टेन क्षौमवसानसंबंधं विधातुमुत्सहते। अविप्रकृष्टेन। अपि चोक्तरूपश्रुतिं क्षौमवसानसंबंधे विधीयमाने क्षौमे वसा
नस्यांगंस्यात् आधानस्य। तत्र क्षौमाभावे पिनाधानं विगुणमिति क्षौमाभावे पाधानंस्यात्। आह। वसानगुणतायां तर्हि को दोषो वि
वसर्दंते। उच्यते न कश्चिन। अत एवास्य पक्षस्य परित्यागः। आह क्षौमवसानमश्रवणमिदानीं कथमिति॥ उच्यते। नत्रास्ते उभयं
विधातुं क्षौमे लिंगाद भिधेयं तहि तथा वाक्यं। तस्मात् क्षौमयोः क्षौमशब्दोनुवादः। अर्थप्राप्ते वसने वसानौ पुमांसावित्यर्थः॥ तेन
प्रायेण विशेष्यमान स्यामलिने क्षौमसदृशो भवत। विशेष्यमानस्य चाना द्दवृतीभवतइति। तस्माद्द्वयोः पुंसोरधिकार इति॥ ॥
गुणस्य तु विधानार्थत्वात्तस्यां द्वितीयशब्दः स्यात्॥ ॥ उक्तं तु शाब्दः पत्नीं यावन्नयति। नैतदस्ति यदुक्तं पुरुषावधीयातामिति। एक
एवादधीत। वसंते ब्राह्मणोग्निमादधीतेति एकवचनेहि विवक्षितं तस्मादेक एवादधीत। नचेदं च वचनं द्वौ पुमांसावादधीयातामिति

नेत्याहागुणस्य तु विधानार्थत्वात् होमविधानमस्मिन्वाक्ये न्याय्यं तथा च पूर्वार्थोऽभिवदति । गम्यते हि विशेषनिय
मः ॥ इतरथा होमवचनमनुवा[illegible]दमात्रं [illegible]वादमात्रं वानर्थकं । पदे वानुवादे न नैकपदत्वं वचनस्य
शास्त्रौ गौणत्वे च साधारणं सादृश्यं । तस्मादप्रमादः प्रयत्नमवगम्येत विनैव हेतुना ॥ आह । ननु पुमांसो विधेयोऽतद्विधाने च न होम
विधानं वाक्यभेदो हि तथा स्यात् । श्रुतिगम्योऽत्र पुमान्स्तैवाक्यगम्यं च होमं बाधेयातामिति । अत्रोच्यते । न पुमांसो विधेयः प्राप्त
श्चात्र स द्वितीयः पुमांसो नूद्यते । कथमेकोऽत्र पुमान्श्रूयते तस्य पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् । न च यत्न्या वचनाज्जन्यते तद्विधेयं भ
वति तस्मात् होमविधानेन च वाक्यभेदो भवति । यत्तूक्तं न होमस्य विधायकोऽस्तीति तदुच्यते । आदधीयातामित्येतद्विधास्यति ।
नन्वेतदाधानं श्रुतावितिवाक्यं तु समर्थं नाप्यस्ति । उच्यते । आह्वन्तरेण विहितत्वादाधानस्य न विधायकं विहितत्वाच्च पुंसः । स
द्वितीयस्य [illegible] । तस्यापि न विधायकं । अतस्तदसंभवात् होमस्य विधायि वाक्यात् लिङ्गं भविष्यति । वाक्यसामर्थ्यात् । यत्त्वस्मिन्न
द्वेऽनन्ततायस्वार्थं न रुणद्धीति । नानन्तता परास्यति । आधाने वासः होमं कुर्यादित्यस्मिन्पक्षे । पुंशब्दः स्त्रीपुंसयोरत्र इति गम्य राम
ते । अभिहितरतस्य निमित्तं पुमान्सद्वितीयः । एवमादि वदद्भिर्भगवता पाणिनिना सूत्रं प्रणीतं पुमान्स्त्रिया इति तस्य विषयः ६१

लातादर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिषु ॥२॥ ६१॥

पुंत्वाद्दृशिष्यमाणे साधुर्भवति न स्त्री न शाद्र इति ॥ तस्मादेक एव पुमानादधीत न द्वाविति ॥ ॥ तस्यायावदुक्तमासीत्र्
ल्लवर्यसतु लौएतदुक्तं स्त्रीपुंसयोः सहाधिकार इति ॥ ॥ अथेदानीं संदिह्यते किं सर्वे यजमानं पत्नीसहितो किं सर्वे यजमान
पत्नीक नेवं उत यथावदुक्तमाज्ञी ब्रह्मचर्यं वेति ॥ किं प्राप्तं । सर्वे यजमानं पत्न्याः स्याः सापि हि यजमाना तस्मात् सर्वं तस्याः स्येव
प्राप्तेऽभ्रूमः । तस्या यावदुक्तं स्यात् वचनप्रामाण्यात् दाज्ञी ब्रह्मचर्यं वस्यात् ॥ तस्मादतुल्यता न ॥ अतुल्या हि स्त्रीपुंसा यजमान:
पुंसा हि विद्वान् पत्नी स्त्री वा विद्या च ॥ किमतो यद्येवं सेतद् न तदतुल्यत्वं । एतदत्त भवति क्रत्वर्थे भूया हि यजमानस्य वर्णनि
नेष्टप्रादेयत्वेन तस्य अवर्णद्धिवद्वितं लिंगं ॥ न तेन तेषु पत्नी न स्यात् मानि व क्रत्वर्थानि सम्मन्त्रकाणि तेष्व विद्यत्वात् पत्नी न
स्यात् । अपत्नत्वात् । अध्ययनस्य प्रयोजकं स्यादिति यदुच्येत । तत्र असत्यपि प्रयोजकत्वे तस्य निर्दिष्टेर्निर्विद्यते । अपि
हि तस्य पुमान्निर्वर्त्तको यज्ञक्रत्वर्थं तस्येनकेनचिन्निर्वर्त्तयितव्यं । तस्मात्प्रतिषिद्धस्य पत्न्यात् अध्ययनस्य पुनः प्रवचन
हि किं विरप्रमाणं । अतस्तदपि पत्नी न कुर्यात् । यास्त्वा शेषा ब्रह्मचर्यं वत्सपुरुषं श्रीतगुण भूते नतत्राम्नतरेण श्रुतं । सिध्यति ।
२१ अन्यातस्य हि संस्कारो हीयते । न वतत्रोपरेयत्वेन यजमानस्य श्रवणं । तस्माल्लिंगमप्यविवक्षितं । अतश्च ज्ञी ब्रह्मचर्यं वउ

नयोरपि स्यात्। यज्ञाहतो ब्रूते पत्न्याप्यमवेत्स्यत इति तस्मादतुल्यत्वादसमानविधाना पत्नी यजमानेन भवितुमर्हतीति॥
चातुर्वर्ण्यमविशेषात्॥ अग्निहोत्रादीनि कर्माण्युदाहरणं तेषु संदेहः किं चतुर्णां वर्णानां तानि भवेयुः उतापशूद्राणां त्रयाणां
वर्णानामिति। किं तावत्प्राप्तं॥ चातुर्वर्ण्यमधिकृत्य यजेत जुहुयादित्येवमादीनि श्रूयंते। अविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादी
यते। तस्मान्न शूद्रो निवर्त्तते॥ ॥निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसंबंधः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः॥ ॥वाश
ब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति त्रयाणामधिकारः स्यात्। कुतः अग्न्याधेये निर्देशात् अग्न्याधेये त्रयाणां निर्देशो भवति। वसंते ब्राह्मणो
ऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति। शूद्रस्याधाने श्रुतिर्नास्तीत्यनग्निः शूद्रः। असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुं त
स्मादग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येवमादिषु शूद्रस्याप्यधिकारश्रुतिर्नास्ति ब्राह्मणादीनेवाधिकृत्य सा प्रवर्त्तते। ते हि समर्था
म३ अग्नि[illegible]रा आहवनीयादयो न शूद्रस्याधियाना संस्कारशब्दत्वादाहवनीयादीनां तस्मादनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रस्तात्रेपाम १२
न्ते स्म। निमित्तार्थेन बादरिः तस्मात्सर्वाधिकारं स्यात्॥ यदुक्तमनधिकारः शूद्रस्येति। तन्न सर्वं ह्यर्थिनमधिकृत्य यजेत सुव
र्ते सति प्रतिषेधवचने शूद्रान्नला वर्त्तते। [illegible]भावादिति। ~~सा[illegible]दिति~~। स्यादेवाग्निरर्थप्राप्तः कामश्रुति परिग्रह
प त्वेस मर्थो [illegible] न्य

क्त्वात्। अत्राह। नन्वस्य विधयश्चोदना ब्राह्मणादिसंयुक्ता न शूद्रस्योच्यते निमित्तार्थेन ताः श्रुतयो न प्रापिकाः कथं
निमित्तत्वमावायते तत्राहुः। ब्राह्मण आदधीत। वसंते राजन्यो ग्रीष्मे वैश्यः शरदि। ब्राह्मणादीनां वसंतादिभिः संबंधो
गम्यते। तेन वसंतादिसंबंधार्थो ब्राह्मणस्य इत्यवगम्यते। तथा चाध्यातिर्ने वाक्येन शूद्राभाववर्त्तितो भविष्यति। तस्माद्धार
रः। सर्वाधिकारं शास्त्रमन्यते स्मेति गम्यते। अपि वान्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुति प्रतीयेत॥ ॥ अपि वेति पक्षो व्यावर्त्यते। यथा
श्रुत्येव प्रतीयेत। ब्राह्मणादयो ह्याधाने श्रूयंते तेन ब्राह्मणादिकर्त्तृकमाधानं वसंतादिश्च वर्णत्रयवसंतादिकालकं। तथा वेद
शूद्रवर्जितानामेवानुक्रमणं भवति। वार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्। पार्थुरश्मं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्य। शू
द्रस्य सामना मनंति। तथा पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्य आमिक्षा वैश्यस्येति। तथा चानेष्टस्तु प्रक्रमे पुरा ब्राह्मणोग्नि
माद्धीत एकादशाहस्तु राजन्यो द्वादशाहस्तु वैश्य इति। एवम ब्रह्मसामक्रमव्रतक्रमप्रक्रमकं च शूद्रस्य प्रयुक्तमपि क्रमेणैव
लं स्यात्। तस्मान्न शूद्रेणानुष्ठानं यत्नेतव्या॥ ॥निर्देशात्तु पक्षे स्यात्॥ नैतदेवं शूद्रस्याधानाभावादनधिकारोऽपि हेत्वादिषि
ति अस्ति हि शूद्रस्याधाने य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति रथकारस्य सामान्येन। इदमपि निमित्तार्थं भविष्यति। तस्मात्सर्वाधिकारं शा॥

स्वर्गं न विन्दुमर्हतीति ॥ वैगुण्यान्नेति चेत् ॥ अथ यदुक्तं ब्रह्मसामकल्पव्रतक्रमप्रक्रमकं च शूद्रस्य कर्म्मण्यनुक्तमपि फलं न सा
धये तद्वैगुण्यमिति तत्परिहर्त्तव्यं ॥ न काम्यत्वात् । न एष परिहारः काम्यत्वात् । काममपिध्यते शूद्रः अभीवर्त्तं नाम ब्रह्मसाम तत्र
नारम्भ किंचिदाम्नातं तत्र विशेषेण एव वक्तुर्विमित आहुः आदिदित्तिश्च नियतप्रक्रमेषु शूद्रस्य नियम्य ते व्रते पि मन्त्रु शूद्रस्येति संव
मी० त्सर्णानादव्यवसीयते स्ये व शूद्रस्य । तस्माद्ब्राह्मणवर्णपमभिप्रियेत संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ व्रते च विशेषो वगम्यते तत्त्व वा
नत्वं । पुरुषप्रधानं हि व्रतं । किमतो यद्युरुषप्रधानता एतद् तो भवति पुरुषप्रधानैः संस्कारैर्न शक्नोत्यनुपसंक्रम्य माणत्वस्यापि
कारं व्याव्रत्यितुं न तत्कथमिति । यद्येतेनापि हि स्वर्गकाममभिधीयमाने तत्कामः शूद्रो नाभिहित इति कथं गम्यते । किं हि सर्वागस्य पुरुषनिर्वे
र्त्तनं निर्वर्त्तयति । उक्तमिति चेत् । न सामर्थ्यो पदाननाय हि तथा सैव चोद्यते तस्यैव तेन विना न सा मर्थ्यं नाम्नस्य । एष एव हि व्रत
स्यांगभावो यत्कर्त्तारं समर्थं करोति यस्य तु तेन न प्रयोजनं न स तदनपेक्षैव यागमभिनिर्वर्त्तयति तस्माद् शूद्रवर्जं । अपि वा राम
वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयते । एवं न पापकारिणी श्रवणानीत्युक्तं । शास्यते तु वक्तुं पापकारिणीति । न च सूत्रकारेणोक्तं अपशिष्टं १३
नैमित्तिकेष्वपि तेषु यस्तु ब्राह्मण एव शूद्रस्य मुद्रासो वक्तुमिति । न तद्दर्शने हेत्वन्तरं व्यपदिष्टं । अपि वेति पक्षव्यावर्त्तनं एव मपि सा ति

नैमित्तिकेपि चाध्ययनलक्षणे विधिश्रवणे सति अपशूद्राणामेवाधिकारः। कुतः। वेदानर्हत्वात् वेदेध्ययनं निर्दिष्टो भवति। वसंते ब्राह्म
न णमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति। वेदाभावात् असमर्थः शूद्रोपि तस्मान्नाधिक्रियेत॥ गुणार्थत्वान्नेति चेत्॥ गुणेना
यनेनार्थिनः शूद्रोनुपनीतः स्वयमुपेत्याध्येते। तथासम्यगर्थं ज्ञास्यत इति॥ संस्कारस्य तदर्थत्वात् विद्यायां पुरुषश्रुतिः॥॥
उच्यते। विद्यायामेवायं पुरुषश्रुतिः उपनयनस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात्। विद्यार्थिनं मुखाचार्यस्य समीपमानीय तेनैष्टार्थं उपे
कर्तुं सैषा विद्यायां पुरुषश्रुतिः कथमवगम्यते। आचार्यकरणमेतदभिधीयते। कुतः। आलंभनपददर्शनात्। नयतिराचार्यकरणेव ना४
र्तते तदर्थत्वं च याऽऽद्युपनयनमाचार्यकरणं प्रयुक्तं वेदाध्यापनेनाचार्यो भवति। तस्माद्वेदाध्ययनेन ब्राह्मणादयः। अतः शूद्रस्यान
धीतवेदाध्ययने अनीतो वेदत्वात् असमर्थः शूद्रो नाधिक्रियत इति। विद्यानिर्देशान्नेति चेत्। इति वेत्यपपत्तिश्च वैद्यत्वादसामर्थ्यं ह्य
विद्वान् शूद्र इति। नैष दोषः। विद्यानिर्देशात् विद्यानिर्देशस्य तनुक्रामयिष्ये अध्यापयत इति। आकतेशन्नतमप्प्रत्येतं। तस्मात्तत्तत्रास्य म३
विकारः॥॥ अवैद्यत्वादभावः कर्माणि स्यात्॥ ननु नैतदस्ति शूद्राध्यापयत इति प्रतिषिद्धमस्याध्ययनं न शूद्रेण श्रोतव्यमि
ति। अधीयानस्याप्यध्ययनं सफलं न भवति दोषश्च। जायते अतो वैद्यः शूद्रः अस्याभावः कर्माणीति सिद्धं। अथापि वैद्यत्वेनन

सिध्येत्तथाप्यनग्नित्वादभावः कर्मणि स्यात्॥ अथ कथमनग्नितेति। आपकाणी हि ब्राह्मणादीनामाधानवाक्यानि। ननु
य एवं विद्वानग्निमाधत्त इत्याधानस्य विधायकं। तं उ. ब्राह्मणो वसंतेग्निमादधीतेति निमित्तार्थानि वचनानीति गम्यते। अत्र
अनेन ब्राह्मणेनाग्निमादधीतेति तिष्ठतापि विधानं गम्यते। य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति कृत्वा। तदानुमानिकं प्रत्यक्षश्रुतात् दुर्बलं
। तस्मादापकाणि वचनानि॥ अतः शूद्रस्यानधिकारः॥ तथा चान्यार्थदर्शनं॥ ॥ अन्यार्थदर्शनं च भवति यथा न शूद्रस्याध्य
न पिबति किं लिंगं भवति। यज्ञुवाप्तत्तयमथा नं य शूद्रः। तस्मा शूद्रसकाशेना ध्येयमिति अनध्ययनं शूद्रस्य दर्शयति। तस्मादपशू
द्राणामधिकारः। नत्वाहवनीयादिनापि यागो वचनप्रामाण्याच्छूद्रस्य विधीयते। नात्र यागस्यानो विधीयते स्वर्गकामस्य
। किं तर्हि स्वर्गफलता विशिष्टस्य। तस्मादसंभवः शूद्रस्याग्निहोत्रादिषु॥ ॥ त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात्॥ अ
ग्निहोत्रादिषु वसंदेहः किमद्रव्यस्याधिकारो नेति उच्यते। त्रयाणां द्रव्यसंपन्नो ऽधिक्रियेत नाद्रव्यः कुतः। नहि शक्नोत्यद्रव्यो द्रव्यसंयु
क्तं कर्मानुष्ठानं। तस्मादद्रव्यस्यानधिकारः॥ ॥ अनित्यत्वात्तु नैवं स्यादर्थाद्धि द्रव्यसंयोगः॥ नैवं स्यादद्रव्यस्यानधिकार इति। कुतः।
। अनित्यत्वादनित्यो द्रव्यसंयोगः। नहि कश्चिज्जातमात्र एव पुरुषः अस्तुपापो येन द्रव्यवान् भवति। यः शक्नोति यष्टुं तस्य यज्ञे नेति

उद्यतो
राम
१४

१२

वाचको भवति। येन कथंचिदपि शक्नोति यागमभिनिर्वर्त्तयितुं तत्राधिकार इति यजेतशब्दः यस्तु केनचित्प्रकारेण शक्नोति
नं तं वर्जयित्वा प्रवर्त्तते। अर्थाद्द्रव्यसंयोगो भवति ज्ञायते विना धनेन नैतदुपपन्नं तस्मादर्थाद्द्रव्यसंयोगः॥ ८ ॥ ॥ अंगहीनश्च
तद्धर्मा॥ ॥ अथ येषामंगहीनं प्रति संदेहः। किमसावधिक्रियते उत नेति। तत्रापि विकरणातिदेशः। असमर्थ इति तुल्यः पूर्वपक्षः॥ आक्षे
विद्यमानत्वादुत्तरः। यदिदमभिधीयते अंगहीनश्च तद्धर्मा। किं धर्मा। अद्रव्यधर्मा इति॥ ॥ उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्॥ ॥ यस्य तत्प्रति
समाधेयमंगवैकल्यं तं प्रति विचारः। किं अधिक्रियते नेति। पूर्वाधिकरणेनाधिक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। नाधिक्रियत इति। कुतः। त्र्यंगस्याभा
वात्। नासौ केनचिदपि प्रकारेण शक्नोति यष्टुं। तस्मात्तस्याधिकारो न गम्यते। ननु यः शक्नोति तत्राधिक्रियत इति। यस्तु विकलो वि
नाप्यावेक्षणेन विना विमुक्तकर्मैः। पंगुर्विना प्रैषादिश्रवणे नवबधिरः। एतान्पदार्थान्प्रति यस्तु विकलादीनामनधिकार इति। ने
त्युच्यते। नाप्यावेक्षणादि पुरुषं प्रति निर्दिश्यते यदि हि तं प्रति निर्दिश्यते ततो विकलोप्यधिक्रियेत। क्रतुं प्रत्येषामुपदेशः। प्रकरणा
विशेषात्। पुरुषस्य चाख्यातेनानभिधानादित्युक्तमेतत्। विधिर्वा संयोगान्तरादित्यत्र। तैश्च विना विगुणं कर्म्म प्रयुक्तमपि न फलसाध
कं तस्मात्तस्यानधिकारः॥ ॥ अत्रार्षेयस्य हानं स्यात्॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते आर्षेयं वृणीत एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्व

वृणीतेन चतुरो वृणीतेन पंचातिवृणीते नपंचातिवृणीत इति तत्र संदेहः। किमनार्षेयस्याधिकारः॥ उत नेति॥ किं प्राप्तं॥ अ
नार्षेयोप्यधिक्रियेत इति। कुतः। आर्षेयं वृणीत इति सामान्यवचनं तस्मादेकं वरिष्यति द्वौ वा। नन्वत्र श्रूयते एकं वृणीते द्वौ वृणीत
न इति। तथा प्रतिषेधः न चतुरो वृणीत इति न पंचातिवृणीत इति। न चाप्राप्तस्य प्रतिषेधोवकल्पते तस्मादनार्षेयोप्यधिक्रियेत। एवं प्राप्ते
ब्रूमः। नानार्षेयः सन्नाधिक्रियेत। कुतः। त्रीन्वृणीत इति विशेषवचनात्। विधिमिश्रमाम्नानत्वात्। नन्वेकं वृणीत इत्यपि विशेषवचनमस्ति।
नेत्युच्यते। विध्यधिकारे नाम्नानाभावात्। ननु तस्य तावद्विधास्यते यथा त्रीन्वृणीत इति॥ उच्यते। त्रयाणामेवक्तं तस्मात्रित्वं विधास्यति। ए
कं वृणीत इत्यस्य वचनस्यानुवादोयं त्रयाणामेव। तत्रापि त्रित्वमेव कल्प्यते विधातुं॥ एवं चैकवाक्येनैकं विधानं भविष्यतीति। न चतुरो वृणीतेन
पंचातिवृणीत इति नित्यानुवादो भविष्यति। तस्मादनार्षेयस्याधिकारो नानस्येति सिद्धं॥ ॥ वचनाद्रथकारस्याधानेस्य सर्वशेषत्वात्।
आधाने श्रूयते वर्षासु रथकार आदधीतेति। तत्र संदेहः। किं त्रैवर्णिकानामन्यतमो रथकारः अहोस्वित्त्रैवर्णिक इति। किं प्राप्तं रथकारस्या राम
त्रैवर्णिकस्याधानमेतत्। कुतः। वचनात्। नहि वचनस्यातिभारोस्ति। सर्वशेषत्वात्त्रैवर्णिकस्याधानेन ब्राह्मणराजन्यविशामुक्त १५
माधाने परिशेषादत्रैवर्णिको रथकारः स्यात्॥ ॥ न्याय्यो वा कर्मसंयोगाच्छूद्रस्य प्रतिषिद्धत्वात्॥ न्याय्यो वास्यात्त्रैवर्णिको रथकारः स्य
र्णि

कर्मण्यविशेषेणोच्यते। शूद्रोऽप्यसमर्थत्वात्प्रतिषिद्धः॥ तस्मात्त्रैवर्णिको रथकारः स्यात्॥ ॥ अकर्म्मता तु नैवं स्यात्॥ ॥ नास्ति
त्रैवर्णिको रथकारः। प्रतिषिद्धं हि तस्य शिल्पोपजीवित्वं त्रैवर्णिकत्वे सति तस्माद्वचनप्रामाण्यस्याधास्यते॥ ॥ आनर्थक्यं च सं
योगात्॥ ॥ ब्राह्मणादिषु वसंतादयो नियताः तान्प्रतिबध्यमाना अश्वसंबंधाधानमनर्थकं प्राप्नुयुः। तस्मात्त्रैवर्णिको रथकार इ
ति॥ गुणार्थेनेतिचेत्॥ ॥ एवं चेत्तत्प्रसिनास्ति त्रैवर्णिको रथकारः प्रतिषिद्धत्वाच्छिल्पोपजीवित्वस्येति। गुणार्थत्वेन कश्चित्त्रैविष्य
तिरथकारो वेतन्नानतस्येदमाधानं विज्ञायते॥ ॥ उक्तं निमित्तत्वं॥ उक्तमेतदस्माभिः न निमित्तार्थान्येतानि श्रवणानीति। किमतो यदि
न निमित्तार्थानि एतदतो भवति। आप्रकाणीति। प्राप्तितत्वात्तेषामाधानस्य पुनः श्रवणमनर्थकं तेन यस्याप्राप्तं तस्य भविष्यतीति।
अप्राप्ये तेनैतदेकं निमित्तार्थं भविष्यतीति। नैतदेवमवकल्पते। वसंतादिसंयुक्तं तत्कथमिव वर्षाभिः संबध्येत। अपिच प्रापकं पदे
आधाने विधीयते। अतो निमित्तपक्षे पुनर्वर्षा विधातव्यास्तावदेतन्नश्रुतिः अश्रुवाक्यादकलीयसीति। तस्मादत्रैवर्णिकस्येदमाधानमिति।
सौधन्वनानां हीनत्वान्मंत्रवर्णात्प्रतीयेरन्॥ ॥ न तु सर्वेषां त्रैवर्णिको रथकारः सौधन्वनेद्द्रमेष जातिवचनः शब्दः सौधन्वना नू
मजातिरभिधीयते। हीनत्वात् किंचित्त्रैवर्णिकेभ्यो जात्यंतरेणानुश्रुतान वैरूपानत्त्रविद्यातेषामिदमाधानं। कथमवगम्यते। प्रसिद्धं मंत्र

वार्षिक्यः। मंत्रवर्णो हि भवति सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षस इति। ऋभूणां त्वेति रथकारस्याधानमंत्रः। तस्मात्सौधन्वना ऋभव उ-
ति। ऋभवश्च रथकाराः। अपि च नेमिं नयंति ऋभवो यथेति। ये नेमिं नयंति ते ऋभव इत्युच्यंते। रथकाराश्च नेमिं नयंति तस्मादत्रैवर्णिका-
नामसूत्राणामेतदाधानमिति॥ ॥१२॥ ॥स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात्॥ वास्तुमध्ये रौद्रं निर्वपेत्। यत्र रुद्रः प्रजाः शमय-
तीत्येतामिष्टिं प्रकृत्योच्यते। एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति। निमित्तार्थः विकल्पस्मिन् षादस्थपतौ प्रति संदेहः। किमधिकृतानामन्य-
तम उतान्य एवेति किं प्राप्तं॥ अन्यतम इति ब्रूमः। सा हि समर्था। विद्वत्त्वादग्निमत्त्वाच्च तेभ्योऽन्यस्याविद्वत्त्वादनग्नित्वाच्चासमर्थ इति। ननु निष-
दस्थपतिश्रवणं तत्र नोपपद्यते। उच्यते न नोपपद्यते निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासो भविष्यति श्रेष्ठो निषादानां तस्मादधिकृता-
धिकारमेतच्छास्त्रमिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। स्थपतिर्निषादः स्यात्शब्दसामर्थ्यात्। निषादस्थपतिर्निषादं वक्तुमर्हति कस्मात्शब्दसामर्थ्यात्। एव
निषादं हि निषादशब्दः शक्नोति वदितुं श्रवणेनैव निषादानां तु स्थपतिं लक्षणया ब्रूयात्। श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न राम
लक्षणा। अपोद्यते नैष दोषः निषादशब्दो निषादवचन एव षष्ठी संबंधस्य वाचिकेति तत्र षष्ठ्या अश्रवणात्। नात्र षष्ठीं शृणुमः। अ- १६
हलोपसामर्थ्यात्षष्ठ्यर्थोऽवगम्यत इति। सत्यं गम्यते न तु लोपेन। केन तर्हि निषादशब्दसामर्थ्येन लक्षणया॥ तस्मात्प्रदेवत्यमि

त्पुरुं। समानाधिकरणे समासस्त्वबलीयान्। तत्र हि स्वार्थे शब्दौ द्वौ भवतः॥ द्वितीयाविभक्तिस्तु त्रेणे नान्यां संबं
ध्नते। तेन द्वितीयानिर्दिष्टो निषादो गम्यते तत्र षष्ठ्यर्थे कल्प्यमाने लक्षणा तेन बलीयान्। तस्मान्निषाद एव स्थपतिः स्यात्॥
लिंगदर्शनाच्च॥ लिंगं च दृश्यते कूटं दक्षिणेति निषादस्य द्रव्यं ददातीति। कूटं हि निषादानामेवोपकारकं नार्याणामेवं स्वमे
[illegible] वत[illegible]भिति॥ ॥ इति शाबरे मीमांसाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥ ॥ ॥ पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारः स्या
त्॥ शास्त्रा॥ द्वेनयजा कामं याजयेत॥ तथा ऋद्धिकामा उपेयुः तथा तत्र तत्रैव कामाः सत्रमुपेयुः॥ सप्तदशावरा। चतुर्विंशा
तिपरमाः सत्रमासीरन्निति। तेषु संदेहः। किं तस्य तस्य स्वेन फलेनार्थिनः सर्वेऽधिकारः। उत पर्षदोऽर्थिन्या अधिकार इति।
आह ननु अर्थिनाव ऊर्ध्वसंख्या विशिष्टा निर्दिश्यन्ते कथमेकाकमेकैकस्याधिकारो भविष्यतीति। उच्यते। ऋद्धिकामा उपेव
वस्तेषु मादिभिर्विधीयमानमृद्धिलक्षितेषु समस्तेषु नपाकेन्तरा कांवकृत वचनेन विशेषं वक्ष्यापयितुं। तेन तानमधिकृत्यैव पर्षदं
भिभवतीति संदेहः। किं प्राप्तिरेकैकानन्तरमथ्योवच्छक्लेकं सत्रेऽपि रथि तु यथेष्टं त्वकर्त्री मर्थिनीमेवावगच्छामः। नवा कर्तुः फलमव
गानवैकः कर्तोयते। तस्मात्समस्तानां फले एकैकस्य फलाव गवोमध्यकैकस्या कृत्स्नं फलमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तस्य तस्या

र्थिनः कृत्स्नं फलं सत्रात् भिर्वर्तते। अतः पुरुषार्थस्य एकस्य सिद्धिर्यतो भवति सह क्रियमाणे सर्व एकैकः पुरुषार्थं साधय
ति तंत्रेण कृत्स्नेन स्वफलेन भवति। एकैकस्यास्य तत्र कर्त्ता। आह। नन्वेतदुक्तं एकैको न शक्नोति वक्तुं एकैकं कर्तुमिति। उच्यते। शक्नोत्येकैक
स्य त्यागं तत्र विवक्षायां। यदेकः स्यात् तंत्रेण प्रवर्त्तेत तदा मा नसंख्यानिर्देशस्य पर्थं सामादिभिः प्रमोक्ष्यते। एवमेकैकः पुरुषार्थं सा घ
यति। इतराणि तरस्य तेन सर्वे कर्त्तारः संपद्यामा भविष्यंति। सर्वे च कर्त्तारः पृथक् पृथगेव फलेन संभन्त्स्यंते॥ अपि चोत्पत्तिसंयोगा
द्यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं तथा भावो विभागः स्यात्॥ अपि च नैतद्विरुद्धं यत् एकं कर्म बहुभिः क्रियत इति। यदुच्यते विरुद्धमेकेन कर्मणा
कृते द्वितीयः किं कुर्यादिति। अत्रोच्यते। पर्यायेण क्रियायामेव दोषः तंत्रेण तु क्रियायां भवति कर्मविशेषं तत्र यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं
तथा भावो विभागः स्यात्। यथैकैकस्य सत्त्वस्य हस्तिनो घटस्य वा दर्शनमेकैकेन कृत्स्नमभिनिर्वर्त्यते एवमेव सत्रे तंत्रभावो भवेत्॥
सर्वेषामध्यकं द्रव्यं मध्य कस्याहवनीयस्योपस्थेयद्युस्य विधयतित सर्वे कर्त्तारस्तंत्रेण भवंति न वाभ्यासेन संयोगः उत्पत्तेव
तु संख्यया कर्म्मसंयुज्यते यदि सत्यमेवं संयुज्येत ततो नैकस्य संबंधार्थमिति वचनं गम्यते। उत्पत्तिसंयोगाच्चैतत्र लक्षितं। तस्मादेकैक
स्य कृत्स्नेन फलेनाभिसंबंध इति। १॥ प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात्॥ ॥दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इ

त २

राम
१७

ष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतिश्रूयते।अत्रसंदेहः।किमनियमेनएको।द्वौबहवोवायजेरन्नुताथवाएकएवय[...]तेति
।नतृतीयउक्तेशास्त्रफलंप्रयोक्तरीति।यदाचप्रयोक्तरितस्यविवक्षितमेकत्वंयथातथाक्रमः।इहतुतदेवा[...]तेतु
नश्चनिर्णीयतइति।किंप्राप्तंयथाकामीकि।[...]किंप्राप्तंयथाकामीप्रयोगेस्यात्।कुतःपुरुषश्रुतेः।पुरुषःश्रूयतेपुरुषयाग
मावयित्वाकृतार्थः।आह।एकस्यद्वयो[...]र्वाबहूनांवायागंनवारयति।नासौपुरुषोयागमभूपतेयागमभिनिर्वर्त्तयिष्यागो
नवाफलमभिनिर्वर्त्तयेदिति।[...]यदाहियागेनफलंप्राप्नुयादितियागस्यवाफलनिर्वृत्तेर्वानेतुंपुरुषःयदिह्ययंयागम[...]वध्यात
यागफलनिर्वृत्तौवातदासंख्यागुणभूतातदंगंपुरुषपरिच्छिंद्यात्।अथपुनरनेना[...]तेपुरुषंप्रकाशयल्लघुत्वा[...]नेवपु
रुषमभिसंबध्येत।नतुएववचनंतथातत्र[...]विवक्षितंसंख्यावचनेनायावाल्समर्थः।अपीवतंसर्वमपिकृत्येतदुच्यमानंनशक्य
तेएकवचनेनविशेषयितुं।कथंनपुरुषप्राधान्यं।नफलोपलत्या।किंचित्प्रयोजनमस्तिनवायागोपलत्या।आत्मातुफलस्यबहु
सर्वस्येष्टः।नस्वर्गकर्मभिर्वत्वमभिनस्थाउच्यमानमपिनक्रियेत।तत्रवचनानर्थकंस्यात्।तस्माद्यथाकामीस्यात्।एको
द्वौबहवोवायजेरन्निति।तथाचदर्शयति।युवंहिस्थःस्वः[...]पतीइतिद्वयोर्यजमानयोःप्रतिपदंकुर्यादिति।एतत्प्राप्तेयथामि

दव इति वक्रुम्भोयजमानेभ्य इति द्वयोर्बहूनां च यागं दर्शयति॥ ॥प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत्॥ ॥इति चेदेवं [illegible]पसि
प्रत्यर्थं श्रुतिभावः स्यात्। यागमभिनिर्वर्त्तयेत तस्य फलं प्राप्नुयादिति। कुत एतत्। उभयं ह्येतत्समाख्यायते। कतरदत्र जहीम
इति [illegible]प्रत्यवस्यामः। तस्मादुभयमपि प्रत्येतव्यं। आह। नन्वनेकार्थवचनता न्याय्येति। उच्यते। यदवगम्यते तन्न्याय्यं उ
भयं च प्रतीयते तस्मादुभयार्थवचनतैव न्याय्या। यागं प्रति च गुणभावाद्विवक्षितमेकवचनं॥ ॥तादर्थ्येन गुणार्थता
नुक्तेः अर्थान्तरत्वात् कर्तुः प्रधानभूतत्वात्। नैतदेवं तादर्थ्ये पुरुषप्राधान्ये सति नाम भूतः पुरुषः प्रतीयते। अन्[illegible] हि न्य
यन प्रतीमः अर्थान्तरं यतो गुणभावात्प्रधानभावः॥ प्रधानभूतश्चात्र कर्त्ता वचनस्यार्थवत्वात्। अतो न गुणभावः कर्त्तुरेव क
ल्प्यते॥ ॥चोदनैकत्वात्॥ एका विधायिका चोदना साबादिफला यत्रिंक यागोत्पत्तिं वा विधत्ते तदा कर्त्ता न स्वार्थेन। यदा पुनः
स्वार्थेन कर्त्ता तदा यागः फलं दाता द्रव्येन। न चैतद्यौगपद्येन भवति। स्वार्थ एव स्वदर्थ इतरो वैपरीत्येन वेति। [illegible]
म्यां वा कुम्भा मिष्टं न सपति देवदत्त इति गम्यते न यौगपद्येन यदा दक्षिणे नास्पृशति तदा समेन वत्तुः स्पृष्टेन [illegible] तेन न य
स्पृशतीति गम्यते। तत्रव्याप्तत्वात्। एवं यदा पुरुषप्राधान्यं तदा यागस्य फलस्य चा गुणभावो वगम्यते। तत्र याज्ञत्वात् न

मपतिन २

यः प्रत्युत्पतो भवति शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति ॥ ॥ अनार्थेनाभिसंबंधः ॥ न परस्य स्वर्गकाम इति एवं न यजेत । नाप्यन्यस्य
स्वर्गकामशब्देन वाचक इति । कथं तर्हि फलमेवासौ न प्राप्नोतीति । कथं पुनः फलस्याप्राप्तिः । उपपदविशेषश्रवणाद्यजेतेतीय
ह्यवनेनात्मनेवसंतेष्विमाद्दीनेति तदातु कामस्यैतानुपपदरेवावादर एव । फलकामो निमित्तमिति चेत् । एवं वेद्यावान्मन्यते
न स्वर्गकामशब्देन वाचक इत्यन्यो न यजेत । फलाभावाच्चास्य याग इति । स्वकृवाक्यफलार्थिनताना ह्यभ्यजेत । आत्मात्तमेवं यजमा
नः आयुराशास्त इति प्रयोक्तृथितारं निर्दिश्यति हेत । फलविधिश्च स्वकृवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति विधानाद्धि फलविधिरयं मात्र
वर्णिकः ततः स्वकृवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति इतरस्यावा दृष्टं कल्प्येत । तस्मादानुषंगिकफलार्थमन्यस्य स्वर्गकामोन्यो यजेतेति
न नियमत्वात् । नैतदस्ति । यस्यैव प्रधानकर्म्मफलं तस्यैवानुषंगिकं भवितुमर्हति । एवंचार्थेना प्राधान्ये नेदृतं भवति न ह्यप्राधान्यस्य
र्थतायामस्ति विशेषः प्रधानफलं वानुषंगिकं वा सर्वमेवाधीतारि समवेतुमर्हति । नित्यकाम्यता च विरुध्येत । प्रधानस्य दिकामो य
जेत न तर्हि नित्यं दिनिसंनात्पुरादिकामः तस्मान्नावस्थितो न्याय्यः प्रत्युष्क्रियेत । न च पुरुषः प्रधानभूतश्चोद्यते गुणभावस्या
विवक्षितमेकत्वं । तस्मादेक एव यजेत । कर्मतायेतिचेत् ॥ अथ यदुक्तं द्वयोर्बहूनां च यागं दर्शयति । पुर्वं हि स्विष्टः स्वर्ग्याति इति

पि
राम
१९
तं स्वर

बहुयजमानके॰

द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति अस्य यमिदव इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति द्वियजमानकैककर्म्म
णि प्रतिपद्विधानेकर्मतथामुक्तं स्यादिति तत्परिहर्त्तव्यं ॥ ॥ न समवायात् ॥ नैतदेवं समवेतं हि कर्म विधीयते द्वाभ्यां यजमाना
भ्यां बहुभिश्च यजमानैर्वचनेन । यथा तद्विधाहीनाः तेषु प्रतिपद्विधानमर्थवज्जनिष्यतीति । तस्मादेकोपजेतेति ॥ ॥ प्रक्रमा
त्तु नियम्यतारंभस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥ प्रजाकामो यजेतेत्येवमादि कर्म समाम्नायते । तत्र संदेहः किं प्रक्रांतं नियोगतः स
मापनीयं उत छया वीर्यं दृश्यते । किं प्राप्तं । नियोगतः परिसमापयितव्यमिति । कुतः एवं हि श्रूयते इदंकामो यजेतेति तस्याख्या
तस्यार्थमुपदिशति । उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यंतमाहेति उपक्रमादारभ्य यावत्परिसमाप्तिरिति एतावान्व्यापारविशेषः तस्या
र्थेन यथापाकस्याग इति । तत्र हि पाकादिस्तावान्वे निर्दिश्यते । नारभ्य समापयितव्यमिति । एवं आख्यातार्थे लौकिकाः प्रतिपति
पद्येते । तत्र न नारंभे पुरुषप्रयत्नश्चोद्यत इति गम्यते । यतश्चोदितेन नियोगतः पुनः परिसमापयति तेन नो भ्रारंभपरिसमाप्तिराख्या
र्थः किं तर्हि परिसमाप्तिः शब्दार्थः परिसमाप्यार्थमात्तत्वादारंभस्य । तस्मात्परिसमाप्तिः शब्दार्थ इति गम्यते सा चेष्टाथः सा
कर्त्तव्यतया चोद्यते आरंभेनास्ति कर्त्तव्यता वचनं । तेन न नियोगत आरंभो नियोगतस्तत्समाप्तिः तेनोपक्रांते कर्मणि यदि वीप्सा फले

आरम्भे तेनियोगतः ३

ष्याच्चवाप्नोति वा फलं तस्यामवस्थायां कर्त्तव्यमेवोपक्रांतस्य परिसमापनं। न च यथिनोप्योर्थः सोत्र कर्त्तव्यतयोच्यते नैतदे
वं। काम्यार्थो हि स भवति। यागस्य तु कर्त्तव्यताऽवगम्यते। तस्माद्ग्रामकामेन याग आरब्धः परिसमापनीयः। ग्रामादिकामेन
व च नेनिमित्तत्वेन तदा भवति। निमित्ते चोत्पन्ने यत्कर्त्तव्यमित्युच्यते तद्विनष्टेपि निमित्ते कर्त्तव्यमेव। उपक्रांतस्य समापने कर्त्त
व्यमिति चोद्यते तद्विनष्टेपि निमित्ते कर्त्तव्यं। नहि तद्विनष्टमनुत्पन्नं भवति। उत्पत्तिश्च निमित्तेन भावः। तस्माद्द्वितीयामपि फ
ले छायाम्युपक्रांतं परिसमापयितव्यं। क्रियाया हि निमित्तमारंभः सोपि परिसमाप्तेरिति॥ फलार्थित्वाद्वानियमो यथानुपक्रांते
॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। अनियमो वा कस्मात् फलार्थित्वात् फलार्थिनः फलं चिकीर्षमाणस्य उपायोयं विधीयते। न कर्त्तव्यता साहि
विधीयमाना फलस्य वा यागस्य वा स्यात्। फलस्य न तावदवक्रव्या। नहि यो यत्कामयते तस्य तत्कर्त्तव्यं। यदृष्टव्यापि वेदे वा से
मयैतत्कर्त्तव्यमिति। उपायं तु न वेद तमाकांक्षत उद्दस्तु पच्छिन्नते याग उपाय इति। यागेन क्रियत इति। न च यागस्य कर्त्तव्यता। प्रत
त्वविरोधात्। भस हस्तु लेशोप्यागः। यद्यपि योगेनान्यस्य कर्त्तव्यता तदा न विरोधः। यागकर्त्तव्यता नां फलं कल्प्यं न च कल्प्यमानस्य प्रम रोम
एमस्ति। कर्त्तव्योपदेशाश्च रागादिप्राप्तवर्थस्तु भवति तस्मान्न यागः कर्त्तव्यः फलकामस्य यदिष्टं तत्कर्त्तव्यं अनुपप्रथमानं यागस्य २०

स्थे २

तयोः प्राधान्यमपि गम्यते। तस्मान्न यागे फले वा पुरुषस्य गुणभावः। अतो यथाकामं स्यात् एको द्वौ बहवो वा यजेरन्नि
ति॥ ॥अपि वा कामसंयोगे संबंधात्प्रयोगायोपदिश्येत प्रत्यर्थं हि विधिश्रुतिर्विषाणवत्॥ ॥अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः। प्रयोगाय
परिश्येत कर्त्ता न स्वार्थेन। कथं यज्ञेत तस्यार्थः यागं कुर्यान्नु यागेन वा कुर्यादिति सन्न्यावक्तिमात्रं गम्यते न फलस्य कर्त्तारता मि३
स्वर्गकामशब्दः स्वर्गकाममात्रे वर्त्तते न विशेषमवलंबते आत्मनः परस्य वेति। स्वर्गं प्रतीति मात्रे स्वर्गकामशब्दो वर्त्तते। श
ब्दमाणकाम्बवधमीहृद्रो वर्थेषु। कथं तर्हि कामस्यात्मसंबंधो वगम्यते। संबंधात्फलकामो न तु कोपि शब्देन। लन एव फलं कामयते
न परस्य। यत्र तत्र भवति थैव तल्पो भवतः प्रत्यर्थं तत्र विधिः श्रूयते। यथा वत्सविषाणं यावत्कंडूयति तावत्ले वत्सविषाणमास्यती
ति। यत्रैवं द्वेष्कती विधायो भवतः तत्र गुणभावः प्रत्यर्थं च गम्यते। न चैवं द्वे विधायि चेष्टा विधीयेते। गुणभूतस्य पुरुषः श्रूयते
भावयेदिति। तत्र यच्चर्थः करणं कर्मैव। संबंधात् पुरुषभवान्यं न कस्य चित्सुखेनाप्युच्चेन प्रयोजनं सुखसंबंधेनात्मन तु संबं
तं। तस्मात्संबंधात् पुरुषप्राधान्यं गम्यते। नक्रतेः अतो गुणभूतस्य संख्या विवक्षितेति॥ ॥ अत्रास्यादिति चेत्॥ इति चेन्नवान्य
वपति। एवं सति यदि स्वर्गकामः अन्यस्यापि स्वर्गं कामयमानो भवति। अनात्मस्वर्गकामयमानो नापि यजेत तत्र स्वर्गकोन्य

यस्य ब्राह्मणो न जायेत इति प्रायश्चित्तं न यथा दृष्टार्थं न शास्त्रादिति। अथापि प्रसंगपरिहारार्थं ततो व्यावृत्तमेवेतदिति ग
म्यते॥ ॥ अशास्त्रत्वात्तु पसंप्राप्तिः शास्त्रं स्यान्न प्रकल्पकं तस्मादर्थेन गम्येताप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्॥ ॥ उत्ताद्ः प्रत्यवायवत्वेन भवति अशास्त्रत्वा
त्तेषामुपसंप्राप्तिरिति मन्यते रस्याः शास्त्रं भवतानुमीयते। न शास्त्रमेतरेण स्मृतिः न वस्मृतिमेतरेण तत्क्षणं अथ उपपद्यतद्
ति। उच्यते। भवतत्त्वस्मृतिः एवमिदं गृहादि कर्मर मणीयं भवति। नास्मत्कर्मणेन दृष्टं किंचिदिति। यावासौ रमणीयता सोतरेण वि
शास्त्रं शक्यं ज्ञातुं। ज्ञात्वा वत्स्यर्थं तत्र नस्मात्स्वत्याः स्मृतेः शास्त्रं प्रकल्प्यं यद्येतरेण शास्त्रं न प्राप्यते। ततः शास्त्रमस्या थ वदतीति प्रकल्प्येत॥
तस्माच्चेदं शास्त्रं स्वके चास्वके च वसामिति तत्पक्षे अस्पर्शे शिष्टा गर्हन्ति। देवताश्रयेव। नन्वत्रापि देवताः परिगृहीताः अस्यां दिशि इयं देव
तायस्ते तस्यामिति यमिति। उच्यते। पुरुषमनुदेवताः शिष्टाः स्मरंति न गृहमनु तस्माददोष इति। प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात् क्रियास्यात् प्रति
षिद्धानां विभक्तत्वाद् अकर्मणां॥ ॥ इदं श्रूयते तीर्थे न कलंजं भक्षयितव्यं न लशुनं न गृंजनं चेति। तत्र संदेहः किमेवं जातीयकं फलका राम
मेवं न भक्षयितव्यं निष्कामेनापि। अथवा नियोगतो वर्जयितव्यमेवेति। किं प्राप्तं फलार्थिना न भक्षयितव्यं। अनर्थिनो नियम इति प्र ११
तः नियमो ह्ययमुच्यते इदं न भक्षयितव्यमित्येवमुक्ते इदमापतति यदि वा भक्षणं कर्तव्यमिति अभ्युपगम्यते। ततो भक्षणं अ
पदि वा भक्षणं न कर्तव्यमिति। यदि न अवि शिष्टं भक्षणं कर्तव्यमि १

स्तात्तयो विरुध्यते। ननु भक्षयति विशेषणं। तथा परात्र नञ्कृतमेतया न संबध्यते। अथ न भक्ष्यः कर्तव्यः ततो वाक्येन विधा
नं। भक्षयति श्च नञर्थविशेषणं। श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी तस्माद् अभक्षणं कर्तव्यमिति निगम्यते। अभक्षणं च भक्षणाभावः न तस्य कर्त्त
व्यता। तस्माद् यस्तत्र मानसो व्यापारः स इह उपदिश्यते येनोपायेन नञ्विशिष्टं भक्षणं भवति। इदं न भक्षयतेः संबंधः ततो विधा भ३
नं। यथा नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेत्येवमादिषु प्रजापतिव्रतेषु [illegible] कुर्वतः फलं अकुर्वतो न फलं न दोषः एवमिहापि विधि
कृत्वाद् अकर्मणां नात्र कर्म प्रतिषिध्यते अकर्मोपदिश्यते अन्यद्धि कर्म भक्षणं प्रतिषिध्यमानं। अन्यच्च कर्म मानसः संकल्प इति॥
शास्त्राणां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते तयोरसमवायित्वात् तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः॥ ॥ उपवर्णनापरिहारस्तावदुच्यते। युक्तं यत्प्र
जापतिव्रतेषु शास्त्राणामर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते। तत्र नियमः कर्तव्यतयोपदिश्यते। यश्च कर्तव्यः संकल्पाणोदयायो न कर्तव्यः॥
स पापोदयः कुतः पुनः प्रजापतिव्रतेषु नियमः कर्तव्यतयावघतरस्तु उच्यते। तस्य व्रतमिति प्रकृत्य प्रजापतिव्रतानि समाम्नातानि। व्रतमिति च
मानसं कर्मोच्यते। इदं न करिष्यामीति यः संकल्पः क[illegible]तमतत् व्रतेनोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेति यथा तदीक्षणं न भवति तथा मानसो व्यापारः
कर्तव्यः तस्य च पालनं। तस्मात्तत्र पुरुषार्थो लीनाज्ञातव्यो। तत्र चैतान्येव प्रकृत्य अन्येतान्वतानाहैन संयुक्तो भवतीति। एतावता हुतेनायु

ले२

क्रपत्वसाभवतीति। तथेह तयोरसमवायित्वं। इह क्रिया प्रतिषिध्यते नाक्रियोपदिश्यते। नहि कलंजं भक्षयन् प्रतिषेधविधिं नाति
क्रामति। इह पुनरादित्यं पश्यन् नातिक्रामति विधिं। नहि तत्सादर्शनं प्रतिषिद्धं नियमस्तत्रोपदिश्यते यो नियमं करोति स फलेन संबध्यते।
इह तु प्रतिषिध्यते कलंजादि। कथमवगम्यते। नात्र तस्य व्रतमिति प्रकृत्य वचनमस्ति। न च भक्षयितव्यमित्यस्मानसो व्यापारोऽर्थः। भक्षयि
तव्यमिति न भक्षणे कर्तव्यता चोद्यते। नेति तत्प्रतिषिध्यते अस्य च। एवं प्रसिद्धार्थो गृहीतो भवत। इतरथा लक्षणा स्यात्। अतिलक्ष
णविषये च श्रुतिर्न्याय्या। न लक्षणा। तस्मादिह प्रतिषेध उच्यते। आह प्रतिषिद्धं नाम। दोषोऽत्र न श्रूयते। तस्मात्प्रतिषिद्धमप्यनुष्ठातव्यमिति।
दोषः कल्पयिष्यत इति चेत्। न प्रमाणाभावात्। अर्थापत्तिः प्रमाणं उपदेशाद्वैयर्थ्यप्रसंगादिति युज्येत। नैन दैवव्यर्थ्यं निषिद्धाज्ञानात्
भवति। तस्मान्न कल्प्यो दोष इति। उच्यते। न संनकल्पनीयः। किंतु श्रुत एव। अथ मनंतरमेवैनं शिष्टावर्जयेयुः पतितः कर्मफलेभ्य इति
दंतो महांश्चैष दोषो यच्छिष्टावर्जयंति। तस्मान्नियोगतः कलंजादि न भक्षयितव्यमिति। यथा न सर्पायांगुलिं दद्यादिति तत्र दोषद
र्शनान्नियोगतो न सर्पायांगुली दीयते। कंटकेवापादेन नाधिष्ठीयते। एवमिदमपीति॥५॥ तस्मिन्सति शिष्यमाणा निजमनेना
प्रवर्तेरन्॥ ॥ इहस्मार्ताः पदार्थी उदाहरणं संप्रत्युपस्थिते नियमाद्वारः। गुरुरनुगंतव्यो मिता वादयितव्याः। इत्यवयाः

राम 22

यं१

साधनता विधीयते। तेननावश्यं समापनीयं भवति। यथा नुपक्रांतं तत्रावश्योपक्रमितौ। एवमुपक्रांतं तेनावश्यं समापयितव्यं।
यत्तु वाक्यार्थः। श्रुत्वा वाक्यं न तदिति। यत्र श्रुत्यर्थो न संभवति तत्र वाक्यार्थो गृह्यत इत्युत्क्रमेव। तस्मादनियमः॥ ॥ नियमो वा तन्निमि
त्तत्वात्कर्तुस्तत्कारणं स्यात्॥ ॥ आरंभो हि निमित्तं समाप्तेः। कथं तत्कर्तुः कारणं स्यात्। किं कारणं सत्यसंकल्पता। यो ह्यारभमवज्ञाती
यर्कं न समापयति नेन शिष्टा विगर्हते आक्रमितो यमसंव्यवहार्य इति। शिष्टविगर्हणं च दोषः। तस्मादारभ्य समापयितव्यं। आह शिष्टाः
पुनः किमर्थं विगर्हंतस्तन्नि। उच्यते। विगर्हंते तावत्किन्नो विघ्नितेन कारणेनेति। अलोके कर्मणि वेदवतं धिपुरुषज्ञानं। केनचिदुपक्रम्य
पक्रांतं न भवति नाकर्तव्यावावीतास्य फलेच्छा अप्राप्नोति वा फलं। तत्र संदेहः। किं तन्नियमतः परिसमापयितव्यं। उत तच्छया न त्यज्यम
दीति। किंप्राप्तं लोके कर्माणि एवं जातीयका नि उपक्रम्य परिसमापनीयानि। यथैव वैदिकानि तथैव तानि नियोगतः परिसमापनीया
नि। कुतः। न तेषु धिपुरुषज्ञानं न तत्तत्पुरुषज्ञानं भवितुमर्हति। कुतः। शास्त्रात्। आम्नायते हि तत्कर्माण्यासौ। तत्रापि देवता व्यापारोप
क्रियते। पूर्वस्यादिरूपता देवता इतरा स्वं नाम इति। यदि शास्त्रे स्तने देवता व्यापारे उपक्रम्यापरिसमाप्यमाने शिष्टविगर्हणं एवमिहापि
भवितुमर्हति। अपराधयते। शास्त्रातेषां च लौकिका नाम प्रावर्षयितः। तद्वृभिः प्रायश्चित्तमाम्नायते। आरंभस्येदं द्वयोऽस्ति कर्तृवः पा

दर्थाविरुद्धेषु कालेषु होतव्यमिति ॥ न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ ॥ नैतदस्ति यदुक्तमर्थाविरुद्धेषु कालेषु सततं होतव्य
मिति। काल एष श्रूयते। प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं व्युष्टायां प्रातरिति। तथा पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेत अमावास्यायाम
मावास्येन यजेतेति तस्मान्न सततमिति। आह नन्वेवं गुणस्यापि प्रयोगान्न कालश्चादरणीय इति अत्रोच्यते। न कालो गुणो
दि निमित्तं घटत इत्युक्तं। तस्मादन्येषु कालेष्वविहितत्वात् कृतमप्यकृतं स्यात्। अत एव तत्कालस्यावश्यं प्रयोग इति। दर्श
नाकालिंगान्नाकालेऽभिधाने। लिंगमपि भवति। अयं वा एष स्वर्ग्यो लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासीयाजी सन् पौर्णमासीम
मावास्यां वातिपातयेदिति। यदि सर्वस्मिन् काले होमः तदाकस्यातिपत्तिः स्यात्। तस्मादपि न सततमभ्यासः ॥ ॥ तेषामौ
त्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्त्तेत ॥ ॥ प्रदोषे अग्निहोत्रं होतव्यं व्युष्टायां प्रातरिति। तथा पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेत अमावास्या
याममावास्येन यजेतेति ॥ ॥ तत्र संदेहः। किं सकृत्प्रदोषे होतव्यं उत प्रदोषे प्रदोष इति। तथा किं सकृद्व्युष्टायां प्रातः उत व्युष्टायां
व्युष्टायामिति। तथा किं सकृद्व्युष्टायां प्रातः उत व्युष्टायां व्युष्टायामिति। तथा किं सकृत्पौर्णमास्याममावास्यायां वा उत आग राम
ते आगते काल इति। किं प्राप्तं। सकृत्कृतार्थः शास्त्रेण नियमः पौनःपुन्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आगमेन प्रवर्त्तेत आगते आ २३

गते काले प्रयोगः कर्त्तव्यः इति। कुतः। तेषामौत्पत्तिकत्वात्। उत्पद्यमानं कर्म कालसंयुक्तमेवोत्पद्यते। तद्युक्तं नियमा
र्थः कालश्चोदनाय इति। निमित्ते च संप्राप्ते नैमित्तिकोऽर्थः कर्त्तव्यो भवति ॥ तस्मादागते आगते काले प्रयोगः कर्त्तव्यः ॥ तथा हि लिं
व३ गदर्शनं ॥ अयं वा एष स्वर्ग्यो लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीममावास्यामतिपातयेदिति। आगते आगते
काले प्रयोगं दर्शयतीति ॥ ॥ ॥ तथातः क्रतुप्रयुक्तानि। निमित्ते तु हेतिस्मृते तु होमीति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। तत्र सं
देहः। किं सकृत्कृते निष्पन्ने कृतार्थः उत प्रत्येकमेव नैमित्तिकं भवतीति। तत्राधिकरणमिति देशायं। यः पूर्वं च पूर्वः पक्षः स
कृत्कृते य उत्तरः। सकृत्कृत इति सकृत्कृते कृतार्थ इति पूर्वः पक्षः। निमित्तत्वादागते निमित्ते पुनः प्रयोग इत्युत्तरः ॥ ॥ ॥ आ
चाराद्गृह्यमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात्। गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च इत्येवमादयः प्रत्युपस्थेयः सेमान्यश्चेति तत्र संदे
हः किमागते गुरौ एवमयमिति यदुक्तं तत्तत्कर्त्तव्यं उत सकृत्कृते कृतार्थ इति। आचाराद्गृह्यमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वादिति अधिकर
णमिति देशः। तत्र यः पूर्वः पक्षः स पूर्वः य उत्तरः स उत्तरः सकृत्कृतात् कृतार्थ इति पूर्वः पक्षः। निमित्तत्वात् पुनः प्रयोग इत्युत्तरः ॥ १० ॥ ॥
ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् ॥ ॥ इदं श्रूयते सोमेन यजेत गार्हस्थ्यमेधमेव ब्राह्मणस्तु पनयीत प्रजा

सउत्तरः २ यन्

मुत्पादयेदिति। तत्र संदेहः किं नित्यान्येतानि उतानित्यानीति। किं प्राप्तं कामसंयोगादनित्यानीति प्राप्त उच्यते॥ ब्राह्मणादी
नां सोमादीनि नित्यानीति। कुतः ऋणवाक्येन संयोगात् ऋणवाक्येन हि संयोगो भवति। जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋ
णवा जायते यज्ञेन देवेभ्यो ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः प्रजया पितृभ्य इति सर्वे तत्र हि न ऋणापाकरणाय ब्रह्मचारी प्रजावानिति। ऋणा
स्तवोवश्यकर्तव्यतानां भवति। तस्मान्नित्यानीति। ननु लिंगमसाधकं न्याय उच्यतां यस्यैतद्द्योतकमिति। उच्यते। अकामसंयुक्तान्य
यं पृथक्कृतान्यनिमवंति वसंते वसंते ज्योतिषा यजेत तथा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। त
थाविद्याम ज्ञीयीत तस्या प्रजा उत्पादयितव्येति। एवं निष्पत्तौ प्रापयाउद्दलिंगं भवतीति। अथवायमनोर्थः॥ ॥ ब्राह्मणस्य तु सो
६ पाः मविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात्॥ ॥ सोमादयो नियताः किं ब्राह्मणस्यैव राजन्यवैश्ययोरनियताः उत सर्वेषां नियता इ
न ३ ति। किं प्राप्तं ब्राह्मणस्यैव नियता तरयोरिति। कुतः एवं हि श्रूयते जायमानो वै ब्राह्मण इति ब्राह्मणस्य नियमो दृश्यते। ने
तरयोर्ब्राह्मणसंकीर्तनात् एवं प्राप्ते ब्रूमः सर्वेषां नियमः कुतः अविशेषेण हि नियमविधानं यत्तदकामसंयुक्तं वचनं नि राम
यामकं तत्र दविशिष्टं सर्वेषां तस्मात्सर्वेषां नियम इति। ननु यो जायमानो ह वै ब्राह्मण इति ब्राह्मणसंकीर्तनं नोपपद्यते। म २७

प्रत्युपस्थेयः संमंतव्यश्चेति। तत्र संदेहः किं जातमात्राणामिमे पदार्था उतोपनीतानामिति। किं प्राप्तं अविशेषोपदे
शाज्जातमात्राणां। कुतः पुरुषे ते विधीयंते जातमात्रश्च पुरुषः पुरुषो भवति तस्माज्जातमात्राणामिमे पदार्था इत्येवं प्राप्ते ब्रू
मः॥ ॥ अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्तेरन्। अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः उपायेन सह प्रवर्तेरन् वेदतुल्यत्वात् वेदतुल्या हि स्मृ
तिः वैदिका एव पदार्थाः स्मर्यंते इत्युक्तं वैदिकाश्च पदार्था उपनयोत्तरकाले समाम्नाताः स्मार्ताः श्रौतवैदिका एव। तस्मादु
पनयनोत्तरकालीना इति॥ ॥ अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते॥ ॥ इदमामनंति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति
यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति पुरुषार्थिप्रयोगो विधीयते तेनायमभ्यासः कर्मशेष इत्युक्तं इहेदानीं संदिह्यते किं सात
त्येन होतव्यं उतानसातत्येनेति। किं प्राप्तं पुरुषं प्रत्युपस्थितत्वात्सातत्येनायं पुरुष इति सातत्येनानुष्ठातव्यं। ननु प्रदोषमग्निहो
त्रं होतव्यमुषस्यां प्रातरिति श्रूयते पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेतामावास्यायाममावास्येन यजेतेति। नैष सर्वांगो
पसंहारेण प्रयोगः। अतः कालमात्रे हीनेपि न दोषः॥ ॥ तस्मिन्नसंभवन्नर्थात्॥ नैतदस्ति यदुक्तं अधीत्य वरूपत
व्यमिति। यथा शक्नोति तथा जुहुयादित्युच्यते। न च सातत्येन शक्यते होतुं। अवश्यमनेनाहारविहारादयः कर्तव्याः तस्मा

नांगानां दर्शपूर्णमासशब्दः कोऽसि होत्रशब्दः कस्य प्रधानपदार्थान्यानि अंगानि तदर्थानीति

इति जैमिनिर्मन्यते स्म ॥ ॥ अपिवाप्येकदेशेऽस्यात्प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ ॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः
अप्येकदेशेंगानां स्याद्दर्शप्रयोगः सांगस्याप्यनंगस्यापि प्रयुज्यमानस्य प्रधानादेवाथमर्थो निष्पद्यते गुणमात्रं सर्वांगप्रयोगेण
भवति । कोऽगुणः सांगाः स्वर्गाभिनिर्वृत्तिः प्रधानमात्रादिदमन्यत्फलं तस्मात्सर्वांगाप्रयोगे संपूर्णं न करिष्यामीत्यास्थं यदिकानि वि
दंगानि न शक्नोति कर्तुं तथाप्यस्मादेकदेशोऽपि गुणेषु क्रान्तप्रधानात्फलं भविष्यति । तस्मात्प्रधानमात्रस्य प्रयोगमाहुः कर्माणि
वदोषस्तस्मान्नतेषि शेषः स्यात्प्रधानेनाभिसंबंधात् ॥ ॥ प्रधानातिक्रमे दोषः श्रूयते तत्र यत्राप्यस्य स्वर्गस्त्रोकाच्छिद्यते योऽदर्शपूर्ण
मासयाजी सन्पौर्णमासीममावास्यां वातिपातयेदिति प्रधानातिक्रमे दोषं [illegible] वंतस्य निस्सतोदर्शयति न [illegible] जैमिनिः ॥
प्रयोगवृत्तेनैव कृत्वात्सर्वेषामुपदेशः स्यात् ॥ ॥ इति यदुक्तं नास्तिनेदः प्रधानसंगानि प्रधानानीति प्रयोगवचनेन कृत्वादिति जैमिनिराह समानि ३
स्म सर्वेषामुपदेशः । पौर्णमासीं पौर्णमास्याय जेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेति ॥ ॥ अर्थस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापिप राम
योगेस्यात्पृथक्त्वं तरेषु ॥ ॥ एकांगप्रयोगेपि स्याद्विगुणादपि फलमित्यर्थः । कुतो यस्य व्यपवर्गित्वात्प्रयोगः ॥ प्रयो २५
नेऽन्यवहितासंततादर्शपूर्णमाससंज्ञकाद्यफलमिह भवति । तद्विकर्तव्यतयोपदिश्यते यत्पौर्णमास्याप्युपदिष्टं सा पौर्णमा
ने । अग्निहोत्रसंततादर्शपूर्णमाससंज्ञकाद्यफलमिह भवति ।

सीयदमावास्यायां सामावास्या ॥ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वाच्युतो भवतीति तदस्मादग्नये पुरोडा
शः अग्नीषोमीयाद । आज्यं वा नीषोमादिभिः पौर्णमास्यामाग्नेयसान्नाय्यादीनाममावास्यायां । यदुक्तं पौर्णमास्यां पौर्णमा वास्या
स्याय जेतममावास्ययाय जेतेति सांगस्य विधानात्सांगं दर्शपूर्णमासशब्देनाभिधीयते इति । नैतदेवं सिद्धेदिदर्शपौर्णमा स्या ४
सार्थं देसांगफलं विधीयते । तस्मान्न सांगमग्निहोत्रपदवाच्यं दर्शपूर्णमासपदवाच्यं वा । यद्यग्निहोत्रं तदिह [illegible] कर्त
व्यतयापि दर्शपूर्णमासौ ॥ तस्माद्विगुणमपि कर्तव्यमेवापि एतं दर्शपूर्णमासौ वा । यथा कालान्तरे पुमहत्त्रिंशुद्धिहृतिषुप
रस्य धर्माः परस्य न भवंति । एवं न कामसंयुक्तस्य धर्मा नित्यस्य भवितुमर्हति ॥ ॥ विध्यपराधे च दर्शनात्समाप्तेः ॥ ८ ॥ ॥ समाप्तिः ४
विध्यपराधेषु च समाप्तिं दर्शयति तदेवयाह [illegible] तस्मिन्निति विगुणस्य दर्शयति ॥ ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ॥ विध्यपरा
धेषु प्रायश्चित्तानि विधीयंते भिन्ने कर्मांगे भूते । यथा भिन्ने जुहोतीति । विगुणे निष्फले सति कुत्सांगभूते प्रयोजनं स्यात् । त
स्माद्विगुणमपि प्रयोगः कर्तव्य इति ॥ ९ ॥ काम्येषु चैवमर्थित्वात् । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः सौर्यं चरुं नि
र्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः वैश्वदेवं सांग्रहायणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इत्येवमादिषु संदेहः । किं विगुणमपि कर्मफलं वदुतादि विगुणमेव फ

पे०

वत्वाद्विगुणमेव फलवदिति किं प्राप्तं काम्येषु चैवं स्यात्। विगुणमपि फलवदिति। कुतः। आर्थित्वात्। यदि विगुणमपि
फलवदेवमर्थिमात्रमधिकृतं भविष्यति। अन्यथा सामान्यशब्दोऽन्तरेण कारणं विशेषे व्यवस्थापितो भविष्यति। असमर्थत्वान्ना- धे:
धिकृत इति चेत्। सांगं न समर्थः कर्तुं प्रधानमात्रं तु शक्नोति। अतः प्रधानमात्रेऽधिकरिष्यति॥ ॥असंयोगात्तु नैवं स्याद्विधेः
शब्दप्रमाणत्वात्॥ उक्तात्पक्षो विपरिवर्तते। नैवं स्याद्यदुक्तं विगुणमपि फलवदिति। असंयोगात्प्रधानमात्रस्य फलेन।
सांगो हि फलेनाभिसंबध्यते न प्रधानमात्रं। न केवलं ... संयोगेन। तेन यद्यपि केवलं शक्नुयात्तथापि नैवंजातीयकं तत्कुर्यात्। न केवल-
स्य फलेन संयोग इति। शब्दप्रमाणकश्चायमर्थो विधीयते। शब्दश्च सांगात्फललाभं दर्शितवान्। तस्मान्न विगुणं कर्म कर्तव्यमे-
वंजातीयकमिति॥ अकर्मणि चाप्रत्यवायात्॥ न चाप्रधानमात्रस्याकर्मणि प्रत्यवायः। उच्यते। यथा दर्शपूर्णमासयोः राम
। तस्मादपि न विगुणमेवंलक्षणकं कर्म प्रयोक्तव्यमिति॥ २॥ ॥क्रियाणामाश्रितत्वाद्द्रव्यान्तरे विभागः स्यात्॥ दर्शपूर्णमास- २६
योर्यागः पुरोडाशेनोक्तः। स च पुरोडाशो व्रीहिमयः कर्तव्य इति श्रूयते। तच्चैतद्विंसते। यदि नीवारमयेन पुरोडाशेन यागः क्रिय-
ते किं स एव यागः स्यात् उतान्य इति। किं प्राप्तं। द्रव्यान्तरे विभागः स्यात्। अन्यो यागः। कुतः। आश्रितत्वात्॥ आश्रयभेदाद्धि भिद्यते विशे-

कै

यस्मिन्वचने ब्राह्मणसंकीर्तनं न तद्वचनं नियमस्य विधायकं। एतैरकामसंयुक्तैर्वचनैर्विहितस्य नियमस्यानुवादो
व यं ग्रहणं दानस्य स्तुत्यर्थः। तस्मात्तत्र ब्राह्मणसंकीर्तनेन राजन्यस्य वैश्यस्य वा नियमो विज्ञायते। ब्राह्मणग्रहणं तु प्रदर्शनार्थं। जा-
यमानो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वेति। तथा जायमानो ह वा इति॥ ॥११॥ ॥इति श्री शाबरे भाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥
सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात्॥ ॥एवं च ब्राह्मणे श्रूयते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां य-
जेतेति नित्यमग्निहोत्रं नित्यौ च दर्शपूर्णमासौ। तत्र यदेतत्काममश्रवणं दन्त्यदकामसंयुक्तश्रवणं द्वितीयं। तत्र संदेहः। किं यः कार्त्स्न्येन
विधिमुपसंहर्तुं शक्नोति तस्यैवाधिकारः। उत विगुणमपि तत्प्रयोक्तव्यमिति। कामसंयुक्ते प्रथमश्रवणे चिन्तयिष्यते। यो गे
ऽहनि त्वश्रवणे द्वितीय इति। किं प्राप्तं। सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात्। यः कार्त्स्न्येन विधिमुपसंहर्तुं शक्नोति तस्यैवानु-
ष्ठानं तथाभूतोपदेशात्। यथाभूतं हि तत्कामसंयुक्ते कर्म तथाभूतमेव नित्यमप्युपदिश्यते। तस्मात्सर्वांगोपसंहारेण प्रयोगः।
कर्तव्यः। दर्शपूर्णमासयोश्च सांगस्यैव वचनात्। कथं पौर्णमास्याममावास्यायां वा सांगो विधीयते। यच्च पौर्णमास्यां विहितं सा च पौर्ण-
मासी। यदमावास्यायां विहितं सामावास्येति। सांगममावास्यायां विहितं पौर्णमास्यां च। तस्मात्सांगे दर्शपूर्णमासशब्दो नित्य

५३

तेनापि चोदितमेव कृतं चोदितं च कर्त्तव्यमीप्सितं भवति। नापूर्वकृतं नामधेयं च दर्शयति। दर्श इति वा पूर्णमास इति वात
५२ स्यैव सामान्यस्य। यथा च्छत्रिषु सामान्यस्य नामधेयं न व्यक्तीनां। किं प्रयोजनं चिंतायाः उत्तरेऽधिकरणे नैतद्विचारयिते।। ।।अ
भिधीयमाणत्वाच्छिष्टत्वाच्च नागमान्यस्याशिष्टत्वात्।। ।।अग्निहोत्रादीनि नित्यानि कर्माण्युदाहरणं। तेषु श्रौद्रव्यापचारे संदेहः। एव
किं प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः उत तदेतत्कर्मोत्स्रष्टव्यमिति। किं प्राप्तं। शिष्टस्याभावे नागमान्यस्य। तदेतत्कर्मोत्स्रष्टव्यं।। कु
तः।। अशिष्टत्वाद्द्रव्यस्य व्रीहियवगुणं कर्म्मफलवत्तच्च नीवारगुणके क्रियमाणमफलं भवति। तस्मात्तदेतदेवोत्स्रष्टव्यमिति।। ।।अ
विद्यमानात्।। कथं व्रीहिर्विधीयते यदि सोमं न विंदेत् पूतीकानभिषुणुयादिति।। यदि च प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः स्यात्
न विधीयते। विधीयते तु तस्मात्तत्र न विधीयते तेन तत्र नीवारमतिनिधिप्रेरति। आगमावाचोदनार्थाविशेषात्।। ।।आगमेच
प्रतिनिधेयस्य द्रव्यस्य। कुतः चोदनार्थाविशेषात् यजतीति चोदनाचोदितोऽर्थः यागो न विशिष्यते व्रीहिभिर्नीवारैर्वा क्रिय
माणो। यागश्चावश्यकः तेष्वेव नित्येषु अनित्येषु च प्रारब्धेषु।। नियमार्थः क्वचिद्विधिः।। ।।अथ यदुक्तं कथं व्रीहीन्यागादिति।। उच्य राम
ते।। नियमार्थः क्वचिद्विधिः सोमाभावे बहुषु सदृशेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते पूतीकानेवाभिषुणुयादिति। तस्मात्प्रतिनि ५७

धिमुपादाय प्रयोगः कर्त्तव्य इति।। ।।तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हि।। ।।कथं पुनरिदमवगम्यते नियमार्थमेव तद्वचनमि
ति। उच्यते। यतः प्राप्ताः पूतीकाः।। कथं च ते प्राप्ताः तच्चिकीर्षा हि तत्र सा द्रव्यचिकीर्षेत्यतः तत्सामान्य। तच्चिकीर्षया च प्राप्ताः पूती
काः तस्मात्तन्नित्यं च वचनं नियमार्थमित्यवगम्यते।। ।।७।। ।।न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात्।। ।।देवताग्नि
रग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमाद्यः अग्निर्यदाहवनीये जुहोति। तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति। शब्दो मंत्रः बर्हिर्देवसदनं दामी
त्येवमादिः क्रियाः समिधो यजति तनूनपातं यजति इत्येवमाद्याः। तत्र संदेहः। देवताग्निशब्दक्रियाणामपचारे प्रतिनिधि रूपा
देयः उत नेति। किं प्राप्तं।। पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रतिनिधायान्यत् प्रयोगः कर्त्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न देवताग्निशब्दक्रियाणामप
चारे प्रतिनिधिनाभवितव्यमिति। कुतः अन्यार्थसंयोगात् प्रतिनिधीयमानमन्यदेतस्य अन्यश्चैतेषामर्थं न शक्नुयात्कर्त्तुं कथ ते
षामर्थः। देवता तावदुद्देशेनार्थं साधयति। अग्निमुद्दिश्याष्टाकपालः पौर्णमास्याममावास्यायां च परित्यज्यते। यश्चान्येषु हवि
ष्षु विहितानि तेतोदर्शपूर्णमासौ भवतः। तत्रान्यो द्विरूपमानानवाग्नेयत्वाद्देवतायाः अर्थं कुर्यात्। न ह्यन्यस्याग्नेद्दिश्यमानायां द
र्शपूर्णमासौ भवतः। तस्मान्न देवता प्रतिनिधीयते। तथाहवनीये जुहोतीति हवनीयाद्यपचारे नान्योग्निः प्रतिनिधीयत
त्या

यातै

यः। अन्यच्चाहवनीयमिति। कुतः। अन्यार्थसंयोगात्॥ प्रतिनिषिध्यमानमाहवनीयकार्ये न वर्त्तेत। कथं। यमाहवनीयस्य
कार्यमाहवनीयस्योपरि लुप्यमाने यद्भवति न तदन्यस्योपरि। न हि यज्ञतिशब्देन सामर्थ्यात्प्रकृतस्य तस्योपरि लुप्यते लिप्युपरि
लुप्यते न त्वपरि लुप्यमानस्य देशः। किं चिदुपकरोति। तस्मान्नाग्नेः प्रतिनिषेधः। तथा मंत्रापचारेणान्यो मंत्रः प्रतिनिषिध्यते। मंत्रस्य हि
तत्स्थाने नैयरस्मात् क्रियायां साधनं वा असति स्मरणेन क्रिया संवर्त्तेत। तदपचारितमंत्रे यदि तस्यार्थेन्यो मंत्रश्च उच्चारयति स्वे
स्थानेऽर्थप्रतीतेर्थवादमनुच्चारयन् शब्देनार्थं प्रतीयात्॥ अथ प्रतीतमपि पुनः प्रतिनिषिद्धाच्छब्दोच्चारणेन प्रतीयात्प्रतीतिं कुर्यात्
द्वेतं प्रतिनिषिद्धाच्छब्दोच्चारणान्तरीयः। नर्थकः स्यात्॥ न हि शब्देन प्रत्यायितव्यमिति किंचित्कर्माण्यस्ति। यत्तत्तितद्विशेष
केवा। तेन शब्देन वा हिंसादिनं सर्वं तत्तदभावेऽप्यादृतानुरोधानर्थकः स्यात्॥ तस्मान्नाग्नेरस्य प्रतिनिषेधः क्रियापवारेण क्रि
यांतरं अन्यार्थसंयोगात् मिश्रयजिभंतो दर्शपूर्णमासौ क्रतव्यौ तावन्न सांक्रियायां क्रियमाणयोर्नान्तर्द्रव्यं ते भवतः। तस्मा
न्न क्रियायाः प्रतिनिषेधः। देवतायां न तदर्थत्वात्। देवतायामयमपरो विशेषो येन प्रतिनिषिध्यते। देवतानामयदर्थोर्थ राम
विशेष्यते तस्यैव साक्षान्न्या। तच्छब्देन प्रतिनिषिध्यमानो देवतामवर्त्तिनो वादितास्वं विशब्दश्रेयं वायदर्थो वा यतेसातस्यैव १८

स्याः१ नः१ चादित्वाहि देवतान्तवति१

न२

षः। अयमन्यो नीवारः अयो व्रीह्याग्रयणादिति आग्रयणे दस्तावद्विस्पष्ट एष॥ तन्नेदानूपमपि भिन्नं गम्यते। तस्मादन्नो
यागोद्व्यांतर इति॥ ॥ अपि वा व्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाद्गोत्ववदैककर्म्यं स्यान्नामधेयं यथा पृथक्सत्व वत्॥ ॥ अपि वेति पद
व्यावृत्तिः। एककर्म्यं स्यात् द्रव्यांतरेपि। यदा क्रिया भवति वलनेपतनं वा तदा पितावाने व सोर्थः। न तत्र कश्चित्तद्व्यतिरिक्तो विशे
षाहीनोवा। नाखल्वप्यन्यदेवरूपं न तच्छब्दांतरं वा वक्तुं। नन्वयमरो विस्पष्टः॥ उच्यते भिन्नमेव वयमाश्रयं प्रतिजानी
महे न तु तच्छब्दाश्रितस्य भेदात्स्यात्। न हि स्त्रिलिवासस्विवाभिन्ने तच्छब्दापुरुषभेदो गम्यते। सोपितस्याश्लाभिन्नो गम्यत
इति वेत्। नैव देवं। विशेषमनुपलभमानैरेवं शक्यं वक्तुं। न चास्य विशेष उपलभ्यते। नन्वयमेव विशेषो यदेको विनष्टः एको वि
द्यमानो वर्त्तते न विनष्ट इति यद्युच्यते। तन्न। प्रागस्योपलंभनाद्भूतप्रमाणं नास्ति। तस्मान्नष्टेन न वर्त्तमानमिव ज्ञायते न तद्व्याप्ति
रिक्तो भेदात्पूर्वं लभनात्॥ कथं तर्हि वलतीति प्रत्यय इति वेत्॥ उच्यते देशान्तरे संप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्दर्शनात् रामागच्छ
गुर्वलती सुध्यते। तत्र गता पि भ्रत्यत्तद्देशांतरमपि तेन गत इति वा व्यात इं वर्ति आगत इति वोच्यते। सत्यं विनष्टाद्विनष्ट
ो विन्नसावन्यः सो पियजतिशब्दवाच्य एव। यजतिसामान्येन निघतेन तच्छब्देन नोच्यते। तस्माद्यापि नीवारैर्यागं कुर्वीत।

पुरुस्मिंश्च स्वामिन्यपवरतिष्ठवतिसंशयः किं तत्त्वायः प्रतिनिधातव्य उत नेति किं प्राप्तं न स्वामिनः प्रतिनिधिरित्येवं प्रा
प्तरूमः॥ बहूनां यजमानानां प्रवृत्ते कर्मण्यपवरिते कस्मिंश्चित्स्वामिन्यन्यमागमयेत्। उक्तः॥ एवमवैगुण्यं भवतीति। स्वामि
गतासमस्तद्रव्यादिसंख्यातत्र्यापांतपाविनाविगुण्यक्रमत संस्कारनायान्य आगमयितव्यः। ननु स्वामिगता संख्या न वा गम्य
मानः स्वामीतिवद्दस्वामः तेनात्राकैव संख्योपादानमिति। उच्यते। स्वामिगतान भविष्यति। नहि साद्राकाकाकर्तुमिति। इदं तु शक्यं
इह (कर्तुमिति।) कर्तव्ये स्वामिनोपरार्धप्राप्तेऽसमदृशाव्दरैः कर्तव्याः एताव उपपादितं नविधिप्रमिति। तस्मात्प्रतिनिधातव्यं तं चेति। सत्वा
मीस्यान्नसंयोगात्॥ तस्मिन्नागाम्यइदानींसंदेहः। किमसौ स्वामी उत कर्मकर इति किं प्राप्तं स स्वामी स्यात्कुतः संयोगात्त्रेन स्वामि
स्याने त्वेनसंयोगात्॥ योह्यसावनीयते स स्वामी क्रियते स्वामिन्यपवरिते अन्यो यदि स्वामी क्रियते स ततः प्रतिनिधिः स्तेन भवति तस्मा
त्स्वामीति॥ ॥कर्मकरो वा क्रीतत्वात्॥ कर्मकरो वा सो स्यात्। कुतः क्रीतत्वात्। क्रीतो ह्यसौ ते; प्रसुक्तः परिक्रियमाणो हि न स्वामी भ राम
वतीतियः फलं प्राप्नोति स स्वामी यः परस्योपकारे वर्तते स कर्मकरः। न वासौ फलं प्राप्नोति। कुतः। यो ह्यारभ्यपरिसमाप्यते स फ १८
लवान्। एषह्याख्यातार्थः सद्युपक्रमप्रभृत्यसपवर्गपर्यंतं तमाह नन्वसौ तेऽपि तत्त्वविगुण्यं कुर्वंति। स्वामिनोऽसमस्तस्यानामभा

म्तत्वान् ३

लात्तस्मात्तेऽपि न स्वामिनः सोऽपि स्वामिनः फलं न प्राप्नुवंतीति। उच्यते। न शब्दद्वारावराः फलसमवायेऽभवेयुरिति श्रूयते। न संख्या
फलपरियत्तैर्गम्यूता। किं तर्हि पदार्थेषु कर्तव्येषु समस्तद्रव्यावरैर्यजमानाः पदार्था कर्तव्या इति। ते च प्रतिनिहिते न क्रियंते। अफलत्वे
पि न। समस्तसंकल्पं कर्तुमन्यमानयेति। आनीयमानस्यैनं तेन प्रयोजनं॥ ॥तस्मिंश्च फलदर्शनात्॥ तस्मिंश्च द्विदृष्टं गते गते फलं दर्श
ब३ यति। यः सैवायं द्विहितोनां यो मीयतापि नस्य फलमिति। तस्मादपि कर्मकरः॥ ॥३९॥ ॥ स तद्धर्मा स्यात्कर्मसंयोगात्। बहूनां क
स्मिंश्चिदपवरिते प्रतिनिधेयोऽन्य इत्येतत्समधिगतं। इदमिदानीं तत्र संदिग्धं किमसौ स्वामिधर्मा स्यादुत त्विग्धर्मेति। किं प्राप्तं। त्व
त्विग्धर्मेति। कुतः परार्थं सदक्षिणीयश्च परार्थय इति सत्त्विविगित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। स तद्धर्मा स्यात्स्वामिधर्मा स्यादित्यर्थः। तस्य हि
कार्ये श्रूयते। यश्चायस्य कः यमनुतिष्ठति सास्तत धर्मैः संबध्यते यथा स्वकर्यधर्मैः स्वामिवरिति॥ ॥४०॥ ॥सामान्यं तद्विकीर्षा हि॥
अतेश्चापवरिते प्रतिनिधिस्तु पादायप्रयोक्तव्यमिति निश्चितं। तत्र संदेहः। किं यत्किंचिद्द्रव्यमुपादाय प्रयोगः कर्तव्य उत सदृशमिति।
किं प्राप्तं। यत्किंचिदुपादाय सर्वं प्राप्ते ब्रूमः। सामान्यं यत्तद्गत स ततदुपादातव्यं सदृशमिति॥ कुतः सर्वेषां कृतिवचनाः शब्दा आरंभत श्रु
यापंगभावेन श्रूयते। तथापि न स्वद्रव्यत्रस्थाः क्रियाप्रसंगभावः। यत्तु क्रियासाधनद्रव्यमर्थेनागृहीतभावि तस्य रिक्षिं दत्तीश्च पाप

यो

मंगभावंयाति व्यक्तेश्चाकृत्या विशेषाः परिच्छिद्यंते ते विशेषा अंगभूताः। अथ तस्याभावे कृतावपवरितायामर्थप्राप्तं किं विद्
अपरिग्रहीतव्यमेव। यस्मिन्सुसदृशे ग्रहमाणे तेषां विशेषाणां केचित्संग्रहीता भवंति। सतत्त्वंतोऽवलभ्यत इति। तत्सदृशं द्रव्यमुप
सतव्यं भवति। तस्माद्व्रीहीणामपचारे नीवाराः प्रतिनिधातव्या इति॥ ॥११॥ ॥ निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तं॥ ॥ अस्ति ज्योतिष्टो
मे पशुरग्नीषोमीयो दीक्षितीयः दग्नीषोमीयं पशुमालभत इति॥ तत्र श्रूयते। खादिरे पशुं बध्नाति पालाशे वा बध्नाति रोहितके वा
बध्नातीति॥ तत्र कदाचित्खादिरयूपालाभेन प्रयोग आरब्धे खदिरो नष्टः। तत्र संदेहः। किं वैकल्पिकस्योपादानं उत खादिरस्य सदृश
स्येति किं प्राप्तं। वैकल्पिकस्येति। कुतः। सदृशः खदिरसदृशो न श्रूयते तस्माद्वैकल्पिकस्योपादानमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। विकल्पे
यत्प्रवृत्तं तत्सदृशमुपादेयं। कुतः। यस्य प्रवृत्तं वैकल्पिकं यस्मिन्प्रयोगे तस्मिन्प्रयोगे तन्निर्दिष्टं … दंगभूतं वैकल्पिकमनंगभूतं तमा
श्रितखदिरप्रयोगे पलाशरोहितकौ अनंगभूतौ न शक्नोते यदा खदिरस्तदैव कर्त्तुं मेष काले वाश्रितं तस्मादाश्रितखदिरप्रयोगेऽ न४
तरो नोपादेयो अनंगत्वात्॥ खदिरस्य सदृशमन्वेषितव्यं॥ अन्नाद्यमिति वत्॥ इति नेय ५ अपसि। खदिरसदृशमुपादेयमिति। राम
अशदृमेवं कृतं भवति। तस्माद्देवतादिकाल्पिकमनुपादेयं। नानंगत्वात्॥ नेतदेवमनंगं तस्मिन्प्रयोगे वैकल्पिकमाश्रित खदि ३०

संवधिश्रष्टा

देवतानामन्यदेवतेति न जातिशब्दः तस्मादपि न देवतायाः प्रतिनिधिः॥ प्रतिषिद्धं वा विशेषेणाहितश्रुतिः॥ अथ यत्प्रतिषि
द्धं मयज्ञिया वै वरकाः कोद्रवा अयज्ञिया वै माषा इति। तत्किं कृतं द्रव्यापचारे प्रतिनिधातव्यमुत नेति॥ किं प्राप्तं॥ प्रतिनिधेयमि
ति कुतः आगमो वा चोदनार्थविशेषादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ प्रतिषिद्धं न प्रतिनिधातव्यमिति॥ अतिशयेन ह्येतदुच्यते न यज्ञार्हाः
माषा वरकाः कोद्रवाश्चेति यत्तु सर्वं यस्य प्रतिषिध्यते। नैते यज्ञांगभावेन नता इति प्रतिनिधीयमानाश्चांगभावं नीताः स्युः न
स्मान्नैते प्रतिनिधातव्या इति॥ ॥६॥ ॥ तथा स्वामिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात्॥ अग्निहोत्रादौ तु दोहरणं॥ निरुम्पा
देषु स्वामिन्यपचरिते संदेहः॥ किमन्यः प्रतिनिधातव्यो नेति। किं प्राप्तं प्रतिनिधातव्य इति। कुतः। आगमो वा चोदनार्थविशे
षादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तथा स्वामिनः स्यात्। कोऽर्थः। न प्रतिनिधिरिति। कुतः। फलसमवायात्। योऽर्थी स ऋत्विजः स्वत्यागेन परिक्री रि
णीतः स्वप्रदेयं यत्तस्य तत्स स्वामी॥ यदि स प्रतिनिधीयते। अयं तु स्वामिनः कर्त्तव्यं तत्सर्वं कुर्यात्। तत्सर्वं कुर्वंस्तस्वामी वा स्यात्। न
प्रतिनिधिः स एव हि फलेन संबध्यते। यदुत्सर्गं करोति सफलवान्भवति। तदुक्तं ज्यास्त्वफले प्रयोक्तरीति। तस्मान्न स्वामिनः प्रति
निधिरिति। ॥७॥ ॥ बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेदवैगुण्यात्। अत्र सत्राण्युदाहरणं सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति। ते

अल्पसादृश्यमप्राप्तं तद्विधानार्थमनुवादः। प्रयोजनं पक्षोक्तं। प्रतिनिधिपक्षे सोमसदृशस्योपादानं पूतीकविनाशेऽप्य
न्यतरविधौ पूतीकसदृशमुपादेयं॥ ॥१३॥ ॥ न प्रतिनिधौ समत्वात्॥ इदं विचार्यते श्रुते द्रव्ये उपात्ते अपचरिते प्रतिनिधिमुपा
दाय प्रयोगः प्रारब्धः यदा सोऽपि विनष्टः प्रतिनिहितस्तदा किं प्रतिनिधिसदृशमुपादेयं उत तोपात्तस्य विनष्टस्येति॥ किं प्राप्तं प्रति
निधिहितविनष्टतत्सदृशमुपादेयं दृष्टेरिति न्यायेन। एवं प्राप्ते ब्रूमः प्रतिनिधौ न स्यात्प्रतिनिधिरिति। कुतः समत्वात्। यथैव स
र्वैः प्रतिनिहितः श्रुतावकीर्णं यथा एवमयमपि श्रुतविकीर्ण्य। तस्मान्न प्रतिनिधिसदृशमुपादेयं। उपात्तनष्टस्यैव सदृश
मन्वेषितव्यमिति॥ ॥१४॥ ॥ स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात्॥ अथ श्रुतिलक्षणे कथं। यथा यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुया
दिति। पूतीकेषु विनष्टेषु किं पूतीकसदृशमुपादेयं उत सोमसदृशमिति। किं प्राप्तं। श्रुतिलक्षणे प्रतिनिधौ प्रतिनिधिसदृश
स्योपादानं नित्यं सोमाभावे पूतीका वचनेन विहिताः सर्वाङ्गश्रुतः सोमाभावः तस्मात्पूतीकसदृशमुपादेयमिति॥ नैतदेव
हि नैतदेवं न हि पूतीकद्रव्यं नामेप्सा। पूतीकेषु ये सोमसादृश्यं तन्नियम्यते। तथा हि पूतीकविधानं दृष्टार्थं। असदृशविधाने
दृष्टकल्पना। अतो यस्मिन्सदृशे पूतीकसदृशापि द्रव्ये न भवति तद्धि ... न हि पूतीकसादृश्यमाद्रियते इति॥ ॥१५॥ ॥ मुख्याधिग

राम
३१

मोहितदभावात्। अथ यत्र विनष्टे श्रुते प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितो मुख्यमेवोपलभेत तत्र किं प्रतिनिधिमेवोपाददीत
उत तमेव मुख्यमिति। किं तावत्प्राप्तं प्रतिनिधिरुपादातव्य इति। एवं संकल्पितवान् सोऽप्रतिनिधिमुपाददान एव सत्यसंकल्पो भव
ति। तस्मात्प्रतिनिधातव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः मुख्याधिगते तमेवोपाददीत। अभावे हि श्रुतस्यानुकल्पः प्रतिनिधिः श्रुते हि सकलाव
यवः प्रतिनिधिर्विकलः॥ अथ यदुक्तं संकल्पभेददोष इति। श्रुते स सो शिष्टविगर्हणीया वा॥ १६॥ ॥ प्रवृत्तेऽपीति चेत्॥ ॥
अथाग्निहोत्रादिषु कर्मसु प्रवृत्तेष्वपचारे प्रतिनिधावुपात्ते कृतेषु केषुचित्संस्कारेषु यदि तद्द्रव्यं श्रुतमुपलभ्येत तर्हि श्रुतमुपादीय
त उत तेनैव प्रतिनिहितेन समापयितव्यमिति। किं प्राप्तं। श्रुतमुपादीयेत प्रवृत्तेऽपि। तदुक्तं मुख्यागमो हि तदभावादिति। तस्मान्न प्रति
निधातव्यमिति॥ ॥ नानर्थकत्वात्॥ नैतदेवं। येन हि खदिराभावे कदरेण यूपे नियुक्तो भवति। अथ खदिरमुपलभेत तर्हि किं
खदिरेण कुर्यात्। अर्थो हि खदिरोपादाने नानाखदिरोपादानार्थमेव। तस्माच्छ्रुतमुपादीयेत॥ ॥१७॥ ॥ द्रव्यसंस्कारविरो
धे द्रव्यं तदर्थत्वात्॥ प्रवृत्ते पशुकर्मणि यूपकाले महत्कदरद्रव्यं तत्र दिसंस्कारस्य मंत्र खदिरद्रव्यमनेवोज्ज्वलितमकृतत्त्व
दिमुपादेयमिति। संस्काराणां परिलोपः स्यात् इति कदरं उपादीयेत इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं प्रस्तादियेत न संस्

ल ३

स्कारात्॥ कुतः॥ तदर्थत्वात्संस्कारा हि द्रव्यं कर्मयोग्यं कुर्वंति। तत्र संस्कारपरिलोपे द्रव्यमपि तावद् दृश्यते द्रव्याभावेन द्रव्यं न
संस्काराः॥ द्रव्यं तेषां द्वारं वृवनप्रामात्यात तदभावेन द्वारानाद्वर्वगच्छेयुः॥ तस्मात्खदिरमुपाददीरन्॥ ॥१८॥ ॥ अर्थद्रव्यवि
रोधेर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्ते द्रव्याणामर्थशेषत्वात्॥ अस्ति यूपकाले खदिरलतापर्णोरप्रासङ्गेन समर्था। कदरद्रव्यं तु समर्थं त
त्र संदेहः॥ किमुपादेयं खदिरद्रव्यमुत कदरद्रव्यमिति। खदिरद्रव्यमिति साहतं हि श्रुतं ततुपादानं शास्त्रविहितं करोति। प्रतिनि
धावश्रुतं करिष्यात॥ तस्मान्न प्रतिनिधातव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो प्रत्यादर्तव्यम्॥ तदर्थं हि द्रव्योपादानं नि
योजनादप्रागस्त्वोपत्रोभविष्यतीति। न द्रव्यमेवोपादीयते इति। कथं खदिरमुपाददानो द्रव्यश्रुतिं बाधते अर्थत्वं न गृह्णाति। खदिरमु
पाददानः अर्थं बाधते। तस्मात्कदरद्रव्यमुपादेयं। द्रव्याभावे हि तदुत्पत्तिः प्रतिनिधेरुत्पत्तिरुक्ता। द्रव्याणामर्थं प्रति शेषभूतानि
॥ ॥१९॥ ॥ विधिरप्येकदेशे स्यात्। संनिधी ह्यपः शावंतोऽघवदानमात्रेण निर्वर्त्यं इति यार्थसतिनीवाराः शेषकार्याणामपि राम
प्रतीसतस्तु किमुपादेयमिति। किं प्राप्तं॥ अप्येकदेशे शावदानमात्रे प्रतिनिर्वर्त्यमाने प्रतिनिधिरुपादेयः एकं कारणं शेषका
र्याणां संपत्तिर्भविष्यतीति। अपि वार्थस्य शक्यत्वादेकदेशेन निर्वर्तेतार्थानामविभक्तत्वाद्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात्। अपि वेति ३२

त्रिमितेऽश्र २

रात्रिसप्रयोगो योनिर्दिष्टः॥ तस्य निर्दिष्टत्वादितरावश्रुतौ। ननु निर्दिष्टाभावे ऽभावविरोधः॥ तेन श्रुतावितिः। किमतो
यद्येवं मदोपरतस्याभावः तदाश्रवणं। नैतदेवं नैमित्तिकं हि तथा प्रतिज्ञायेते॥ सति निमित्ते वचने सति खदिरे इतरो श्रुतावि
ति। तत्र कोदोषः स एवापेक्षितो न पक्षितः श्रुतिविरोधो भवेत्। संस्कारा श्रवखदिरस्य कर्तव्याः॥ खदिरसदृशे तद्गुणगृह्यमाणे श्र
४ बुध्या तैरुता भवति। वैकल्पिकेन चश्रुतेनासंबंधः॥ तस्मादुपात्तसदृशो ग्राह्य इति॥ ॥१२॥ ॥ वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन
प्रतिनिधिरभावादितरस्य। इदमाम्नायते। यदि सोमं न विंदेत् पूतीकानभिषुणुयादिति। तत्र संदेहः किमयमभावे निमित्ते विधि
[illegible] प्रतिनिधिनियमश्रुति॥ किं प्राप्तम्भावे विधिरिति॥ कुतः विधानात्। नहि प्रतिनिधिर्विधीयते। साध्यसिद्ध्ये साधनेस्य यत्ने
आदीयते। इदं तु विधीयते तत्कल्पांतर पक्षेः अर्थवद्भवति। तस्मादप्रतिनिधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रतिनिधिः स्यात्। कुतः। विनष्टे हि
साधने साध्यसिद्ध्यर्थं साधनं तरस्मुपादीयते अतस्याभावात् न न्यायाः पूतीकाः अन्यद्धि सदृशान्तरमस्तीति तदुपात्तेवचनात्स दृ
शोपात्तेव द्रुतुवासदृशो पूतीकाः अन्यसदृशा नियम्यंते। कथं। नद्विप्रकृतं कर्मादि दृश्यं कर्तव्यं॥ तस्मादवस्थायामंतरेणैव वचनं
प्रतिनिधेयः स्यादितरे प्राप्तमेव। प्राप्तेवचने न विधिरिति नियम्य तयासनुवादो भवितुमर्हति। किमर्थमनुवाद इति चेत्। उच्यते।

पद्यमाहृतिः एकदेशेन व्रीहीणां प्रधानमात्रं निर्वर्त्तयितव्यं। कुतः अर्थस्याशक्यत्वात्॥ ५ यो ह्यर्थो येन कार्यं तत्तावत्
न्निर्वर्त्त्यते। शेषकार्याणि यदि न शक्यानि न तान्यादर्त्तव्यानि। नांगानुरोधेन प्रधानस्य गुणो बाधितव्यः। तदंगं प्रत्यवा
नस्योपकरोति न यदुपकारे वर्त्तते। तच्चैव शेषकार्याणि क्रियमाणे निःप्रधाने व्रीहित्वं विहन्युः। व्रीहित्वं च प्रधानेषाद्धादं
गाभूतं श्रूयते व्रीहिभिर्यजेतेति। तस्मान्न तेषामनुरोधः कार्य इति। असति संगप्रधानविभागे एतदेवं स्यात्। अस्ति त्वसौ। तस्मा
न्नप्रतिनिधिरिति। तथा वाक्यार्थदर्शनमपि भवति तदेवं याहृत्वा दुह्रेतव्यमिति॥ ॥राम॥ ॥इति श्री शाबरभाष्ये षष्ठ
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥६॥ ॥ ॥शेषाद्द्व्यवदाननाशः स्यात्तत्प्रधानत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते यदाग्नेयो
ष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति। तत्र यदि द्व्यवदानमात्रमुद्धृतं व्यापद्यते किं शेषात्पुनरवदेयं नेति भवति सं
शयः॥ किं प्राप्तं द्व्यवदाननाशे शेषात्पुनरवदेयं। कुतः। तदर्थत्वात्। अस्मार्थं हि तद्धविः॥ अस्य च यागो निर्वर्त्तयितव्य इति। तदव
दाने विनष्टे यागः कर्तव्य एवावतिष्ठते। अयो ज नेव यागेन। स वान्येन न क्रियमाणः अत एवाभिनिर्वर्त्तितो भवतीति दिक्षि
तिन क्रियेत। तस्माच्छेषादवदातव्यमिति॥ निर्देशाद्वान्यदागमयेत्॥ अथ वान्यद्धविरागमयेन्न शेषादवदातव्यं॥ कुतः नि

पु२

देशान्निर्दिष्टो दिनवतिमध्यात्पूर्वार्धादवदेयमिति। अवदानं च होमसंबद्धं अवदानं जुहोतीति। तत्रान्यच्छिष्टं मध्यस्यपू
र्वार्धस्य विशेषणार्थं। यद्यतद्धोमसंस्कृतं छिन्नं तच्छेषेणक्रियमाणममध्येनापूर्वार्धेन च कृतं स्यात्। नन्वत्रैव यच्छिष्टं ततो मध्या
त्पूर्वार्धाच्च होष्यते। उच्यते। हुतस्य यन्नाम अंशप्रपूर्वार्धं तच्छेषोदितं नेतरस्य। अथवा निर्दिष्टा इति विनष्टे यन्न्य द्रव्यं निर्दिश्यते सर्वा
णि रूपाणि नष्टे पुरोडाशे पूर्वार्धादिषु रूपेषु वा आग्नेयनता देवता: परिसंख्याय पञ्चेरक्षिति हविषो नाशो आद्यं प्राप्तं। तेन न-२ शेष
द्रवदातव्यमिति। अपरस्त्वाह शेषनिर्दिष्टादिति। निर्दिश्यते हि तच्छिष्टमपरस्मै शेषकार्येभ्य इति। तन्नोपपद्यते। न हि तानि शेषका
र्याणि रूपं वा विधिप्रयोजकानि। न ह्यानि हैत्र प्रयोजनं हविरन्तर्गतानि प्रतिपाद्यं। तस्मात्स्यान्न्यायसमर्थ:॥१॥ ॥ अपि वा शेषभाज्जांस्याद्विशि
ष्टकारणत्वात्॥ अथ स्विष्टकृदर्थमवत्तं यदि विनश्यति तत्र शेषाद्वा अवदेयमुत नेति। किं प्राप्तं पुन: शेषादवदेयमिति। कुत:। न
ष्टत्वेन स्विष्टकृदादवदीयते। कस्य तर्हि सन्निहितस्य। सति हि प्रयोजने सन्निहितस्यावदेयमिति॥ तस्मादवदीयमाने प्राप्त
कृतं भवति। तस्मात्स्यात्छेषादवदेयमिति। एवं प्राप्ते ब्रूम:॥ शेषभाज्जांस्याच्छेष:॥ विशिष्टकारणत्वात्। विशिष्टकारणत्वं तस्या राम
वदानकथं प्रतिपाद्यनेति॥ प्रतिपत्तिश्च विविक्तकारणाय प्रतिपाद्यमानस्य नियमे पौर्विष्टकृते ... ने प्रतिपादयितव्य: तथा ३२

कुत:२

हि स प्रतिपादितो भवति। यद्यपि होमाद्यो हुते विपर्यये तत्तेनैव विवेकेनैर्थ्यग्रहणं प्रयोजयेत्। प्रतिपाद्यमानमप्रसिद्धं होमेन भवति
पादयित्वमसन्निप्रतिपाद्यमानवाक्यापप्रवाक्यविशेषकृतः स्यात्॥ प्रधाने हुते विशिष्टेतर सर्वशेषकार्यसाधारणं। तत्रैवास्याहुतो विशिष्टम
न्यच्च प्रतिपादनीयं॥ ॥२॥ ॥ निर्दिष्टाश्चेष मन्त्रा न्यैः प्रदानवत्। सोदर्शपूर्णमासेत च मन्त्राः प्राशित्रावकृद्धवकरणसंयुवाकमाला
तेषु संस्कृ॥ किमन्यएव तेषां मन्त्रविनियोग उत प्रकरणगतः २ इति। किंस्वातं शेषमन्त्रान्यैरप्रकरणस्थैः कृतैः॥ कुतः। निर्दिष्टत्वात्। नि
र्दिष्टं तेषु यद्यपि प्रत्यक्षमन्त्रैर्यजमानं प्रवमाइडुउपह्वयंतीति। सर्वेषु नह्यपिच पुरुषांतेषु परिसंख्यानार्थो निर्दिष्टाः। कृपतेरडा मैवं
तएवमन्त्रपेयुरिति यथाग्नेयोष्टाकपाल इति सर्वस्मिन्नवयविनियोगानियमे प्राप्तेऽवदानमात्रेऽप्येते विधिर्वा न प्राप्तत्वाच्च
उपादानेनैवकल्पत्वात्परिसंख्यानार्थवत्वाय। एवमेषा परिसंख्येति। अपि च यदि प्रकृताएवमन्त्रपेयुरप्रयुक्तमेये दोषः स्यादकृत्वा
न्नदागणां मन्त्रयंतो म्रियेरन्। सर्वैर्वा समवायात्स्यात्॥ सर्वैर्वा प्रकृतेरेवमस्येत। तस्मिन्मन्त्रणं पुरुषान्कुर्यात्॥ र्थपुरुषाः संस्कृताः॥
प्रवरिष्यंतीति। तेषु विनिगमनाया अभावात्। प्रकरणे समवेतास्ते सर्वे नह्वयेयुरिति॥ निर्दिष्टास्यगुणार्थत्वं। अथय
ड्उत्तौ निर्दिष्टाः स्विगुणार्थाः स॥ अन्यकर्मेदकरत्वादेव प्रकाशकत्वाद्यजमानस्तेषां पंचमोवचनान्निर्दिश्यते। यत्वात्सर्वर्थैवेदं वचनं त

तोनपरिसंख्या। प्रधानेश्रुतिलक्षणं॥ यत्तु अवदानमात्रं प्रधानेनिर्दिश्यते तद्वचनप्रामाण्यात्परिसंख्या नार्थात् नहि
तत्रकस्यचिदपूर्वस्यविधिः इज्यमानोविधीयते। विधिपरिसंख्यासंज्ञायेवविधिर्ज्ञापकः। तत्रस्वार्थेप्रादः परिसंख्यायां
त्रयोदोषाः॥ स्वार्थहानमस्वार्थपरिग्रहः प्राप्तबाधश्चेति। तस्मात्प्रतीता एवंभक्षयेयुरिति। अर्थवदितिचेत्। अयमप्युक्तमश्वमेधे
अविरोधः स्याद्बहुत्वाज्जातीनामितितत्परिहर्तव्यं। नवेदनाविरोधात्॥ अश्वमेधेनसर्वंभक्षयिष्यन्ति॥ अर्थात्सर्वंनभक्षयन्तोअश्वमेधं
नसमापयेयुः॥ तत्राश्वमेधश्रुतिः प्रत्यक्षातोविरुध्यमानोवेदकः प्रायश्चित्तंससर्वंभक्षणंवायतोप्रकृतौ तु नविरोधः तस्मात्सर्वंभक्ष
तामक्षयेयुरिति॥ ॥३॥ अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेपि। सोदर्शपूर्णमासे तत्राग्नेःक्षिभिन्ने जुहोतिस्कन्नेजुहोतीति
तत्रसंदेहः किंकृत्स्नेभिन्नेस्कन्नेवाप्रायश्चित्तंस्यात् उतैकदेशेभिन्नेवेति। किंपुनः सर्वभिन्नेकिमेकदेशाभिन्नेमिति। यत्तु पुरोडाशम
योरपिप्रयोजनायतइत्युक्तमभिन्नं। यश्चकलेऽधिगतेपिप्रयोजनसमर्थंतदेकदेशाभिन्नमिति। किंप्राप्तं। एकदेशाभिन्नेपिप्रायश्चि राम
त्तं कस्मात्। अर्थसमवायात्। समवेतंतत्रभेदनं। एकदेशाभिन्नमपिकृत्स्नभिन्नमपिभिन्नमेव। एवंप्राप्तेनिमित्तेनैमित्तिकंक ३४
र्त्तव्यमिति। नत्वशेषैर्गुणानुतरर्थंहि। उक्तं ८ दृः पद्धंभावर्तयति। नत्वशेषभिन्नेप्रायश्चित्तंस्यात्। विनष्टसंस्कारार्थंहि

कथं तस्योपकारकं भवेत्

प्रायश्चित्तं । कुत एतत् । भेदनवता प्रयोजनमस्ति न होमेन तेन संस्कृतेन प्रयोगः करिष्यत इति प्रायश्चित्तं क्रियते । न च
तेन चूर्णीकृतेन प्रयोगः शक्यते कर्तुं । तस्मान्न तत्प्रायश्चित्तमनर्थकं । एकदेशे भिन्ने न तु संस्कृतेन यथाकृतेन प्रयोगः तस्मादेकु
देशभिन्ने प्रायश्चित्तं स्यादिति । स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात् तद्धर्मो नित्यसंयोगान्न हि तस्य गुणार्थेनार्थि निमित्तत्वात् । स्याद्वा प्राय
श्चित्तं रुक्मभिन्नेऽपि । कुतः प्राप्तनिमित्तत्वात् । प्राप्तं हि निमित्तं भेदनं । प्राप्ते च निमित्ते नैमित्तिकं कर्तव्यं । यत्त्वोक्तं व्यापन्नसंस्का
रार्थं प्रायश्चित्तमिति । नायं तस्य धर्मः कुतः नित्यसंयोगात् । नित्यवद्धोमः श्रुतिनित्यं भेदनं । न हि नित्यमनित्यस्योपकर्तुं वोढ्य हि
ते । यद्धि नित्यं दर्शपूर्णमासयोरंगं न तन्नित्यस्योपकारायकुतः ॥ कदाचिद्भिन्नं नैव स्यात् ॥ तत्र कथं तस्योपकारकं भवेत् ॥ तत्र
को दोषः न प्राकृतं नित्येनोपकर्तुं । तेनानित्यमुपकुर्यादिति वचनं प्रमाणमेव । अथ नैमित्तिकं न दोषो भवति । तस्मादस्य तद्धर्म एव ।
अस्मिन्पक्षे यदाभिन्नं तदा होमाय दानभिन्ने तदा होमो नैव विधीयते । भवदीयपक्षे न च तिदोषः नित्यानित्ययोर्नास्ति संब
धइति ॥ तस्माद्भिन्ने मा भूत्प्रायश्चित्तमिति ॥ गुणानां च परार्थत्वाद्वचनाद्व्यपाश्रयः स्यात् । श्रुतेति वचनेनानुलोम्यगुणार्थेऽभि
तुमर्हति । प्रकरणतः सर्वप्रधानार्थं भिन्नेऽमपि होमोऽपि । न च भिन्नमाधारत्वेनोपदिष्टं पतेभिन्नस्याधारत्वेऽपि च न होमान्तरं वि

धीयेत। प्रधानस्यैव हि तदा भिन्नं गुण इति गम्यते। तत्राहवनीयसंयोगो बाध्येत॥ वचनाद्विकल्प इति चेत्। नो निमित्तत्वेन
संभवात्॥ होमस्य च श्रुत्या विहितत्वात्। यदा होमो विधीयते तदा श्रुत्या यदा भिन्नो गुणः तदा वाक्येन। तस्मादाघारो भिन्नः॥
यद्युच्येत निमित्तपक्षेऽपि न होमान्तरं प्रसज्यते तस्यैव होमस्य निमित्तं विधीयते इति। तन्न। अनुपादीयमानं हि निमित्तमित्युच्यते। यदि
हि विधीयेत निमित्तमेव तन्न स्यात्। यदि च यस्यापि निमित्तं सोऽप्युद्दिश्येत तत उद्देश्ययोरुद्दिश्यमानयोः संबंध एव न स्यात्। न चात्र भेद
नं रूपादिवद्विधीयते। भेदने निर्दिष्टे यदन्यद्रूपं तेनाविधीयते॥ ॥भेदार्थमिति चेत्॥ अथोच्येत एवमुपायं तत्कपालं संधीयते।
गायत्र्या त्वाङ्गिरस्वत्(?) यासंदधीनेति तत्कपालं संदध्यामिति। तत्र च वक्ष्यामः॥ नात्रोपयुक्तत्वात्॥ न भेदनस्य चोपभूतिमुपपतेन लेन
संधानं क्रियते होमे न मंत्रेण वा। मृदापि वा संधीयमानस्य भिन्नबुद्धिर्नैवापयात्॥ अनर्थकं वत्सर्वं नाशे स्यात्। सर्वनाशे च पुन्य
यते भिन्नकपालमप्सु प्रवर्हतीति॥ तत्रानर्थकः संस्कारः। मंत्रनु तत्र कृत्वोपधापयिष्यते। नेति ब्रूमः। अन्यदुपदध्यातीति स्यान्नेति त
स्मा नैमित्तिकं कर्म भिन्ने जुहोतीति। नामैव सर्वदाहस्यादेकदेशस्यावर्जनीयत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते यस्य पुरोडाशौ राम
क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति यदा तद्धविः संतिष्ठेताथ तदेव हविर्निर्वपेत्। यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति। तत्र संदेहः। किमेक ३५

जुत देशेक्षामेप्रायश्चित्तंरु सर्वक्षाममरुति।किमापन्नशापन्ननिमित्तत्वात् सत्वेवैकदेशोवेत्येवं प्राप्तेब्रूमः॥क्षामेतुसर्वदाहेस्यादि
ति।पुरोडाशःपत्न्यावर्तयति॥क्षामेसर्वदाहेप्रायश्चित्तंस्यात्।कुतः॥एकदेशस्यावर्जनीयत्वान्नशक्यतएकदेशक्षाममतोवर्जयि
तुं।नियतमग्निसंयोगाद्धविषएकदेशस्त्रैवपरः।क्षायते।तथाहिपृथुचक्रपालेष्वधःपाकार्थंपुरोडाशोधिश्रीयते।उपरिचास्यांगारा
अभ्युह्यंते॥तदवर्जनीयनिमित्तत्वेनापिक्षूयमाणंनित्यमेवस्यात्।तत्रयस्येतिनिमित्तश्रवणमविवक्षितंभवेत्॥तस्मात्सर्व
क्षामेप्रायश्चित्तमिति॥दर्शनाच्चैकदेशेस्यात्॥नवैतदस्ति।यस्यसर्वदाहेप्रायश्चित्तमिति॥एकदेशक्षामापत्तिनवित्तुमर्हतीति॥नि
मित्तंत्युपलक्षणंक्षामंनाम।एकदेशक्षामेऽपिक्षाममेवंतत्रक्षामेऽपिक्षाममेव।यदितत्रनक्रियतेकृतेनक्रियते
नवैतद्युक्तं।अपिचदर्शयति॥यदातद्धविःसंतिष्ठेतअथतद्देवहविर्निर्वपेदिति।तेनैवहविषासंस्थानंदर्शयति।तत्सर्वदा
हेतावकल्पते।तस्मादेकदेशक्षामएवक्षामेप्रायश्चित्तमिति।अन्येनवैतच्छास्त्राद्धिकारणप्राप्तिः॥पुरोडाशःपत्न्यावर्तयति
ना नवैतदस्ति।यउक्तमेकदेशक्षामायतिप्रायश्चित्तमिति।किंतर्हिसर्वक्षामएवप्रायश्चित्तमुपदेशनिमित्तं।यदास्यैकदेशेपुरोडा
शोक्षायतइतिकल्पोऽपिनिर्वाचयतस्य।नचैकदेशक्षामता।तस्मादवर्जनीयत्वात्।अथयदुक्तं।क्षामेनहविषासमाप्तिंदर्शयते।य

शरत्हविः संतिष्ठेतेति। उच्यते। संस्थाने निमित्तं प्रायश्चित्तं यदा पर्यन्येनापि हविषा तत्संस्थाप्यते तदापि प्रायश्चित्तमिति न
शेषः हविः शाद्वात्रेति वेत। एवं चेदुच्यते त्वन्येन हविषा यदा संस्थाप्यत इति। नैवं तद्धविः शाद्वात् हविः शाद्वं न भवति। यदा तद्धविः सं
तिष्ठेतेति। तदान्येन हविषा संस्थाप्यमानेन तद्धविः शाद्वेन वकल्पेतेति। स्यादित्यपि हविः शाद्रस्तल्लिङ्गसंयोगात्॥ स्यादिति। तुशब्दः पूर्व दन्याय
हविः शाद्रस्तद्धविः संतिष्ठेतेति तद्धविष्कं कर्म संतिष्ठेतेति। ननु मुख्याभावे गौणो गृह्यते नान्यथेति। उच्यते। मुख्याभावमेवायं कथं त्वो ४
यदा संतिष्ठेत तत्कर्मैतेन हविषेति वाक्यमभिधेत॥ अवाचकं तु स्यात्। यस्मात्कर्मैव संतिष्ठते न हविः। तेन संस्थानं निमित्तं। तदेवेति
स्मनुवादे। नुवादस्य दन्यहविष्केपि कर्मणि संस्थिते प्रायश्चित्तमित्यवगम्यते। कथं पुनर्हविः शाद्रः कर्मणि वर्तेत इति। तल्लिङ्गसंयो
गात् हविः संबद्धं कर्म हविः शब्देन हविः संबद्धं युक्तिसंयोगादवगम्यते। यथा धूमसहचारितया देवदत्तस्य व वृक्षादवगम्यते। तस्मात्कृत्स्न
स्यामेव प्रायश्चित्तमिति। यथाश्रुति निवेत॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते। तत्रेदमस्तीव चतुर्णां यस्योभयं हविरार्तिमा राम
र्छेत् ऐन्द्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति। तत्र संदेहः। किमुभयस्यार्तौ पंचशरावो निर्वप्तव्य उतान्यतरस्यापीति। किं प्राप्तं। इति वेत्पदस्य ३६
स्विदं वजातीयके [illegible] इति। तत्र ब्रूमः। उभयोरिति। कुतः। यथाश्रुतिमनतिवर्तमहे। इति यच्छ्रुत्या तदवगम्यते। उभयो[illegible]स्य
स्यान्यर्तिमि
श्चार्तौ श्रूयते।

माणं वविवक्षितुं न्याय्यं। उतरथा यावदेव हविरिति तावदुभयं हविरिति स्यात्॥ तस्मादुभयोरार्व्यपं वसरावदृति॥ तद्वे न॰
दापत्ता उपपातेरि कारणम्॥ नैतदेवं। उपपातोह्यात्रिसंबद्धं द्रव्यं तत्कारणं। तस्य लक्षणं हविरार्त्तिर्न घस्तं समस्तं चनिमित्तं न ह्युभय
चाद्वेन तार्को विशाष्टुं विशेष्य माणे हि वाक्यमभिधेयं त। हविष आर्त्तिपंचत्वाराव॥ सचोभयस्य हविष इति॥ आहुर्यदि विशेषणं नष्टुष्यते। ह
विषापि तेविशेषणं नेप्राप्नोति। तदभिधीयते मृष्यामहे हविषा विशेषणं॥ अविशेष्यमाणेन थैवं स्यात्। यस्यार्त्तिमान्छिद्यति अविशे
षाद्यत्किंचिद्रूष्येत तत्र सर्वस्यैव यत्किंचिदार्त्तिमच्छति। अतत उभारितं निमित्तं। तत्र यस्य नित्यत्वं एवं वचनेनित्यत्वनुपपन्नं गम्यते। तस्मा निमित्त
द्रवद्रूपमार्त्तिविशेष्यासाव हविषा विशेष्यते। तथा हविरार्त्तिसंबंधनिर्दिष्टं निमित्तं पंचशरावस्य साक्षान्निर्दिष्टत्वात्संबंधं वक्तुं। हवि
षोरुभयसंबंधो वाच्यो न स्यात् उद्देशत्वेन वाक्यं श्रुते॥ ननु हविरार्त्तिसंबंधोऽपि वाक्ये नैव [illegible] उच्यते॥ आर्त्तिनिर्दिष्टत्वेन श्रूयत एव गम्यते
सावयवस्यात् हविरुभयसंबंधो संतत्र निर्दिश्यते॥ तस्मान्न तत्संबंधो निर्दिश्यमानो निर्दिश्यत इति। कथं तर्हि उभयशब्दः॥ उभय
मतिनिरालातुवादः॥ एकस्मिन्नेपानेऽपरस्मिन्नपि। तस्माद्युक्तं यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छिद्यति। अथ कस्मान्न पदद्वयविशिष्टं निमि
त्तं प्रतीयत इति॥ यस्योभयमुभयं विशिष्टं हविरार्त्तिमाच्छिद्यति। अत्रोच्यते। कथं तावद्रूपान्नन्यते विशिष्टेनार्थेन विशिष्ट आर्त्ति

र्थो

निमित्तमाह विशिष्टस्यार्थस्य संनिधानात्स विशिष्टोऽर्थः संनिहित इति । किं पुनः स्याद्यद्येवं न भवेत् । ननूभयपदार्थैर्विशिष्टोऽर्थोऽभि
र्निमित्तमिति गम्येत । अत्रोच्यते इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः यस्यापि हि विशिष्टो योऽर्थः संनिहितो न भवति किं तस्यापि विशिष्टो दंडे
पराणुद्यत इति । किमतो यन्न पराणुद्यते । एतदतो भवति । अविशिष्टार्थगताप्याप्तिर्निमित्तं पंचशरावस्य भवति । ननूभयपदार्थो हविर्वि
शेष्यति । नाहविः पाठेनासंवध्यमानस्यांशं शक्नोति विशेष्टुं । आनंतर्यात्संमतस्यैते तर्हि तथापि न समर्थः । न ह्यसौ निवृत्तिं प्रयोज
यति । आह विशेषणवचनत्वात्तत्र वर्तको भविष्यति । यथा शुक्लां गोरानीयतामित्यभिहिते न कृष्णामानयंति शुक्लामपाहृष्ट एवं गां न
व्याङ्क्षिभ्यो व्यावर्तयति । उच्यते । विषम उपन्यासः ॥ न तत्र गवा कृत्यादर्वलक्षितमित्वात्तस्यानयनमुच्यते । तत्रापि वेदेवमभविष्यत् पतां
न्नैवैनां शुक्लां शब्दश्चेत्स्यात् । उभयविशेषणविशिष्टं तु तत्रानयनं प्रधानमुच्यते । इह पुनरार्थिरुद्विष्टलक्षिते द्रव्ये पंचशरावः
किं पुनः कारणं । प्रधानभूते आख्यातार्थे संसृष्टविशेषणं भवति परार्थेषु न विप्रयुज्येति । तदुच्यते । प्रधानभूते आख्याते उपयोगवाक्ये
वेधार्थे सदृशोऽर्पते । तत्रोभयविशेषणविशिष्टएकस्माद्वाक्यादवगम्यते । तद्विशिष्टं वशरावाद्रतीभवति । अन्यतरविशिष्टं तु पूर्वं न स्म राम
तेऽत्रुपति । यत्र पुनरार्थितलक्षिते द्रव्ये आरभ्यार्थः संकीर्णेनेतत्र सर्वेषु तज्जातीयेषु प्राप्तो भवति । न तत्रैकस्मिन्निर्दिष्टे कृतमन्येन ३७

ता

शेषत्वं भवति। अथोच्यते। आर्त्तिविशिष्टेन हविषा उभयस्य संबन्ध इति। तदपि नोपपद्यते। न ह्यार्त्तिमा[illegible]दिति हविर्विशे-
षणत्वेनोपादीयते किं तर्हि पंचशरावस्य निमित्तत्वेन हविरार्त्तेरुभयपंचशरावसंबंधे योगपद्येन। अनुपगम्यमाने वाक्यं भिद्य-
ते। अथ हविरार्त्तिलक्षितेन संबध्यते आर्छेदिति पुनर्हविर्विशिष्टेनोभयशब्देन संबध्यते तथापि वाक्यं भिद्यते। तस्मादुभयविशे-
षणार्त्तिर्निमित्तं। आह यद्येवाख्यातार्थप्राधान्ये उभयविशिष्ट उच्यत इति नान्यतरविशिष्टो निमित्तं गम्यते। एवमितरस्मिन्नपि प-
क्षे उभयविशेषणविशिष्टो सैच्यत इति। यद्यपि स्वेनात्मना विशिष्टस्तथाप्यन्यतरविशिष्टमचंति। न निमित्तं भवितुमर्हती-
त्युभयोरविशेष इति। तदभिधीयते मत्स्यल्लो उपादेयत्वेन विशेषणद्वयं त्वत्स्यद्वेपुनर्लक्षणत्वेन। आह किमतो यल्लक्षणत्वेनो-
च्यते एतदतो भवति। हविरार्त्तेर्लक्षणत्वेनोच्यते तस्य किंचिद्रूपमिति तदलक्षितमस्तु यमानेन विज्ञायेत कस्यास्मादिति। अथवास-
र्वस्यैव रूपस्येति गम्येत। तस्मिन्नुनयस्मिन्नपि विशिष्टे सति तुल्यार्थं लक्षयितुं हविरार्त्तिः उच्यते। तत्र द्वयमापतति यद्धविरार्त्ति-
रुक्तं तदा निमित्तमपेक्षितं ततो हविरार्त्तिरुभयमनुभयं वा निमित्तं गम्यते। अथ यद्धविरार्त्तिरुक्तं तदुभयमिति ततो नार्त्तिर्हवि- राम ३८
षा विशेष्यते। हविषाविशिष्यमाणया मात्रा उभयशब्दे हविर्विशेष्यते इति नैतदवकल्पते। कथमिति। एवं किन्तु विशे-
ले

ष्योभयस्य हविरार्त्तिरुभयमितिति तच्च पुनर्बलवं यद्धविरार्त्तिरुभयं तच्चेदा निमित्तीक्रियते न विशिष्टेनार्त्तिः संबध्यते इति।
…र्थोभय हविःशब्दावार्त्तिविशेषणार्थमुच्चार्येयातां। अथ पुनरुच्चारणं न क्रियते तथापि यद्यपि हविःशब्दः तेनैव तुभयाश्रय-
…णार्थेनोच्चार्यते। तथापि च विशिष्टमार्त्तेर्लक्षणं स्यात्। अविशिष्टमुभयस्य विशिष्टं रूपं पुनरुच्चारणं क्रियते तत्र वाक्य-
भेदः। एवमुभयशब्दो यथाष्ठिति नासंबध्यते न हविर्विशिष्टं स्यात्। तत्राविशिष्टस्य हविष आर्त्तिर्निमित्तं स्यात्। अथ हविःश-
ब्दः संबध्यते पुनरार्त्तिसंबंधार्थं हविःशब्दसहितमुच्चार्येत ततः चैतदितिवा सर्वनाम्ना निर्दिश्यते तत्र स एव वाक्यभेदः। उपादे-
यत्वे पुनर्नान्यतरविशेषणत्वेन श्रूयाज्ञानं द्वयमप्यार्त्तिविशेषणमुच्चार्येत तत्रान्यतरविशिष्टार्त्तिर्निमित्तं भविष्यति। लक्षणत्वे- ना ६
…र विशिष्टा भवतीत्येष विशेषः। अपि च समर्थस्यैव पदस्य पदान्तरसंबंधे सति वचनाद्यदिते … न पदेन सत्यां गतौ सन्नि- ती १
तेनापि संबंधो न युक्तः॥ न ह्यभवति भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्र राज्ञा पुरुषविशेषणं असत्यां गतौ उपादेयस्यानेकस्य-
…प्रधानेन संबंधो वकल्पते व्यवहितेनापि प्रधानादर्थो बलीयानिति॥ लक्षणत्वे तु लक्षणद्वय सन्निपाते … र्यहे येन्यतमा-
स्मिन्नपि सहितो पुरोगा वा हातव्यो भवति॥ ॥६॥ ॥ हिमाभिषवमहत्त्वं तत्र। ज्योतिष्टोमे श्रूयते हविर्द्धाने ग्रावभिरभिषुत्याह- गा

हवनीयं कृत्वाप्रत्यं वा। परेतस्य सदसि भक्षान्भक्षयंतीति। तत्रान्येन वचनेनाभिषवहोमः॥ यजतिना होमः। तौ ता वत्र विधी
यते न वतयोः क्रमोऽर्थादेव हि सिद्धः प्राप्तः॥ तस्मादेव होमाभिषवाभ्यां भक्षणं विधीयते। अग्निहोत्रे होमे भक्षणं क शि
र्तव्यमिति। नत्वेष संदेहः किंतु भक्षयेयं उतान्यतरेणापि भक्षणमिति। किं प्राप्तं होमाभिषवभक्षणं वक्तव्यं॥ तद
द्वयस्यात विधानानि। कथं नैतदेवं संबध्येत अभिषुत्य ततो हुत्वा ततो भक्षयेदिति नानेनाभिषवस्य होमस्य च क्रमः कीर्त्यते॥
अभिषुत्य वेतु हुतेति हुत्वा भक्षयंतीति वाक्यं एव विधीयते। अभिषुत्य भक्षयेति हुत्वा च भक्षयंतीति। तस्माद्धोमाभिषवयोः प
रस्परेण संबंधो नास्तीति एकेनापि भक्षणं संबध्येत अपरेणापि अभिषुत्य भक्षयति हुत्वा भक्षयंतीति॥ तस्मादन्यतरेणापि निमित्ते
न भक्षणं भवतीति॥ ॥ उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्र॥ उभाभ्यां वा निमित्ताभ्यां भक्षयेत्। न भक्षणं होमाभिषवयोर्धर्मो विधीय
ते। किं हि स्यात् होमाभिषवौ प्रधानमिति भक्षणं गुणः प्रतिप्रधानं भिद्येत। अथ पुनरुभाभ्यां निमित्ताभ्यां राम
भक्षणं विधीयते तस्मिन् विहिते एकार्थो विधिर्भवति। तेनैकवाक्यं तदेवं भवति पर्यवसितं भवति। अभिषुत्य हुत्वा भक्षयंतीति। तत्रै ३९
तदेवं तत्र वाक्यं कृत्वा भक्षयंतीति। न च भक्षणवाक्यस्य स्वांतरवाक्यप्रमाणं भवति। एवं तत्र वाधनात्। यथा नोद्यंतमादित्यमीक्षे

ठ २

अपरस्मिन्नपि यथा तिलक्षिते तदुक्तमेवैतत्। क्रमप्रतिषिद्धं च किमिति न क्रियेत। व्याख्यातार्थं पुनः प्रधानेनैतस्या
तिलक्षितेन संबंधः। तच्च तदानतिक्रांतरेवानुपसंक्रियमाणे पितृतमेवं प्रधानम्। सगुणं च प्रधानं भवति। न च किंचिदप्युतं ही
यतेति॥ तस्मात्तद्विशेषणं गुणः। ननु हुतयोर्हुतयोरेकविरात्रीति तस्य वशाराय उक्तं। तत्र शाकं विशेषणेन प्रति
षेधस्यावाचकेन निवर्त्तयितुं। अपि च उभयशब्देन हविषां संबध्यमानेऽपि नैवोभयविशिष्टानि प्रतीयंते। तत्किं कारणं हविष
उभयशब्दः संबध्यते न निर्माणविशेष्यत्वेन पदेन। तत्र संनिहितेषु उभयशब्देन हविःशब्दस्य यावानर्थस्तावत्तौ वाक्यैः संबध्यते। अवि
शिष्टश्च तत्रार्थः। तस्मान्नोभयविशिष्टानि निरिष्टिः। अथ यावदुभयविभक्तिरूपो उभयशब्दस्य अभयविशिष्टानि इत्युच्यते। तन्न विभक्ति गा ६
संयोगो हविर्विशेषणं अभयशब्दश्रुत्या क्रतुसमभिव्याहारात्त्रिविशेषणं। न ह्येषां हविर्विशिष्टस्य समभिव्याहारे
क्षि। अथो अतः असत्यपि समभिव्याहारे अविशिष्टसंनिधानात् विशिष्टैर्वाक्यैः प्रतीयत इति। तत्र असत्यपि प्रकांतं प्रयोगसन्नि
धानमकारणं भवति यथा भार्गवो यज्ञः पुरस्तादेव दर्शयति। एकवाक्यगतत्वात् विशिष्टं गम्यतरमिति चेत्। नैतदेवं एवमस्मिन्नपि
वाक्ये तदयवयत् तस्यानपेक्षितस्यैव भवति। संबंधः। यथा स्वेन प्रकृतिशेषेन यदेना तद्दितिना न पेक्षितस्य से वि

तेतिप्रतिषेधोवगम्यतेमहावाक्यादवांतरवाक्यादीक्षणविधानंतस्मादन्यतरनिमित्तंप्रक्षणमयुक्तंमहावाक्यादिदमवगम्य
तेद्वन्निमित्तंप्रक्षणस्येति। प्रक्षणंवान्यथानुपपन्नमुक्तंपरित्यज्येत। तस्मादुभाभ्यांप्रक्षणमिति॥ ॥पुनराधेयमोदनवत्। अग्निहोत्रे
हूयतेयस्योभावनुगतौ अग्नीअभिनिम्लोचेत्यस्यवाभ्युदियात्पुनराधेयमेवतस्यप्रायश्चित्तिरितितत्रसंदेहः। किमन्यतरानु
गमनेपुनराधेयंउतोभयानुगमनइति। किंप्राप्तंपुनराधेयमोदनवत्स्यात्॥ यथापंचशरावोन्यतरस्याप्तौभवतिएवंपुनराधेय
मन्यतरानुगतौभवितुमर्हतिवाक्यभेदप्रसंगादिति। यथाउदयास्तमयहस्तशतंवरिष्यामीत्यनेनमेवतस्मिन्नितइति॥ द्व्योतत्त्वैभयोः १ द्वौ
पुरा.धे. स्यात्। द्व्येविनष्टेतस्यैवरूपस्याग्नित्रयस्यप्रायश्चित्तं। तस्यांहष्टंमयोजननेकथंद्वयोर्भवेदितिपुनराधानंक्रियतेतत्रैवधर्मेणावनी
सहोपघातेनएष्यहेन। तत्रान्यतरानुगतौतत्राकारणत्वकआधानं। विपुराणंहिस्यात्। अथद्वितीयमप्याहवनीयस्यद्वितावदाहवनी
यः तत्राहवनीयोनाहोमार्थीस्त्येवेतिनसहोमार्थःस्यात्। यत्रहोमाःपिंडसघातेसआहवनीयः यतएषसंस्कारशब्दः संस्कारशब्द
स्यैकेनापिसंस्कारेणविनानभवति। एकोपिवसंस्कारायहोमार्थतां यदाहवनीयेजुह्वतीतिश्रूयते। तदेकस्मिन्ननुगतय
स्मिन्नाधीयमानेवैगुण्यंद्वयोरपिवैगुण्यमेव। तस्मादेकस्मिन्ननुगतेपुनराधेयमग्न्यपन्नादिति॥ ॥७॥ ॥पंचशरावस्तुद्रव्य

श्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदैन्द्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति। तत्र संदेहः॥
किं हविरार्त्यै पंचशरावः प्रतिनिधिरुत निमित्तकर्मांतरमिति। कथं प्रतिनिधिः कथं वा कर्मांतरमिति। यद्येवमभिसंबंधो भवति
ऐंद्रं पंचशरावं निर्वपेत्। उभयादिति ततः सान्नाय्यस्य कार्ये पंचशरावः प्रतिनिधिः। अथ पंचशरावो देवतया संबध्यते पंचशरावमैं
द्रं उभयार्छितं ततो निमित्ते यजतिर्विधीयते। किं प्राप्तं। पंचशरावस्य द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात्। पंचशरावः सान्नाय्यप्रतिनिधिः
उक्तः॥ द्रव्यश्रुतेः ~~उक्तः द्रव्यश्रुतेः~~ द्रव्यस्य निर्वापे श्रवणे नैंद्रसंबंधः कृतः। एवं निर्वापविधिर्भविष्यति। तत्र श्रुतिर्विध्यधिका। द्वार
त्वाद्द्रव्यदेवतासंबंधवाक्यं स्यात्तत्र दुर्बलं श्रुतेः तस्मात्प्रतिनिधिरिति। चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि। निमित्ते वा पञ्चतिः क
र्मांतरं द्रव्यदेवताविधिः द्रव्यदेवताभिः हि श्रूयते पंचशरावमैंद्रं उभयार्छिति। इतरथा ह्यैंद्रमिति प्रमादपाठो वा गम्येत। ऐंद्रमाहुरपो
[illegible] यथापि पाद ऐंद्रमिति स्यात्। अवाच्ये हि ते देवते। इंद्राग्नी देवन रेंद्रो महेंद्र [illegible] वदित्तुं विशेषणे लेवाक्यभेदः। किंतु
[illegible] निर्बलीयसी तु [illegible] समये वं [illegible] तरस्मिन्प्रद्वेवा घ्यते तरां श्रुतिः ऐंद्रमाहस्यातं चेत्तात्॥ ॥ ७ ॥ समस्तामभेतस्या राम
[illegible]रः सरुषनैमित्तिको यागः किममावास्याप्रत्याम्नेत्येति। किं प्राप्तं। समस्तामैंतस्मान्नात्। सरुषयागः आमावास्यायो ८०

ने

प्रत्याम्नातुमर्हति। उक्त: स्थानात्। यागेनैव यागएव श्रूयमाण: यदि न विनष्टस्यांगं ततो ध्रुवान्न भवति। अथ यागं
नि: प्रयोजनस्यार्थं क्रियमाणं नि: प्रयोजनमेव भवितुमर्हति॥ विगुणेन वनि: प्रयोजनं विनष्टमवास्य मितिप्रत्यूहं इदम
पि कर्तव्यमितिचान्द्रं। यदि न ष्टंतन्नि: फलमिति न कर्तव्यमिदं च कर्तव्यमिति प्रत्याम्नायो वगम्यते। अथ विधिर्वा निमित्तसंयो
गात्। अंगवैतद्विधीयते॥ हविषआर्त्तौ निमित्ते याग: श्रूयते। तत्र त्रयमापतति। यद्वा निमित्ते सति त्रैकल्प्यं फलं। यद्वाम
वास्यायायत्तोर्थ्यं तदस्य। यद्वा तस्यांगमिति। स्वप्रधानता वन्न। कल्प्यत्वादेव फलस्यानामावास्याकार्यद्वि कारणमश्रवणा
त्। नैवं श्रूयते तस्या: कार्यं वर्त्तत इति। कर्तव्योपदेशादपिनान्यतमा अवसानं त्रिष्वपि पक्षेषु। तेषु वैपक्षेषु विर्वान्हितेषुकर्त्त
ब व्यतोपदेशो वकल्पते। नन्वेवमभिसंबंधो भविष्यति यस्यामयं हविरार्त्तिमार्छति स एतेन यागेन साधयेत यत्तद्धि पितुकामो यपितुका
य दमावास्याया: फलमिति। अत्रोच्यते फलपदेन संबंधाभावान्न तत्तं वक्तव्यविधायकेवाक्यं श्रुत्वा न यागकर्तव्यता विधीय म:किंया
यते सा वचाक्रा इलीमसी। तस्मान्न तत्कार्यं वर्त्तत इति। किं तर्हि प्रयोजनं तस्या अमावास्यायां अंग। नन्वेतदपि नाक्षितस्या अ सोसा। ४
गमिति। अत्रोच्यते। तस्मिन्निधिसमाम्नानात्। न्त्यप्रयोगवचने नगच्छते दर्शपूर्णमासाभ्यां फलं साधयेत्स वैरंगै: सहत्रयस्या वा

गु ३

तविषयागइतिकर्त्तव्यतेति। तस्मादेतदवगम्यते विनष्टेहविषिद्रव्याभावास्यांशुभ्रन्नराङ्कोतिस्वकार्यकर्त्तव्यतदनयेति
कर्त्तव्यतयासहितंशङ्कोतीति। तस्मान्निमित्तेकर्मणामिति॥ ॥९॥ ॥विश्वजित्त्वप्रवृत्तेभावः कर्मणिस्यात्‌। एतदा दू २
म्नायते सर्वेभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः आत्मानमारंतेयः सत्रायागुरते विश्वजितातिरात्रेणएस वपृष्ठेन सर्ववेदस
दक्षिणेन यजेत सर्वाभ्यस्त्वदेवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानं निःक्रिणीत इति सत्रायागोरणेनिमित्ते विश्वजिदाम्नायते त
त्रसंदेहः किंसत्रायामूर्प्रथयः सत्रेप्रयुक्ते तस्य विश्वजितुतयो न प्रयुक्तस्येति। किंप्राप्तं॥ यत्रप्रयुक्तेयत्नेनत्वविशेषादय
वाप्रयुंजानस्येति। कुतः निमित्तेकर्मणामेवंजातीयकमभियुक्तेतदप्रयुज्यमानस्यकथमंगंस्यात्‌। इत्येवंप्राप्तेब्रूमः। विश्वजि
वि ४ त्वप्रवृत्तेभवेत्‌। सत्रस्यक्रियायाञ्जनावैश्वजित्किंकारणमेवंहिश्रूयते। यः सत्रायागुरतेस विश्वजितातिरात्रेणयजे
तेति यः सत्रंकरिष्यामीत्येवमागुरतेस विश्वजिद्यागेन साधयेत्‌॥ यदर्थमसौसत्रंकर्त्तुमिच्छति तदर्थमितिगम्यते। कथं राम
सत्रागुरतेतेसतेनयजेतयागेननिवर्त्तयेदितिवाक्यार्थोवगम्यते। नयागंनिर्वर्त्तयेदिति। कुतः यागस्यगुणत्वेनश्रवणा ४१ पं
त्तस्यगुणत्वेत्ततीयानिर्देशात्प्राधान्येहिफलंकल्प्येत। इतरस्मिन्नुपपन्नेप्रत्यक्षात्‌द्वापात्फलावगमः॥ ॥निष्क्रयवादाच्च॥ ए

न्यो बा

तंत्रश्रूयते सर्वाभ्य एव देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीतइतिनित्यः। अयद्वारेण च संप्लवः। प्रवृत्तेन तु उत्पन्ने तेनतस्या
दपवृत्ते विश्वजिदिति। अथ कस्मान्नैव मासि संबंधः क्रियते आग्रयणसत्राय विश्वजिता यजेतेति विश्वजितः सत्रस्य च संबंधो विज्ञा
यते आगोरणवेलायामिति। नैव मागोरणविज्ञापणहि सत्रे। सत्रायेति सत्रविश्वजित्संबंधे व्यवहितकल्पना स्यात्॥ अतिथ्रपु
रुषेण विश्वजितं संबंधयति विश्वजिता यजेत पुरुषपरिताने सत्रेण। सत्रस्य विश्वजिद्यागाइति। आगूर्येति वेत्थं च वचनमर्थवद्भवति॥
प सत्रांगलेवर्थप्राप्तं न वक्तव्यं। नैव नवागूर्य जेतस्यागोरणं नंतर्यं शक्यं विधातुं। अप्राप्तौ वोर्ध्वं हितयाध्यीयत समानवृत्तदृता हिरा
हृवतीपूर्वकालभाव स्यवा यं प्राप्नुवान्न वक्तव्यता। तस्मादागूर्येत्सत्रेव विश्वजिता भि संबंधः सर्वतोपि आगूर्य सत्रेण न यजेत तस्य वे
विश्वजिदिति॥ ॥१०॥ ॥ वत्ससंयोगे व्रतचोदनास्यात्। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपयंति वत्सैरमावास्या
यामिति। तत्र संदेहः। किं वत्ससाधनकं विधीयते उत व्रतस्य कालः। अथ वत्सो व्रतांगमिति। किं प्राप्तं। वत्ससाधनकं व्रतं विधीयते। अ
मावास्यायां वत्सैर्व्रतं कुर्यादिति। वत्सैः संयोगो त्र पूर्वो विधीयते। तस्मिंश्च विधीयमाने उभयमपि विहितं भवति वत्सो व्रतं च॥ का
लो वा तत्र संयोगाद्यथोक्तस्या। यथोक्तस्यैव वनांतरेण प्राप्तस्य व्रतस्य कालो विधीयते। कुतः। उत्पन्नसंयोगायं व्रतस्य नोत्पत्तिसं

योगोः कथं॥ अमावास्यमांसं वत्सपिच्छि व्रतं व्रतयंतीति विहितं प्रज्ञातं अप्रज्ञातस्तु कालस्तस्मात् कालविधिरिति। अर्थापत्ति
माणञ्च। नशाकोऽत्रार्थः परिमातुं वत्सेन व्रतमुपयंतीति किं वत्सो च व्रतयितव्यः एवं वत्सेन व्रतमुपेतं भवति किं वत्सेन हस्तस्थाली नीय
न व्रतयितव्यं। एवं तदुपेतं भवति उत वत्सं संनियाय्यानुपेयादिति नैव व्यवतिष्ठेत तत्रास्यार्थः॥ कारणं ह्येतन्निर्दिष्टं नेति कर्तव्यता॥
एतावदुक्तं वत्ससाधनं व्रतं कुर्यात् कथमित्येतद्विशेषाकांक्षमेवावतिष्ठते नैवार्थः परिच्छिद्यते। व्रतं किं च वत्सेन क्रियत इति। अथवाप
ह्यात इति। तथा वत्सो व्रतेन संबध्यमानः स्यादपरार्थमापद्येत परार्थता वास्य द्योतयति विभक्तिः तृतीया॥ सा च कृतमेहिसा भवति
तितस्मादपि कालार्थः संयोगः वत्सकृष्णतिसंयोगात् दंगस्यात्। यदुक्तं विहितत्वात् तस्यानुवाद इति सत्यमेतत्। यत्र तु काल विधानार्थ
इति तन्न॥ वत्सः स्वदंगत्वे न विधीयते। कुतः श्रुतिसंयोगात्। वत्संगो विधीयमाने श्रुतिर्निमित्तं काले लक्षणया दः स्यात् श्रुति
लक्षणाविषये वा श्रुतिर्न्यायान लक्षणा तस्मादेगव स इति। कालस्तु तस्यादेवादनात्। कालस्त्वेष निर्दिश्यते। न वत्सोऽयं विधीय
ते नैषावादना वर्हिषा वै पूर्णमासे व्रतमुपयंति वत्सैरमावास्यायामिति। कथमवगम्यते। विधिनैव वाक्यत्वात्। पुरस्ताच्च विधिराम्ना
यते। पुरा वत्सानामपाकर्तोर्दंपती अश्नीयातामिति य एष विधिः साक्षात् कर्मणि श्रुत। अन्तु वादः कथं तथा भूतस्यार्थस्य भवति। नवव

घत

राम
४२

सांगतामात्रस्य कालस्य इति। अनर्थकश्च कर्मसंयोगे॥ नवमाकृते वत्से अप्रतिपित्सु कर्मसंयोगे वत्सेन वा नार्थः शक्य
ते कश्चित्कर्तुं तस्मादपि न वत्सांगं॥ अवचनाच्च स्वशब्दस्य॥ न चैतदुच्यते वित्सस्य अपि तं व्रतयितव्यमिति नास्यार्थस्य स्वशब्दः
श्रूयते। वत्स इत्यादि तु विशदः न मासे वर्तते। तस्मादपि काल इति॥ कालश्चेत्संनयत्सूपदेशः तल्लिंगसंयोगात्॥ कालार्थः संयोग इत्ये
२ तत्समधिगतमिदानीं संदेहः किं संनयत एवैष कालः उतासंनयतोऽपि। किं प्राप्तं संनयत एष कालः अपाकरणं लिंगमिति
कालार्थत्वादुभयोः प्रतीयेत॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न संनयत एव। असंनयतोऽप्येष कालः स्यात्। कुतः कालार्थत्वान्न व
त्सापाकरणेन प्रते किंचिदस्योपाजनमस्ति। कालेन तूभयोर्जननं संलक्ष्यते। कथं तु न वत्सापाकरणं कालार्थमिति परार्थत्वात्॥ पय
से हि तदपाक्रियते। तथा हि दृष्टार्थता भवति। इतरथा अदृष्टार्थता स्यात्। तस्मादुपादेयत्वेन वत्सापाकरणं श्रूयते इति। यत्तु तल्लिं
गसंयोगात्संनयत एवेति। तन्न। असंनयत्स्वपि कालाहानात्। यस्यापि न सांनाय्यं। तस्यापि वत्सापाकरणमेव न स्यात्।
न तु वत्सापाकरणं कालोऽपि। कालेन वनः प्रयोजनं न वत्सापाकरणेन। यथा शाखावेलायामागंतव्यमिति यस्मिन्नपि ग्रामे शाखा न
ध्मायते तस्मिन्नपि शाखाध्मानकालोऽस्तीति नागमनं परिहास्यते॥ एवमिहाप्यसत्यपि वत्सापाकरणे तत्काले विद्यमाने व्रतत

स्मिन्कालेनपरिहास्यतइति॥ ॥१४॥ ॥प्रस्तरेणैवशाखाश्रयएवतारः दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति।तत्रश्रूयते
सहशाखयाप्रस्तरंप्रहरतीति।तत्रसंदेहः।किंशाखाप्रस्तरस्यगुणभूता अंगप्रयोजनसंबंधस्तयोः। अथकालार्थःसंबंधः॥प्र
स्तरप्रहरणकालेशाखाप्रहर्तव्येतिकिंप्राप्तं।प्रस्तरेणशाखाश्रयएवतः।प्रस्तरस्यांगभूताशाखा।कुतः सहशाखयाप्रस्तरं
प्रहरतीतिसहयुक्तेऽप्रधानेतृतीयाविभक्तिर्भवति।साचशाखायांतृतीया।तस्मात्प्रस्तरेशाखागुणभूता।प्रस्तरेचद्वितीया।तयोः
सहयोगोवृत्तीयासाचगुणतः।द्वितीयावप्रधानतः।ननुशाखयाप्रस्तरस्यनकश्चिदुपकारः क्रियते।सत्यं।दृष्टनक्रियते।अयए
वतृपथापयसामैत्रावरुणंश्रीणातीतिद्वितीयातृतीयासंयोगादवंदृष्टोपकारोगम्यते।एवमिहापीति॥कालविधिर्वोभयोर्वि
द्यमानत्वात्।कालविधिर्वास्यात्।कुतः।उभयोर्विद्यमानत्वात्प्रस्तरस्यावतस्कधारणार्थः।शाखोविद्यतेतस्यप्रहरणमपिविशिष्टका
३० श्रौ लांतरेणविहितंततः।शाखायाःप्रतिपादनार्थंतस्येतत्पुनर्वचनमुच्यते।भवतुप्रस्तरस्यपुनर्वचनंशाखालचविधीयतइति। राम ४३
उच्यते।उभयोरपिविद्यमानत्वाच्छाखायाःसर्वविहितत्वात्साप्रकरणार्था।इदानींपुनःकिंगुणभूताचोद्यते॥उतप्रतिपाद्यइति।प्रतिप तः
द्यमानायांदृष्टंप्रयोजनंदर्शयितायोगात्परिवर्तितुमेवकाशः।स्यात्यावयावतीमात्रा॥दर्शांतरसंयोगस्यनदृष्टंकिंचिदस्ति।तस्मा

ग्रहणे प्रतिपत्तिस्तस्याः तस्मात्परतः प्रयोजनाभावात्कालनियमः॥ क्रियते। ननु तृतीया च प्रधाने भवति सा च शाख
यां॥ ॥अत्रोच्यते॥ ॥यासौ शाखायां तृतीया सा द्वितीयार्थे यच्च प्रस्तरे द्वितीया सा तृतीयार्था कथमवगम्यते। सह योग
एव एकस्मिन्काले उभयमपि प्रहर्तव्यमिति। तत्र यस्य निर्ज्ञातः कालः तस्यानुवादः यस्य न निर्ज्ञातः तस्य विधिः शाखायाश्च
निर्ज्ञातः प्रस्तरस्य निर्ज्ञातः तस्य पुनरुच्चारणं च निर्ज्ञातार्थं तत्र प्रधानमितरस्योच्चारणं प्रधाने। प्राधान्यं च द्वितीयार्थः तत्र
तृतीया पारार्थ्यमपि तृतीयार्थः। तत्र द्वितीया तस्माद्यथार्थं विभक्तिवचनं॥ ॥ अतः संस्कारार्थत्वाच्च॥ ॥ न च शाख २
या प्रस्तरस्योपकारो दृष्टः क्रियते। काष्ठं दह्यमानस्य तृणस्य नोपकारे वर्तते तृणं तु काष्ठस्योपकुरुते। तस्मान्न शाखा प्रस्तरा
र्था॥ तस्माच्च विप्रयोगः स्यात्। किं भवति प्रयोजनं यदि प्रस्तरस्य गुणभूता अथापि प्रस्तरकाले शाखा प्रतिपाद्यत इति। उच्यते यदि प्र
प्र स्तरस्य प्रह्रियमाणस्याङ्गभूता शाखा ततो विना प्रस्तरेण न प्रहर्तव्या भवति अथ प्रधानं भूता ततो विनापि प्रस्तरेण प्रहर्तव्या अस्मा
भिस्तु केवलं प्रस्तरकाले प्रहर्तव्येति। तस्माच्च विप्रयोगः स्यात्। तस्मादेव कारणात् प्रस्तरविप्रयोगेऽपि शाखायाः प्रहरणं स्यादिति॥
उपवेषश्च पक्षे स्यात्॥ यथा पूर्वः पक्षः तथा सति सन्नापेक्ष्य असति च शाखा विधीयत इति। उपवेषोऽपि सति चासति च स्यात्। यथा तु

सिद्धांतः तथा सान्नाय्यप्रदेशा आग्रायस्य सती हि जनिता घततउतिततैव चोपवेषेणान्यत्रेति ॥ ॥५६॥ ॥ इत्याचार्यशबरस्वामिकृतौ
मीमांसाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ ॥ अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदनास्याद्यथापंचशरावे ॥ ॥ इदमा
मनंति विवा एनं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदेति त्रेधा तंडुलान्विभजेद्ये म
ध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपि
विष्टाय शृते चरुमिति। तत्र संदेहः किं कालापराधे यागांतरमिदं चोद्यते उत तेष्वेव प्रकृतेषु कर्मसु निमित्ते देवतापनय इति ॥
किं प्राप्तं। अभ्युदये यः कालापराधस्तत्रेज्याचोदना स्यात्। कथं पुरोडाशमग्नये दात्रे मध्यमान्कुर्यात्स्थविष्ठांस्तानिंद्राय प्र
दात्रे दधनि चरुं कुर्यात्क्षोदिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। यत्र नितांत्र्य फलमोत्र संयोगादिति यागविधानं ग
म्यते। यथा पंचशरावे द्रव्यदेवतासंबंधेन कर्मांतरं गम्यते। यथा च पशुकामेष्ट्यां पशुकामः स्यात्सोमावास्यामिष्ट्वा वत्सा
नपाकुर्वीत। ये स्थविष्ठास्तानग्नये सनिमित्तेष्टाकपालं निर्वपेद्ये मध्यमास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं ये क्षोदिष्ठास्तानिं
द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमिति सेवमिहापीति। अपि वा न प्रकृते द्रव्यदेवताश्रूयते शृते चरुमिति हि तत्र अपनीतवचनं न वाभ्युदयकृ

राम
५५

ऽम्रपणं कृतमस्ति तस्मात्कर्मांतरं ॥ ॥ अपनयो वा विद्यमानत्वात् ॥ देवतापनयो वा ॥ कुतः विद्यमानत्वात् । विद्यंते हि त
स्मिन्नपि कृतानि तेषु विद्यमानेषु पुनर्देवतासंबंधो हविषां नोपद्यते । पयस्यान्तु पयस्यायाः कल्पितत्तस्माच्च यागांतरं तेत्र वह
धिषु देवतांतराणि विधीयंते ॥ एतत्कृपत्वाद्ब्राह्मणानां । देवतापनयसरूपा आमीक्षादा भवंति ॥ यमध्यमास्तेषां देवतांतरं
विधीयते । तत्र रूपं प्राप्तमप्राप्ता देवता विधीयते । कथं पुनर्देवताविधानार्थेनानेन गुणविधानदोषमिज्ञायेतेति । उच्यते ॥ नैव
ज्ञानको गुणो विधीयते । कस्मिंश्चित्काले ॥ तंडुलान्विभज्यैजदितः ज्ञातावद्भिमागमात्रे विधीयते अन्यच्च सर्वमनूद्यते तस्माद
दोषः यमध्यमास्तेषामग्निर्देवता विधीयते अनात् पुरोडाशाद्यनूद्यते यस्य विष्ठास्तेषां दधिसहितानामिंद्रो देवतास्मिन्वा कथे
विधीयते । तत्रार्थप्राप्तमपनयस्तिवनुतास हस समर्थनेवास्मि न्वाक्यः नूद्यते । यद्वोदिष्टास्तेषां भृतसहितानां विस्मृ ॥
क्षिप्रक्षिप्रादेवता विधीयते अन्यत्सर्वमनूद्यते । तस्माददोषः आतंत्रनाभ्यासस्यदर्शनात् ॥ ॥ आतंत्रनाभ्यासेदर्शना स्य
नैः कथमेवं श्रूयते यादि बिभीयाद्भिमोदष्यति भिमहारान्नेहवीषि निर्वपेत्फलीकृतेतंडुलेरुपासीत अर्द्धं दधि हविरातंत्र
नार्थमिदमात् अर्द्धं नय घम्पुद्धियादनेनातंच्च प्रवरेत यं घुनश्चात्मलं भोजयेदिति । यदिकर्मांतरमुपादेयत्वेन तदा तंडुल
था तंत्रनाम्ना संवदर्शयति ।२।

लेऽप्यपर्णेऽकृतमस्ति तस्मात्कर्मांतरं ॥ ॥ अपनयो वा विद्यमानत्वात् ॥ देवतापनयो वा ॥ कुतः विद्यमानत्वात् । विद्यंते हि त
स्मीन्नपि कृतानि तेषु विद्यमानेषु पुनर्देवतासंबंधो हविषो नोपपद्यते । पश्वात्तु पपत्त्यापायाः कल्प्यंते तस्मात्त्रयाणां तरं तेष्वेव ह
विःषु देवतांतराणि विधीयंते ॥ एतत्कृपत्वाङ्गराद्दानां । देवतापनयसरूपा [illegible] मीज्ञाद्वा भवंति ॥ ये मध्यमास्तेषां देवतांतरं
विधीयते । तत्र कृत्वं भागतमप्राप्ता देवता विधीयते । कथं पुनर्देवताविधानार्थेनो [illegible] विधानदोषं मेज्ञायेतेति । उच्यते ॥ नैव
ज्ञानको दुःगुणोऽपि वीयते । कस्मिंश्चिद्वाक्ये ॥ तं दुल्लान्विमर्जयेजेदितय त्तावद्क्षिमागोमात्रे विधीयते अन्यच्च सर्वमनूद्यते तस्माद
दोषः ये मध्यमास्तेषामग्निर्देवता विधीयते अन्नात्पुरोडाशाद्यनूद्यते येस्थविष्ठास्तेषां दधिसहितानां मिंद्रो देवता स्मिन्वा क्ये
विधीयते तत्रार्थमामेष्वपलेस्मति वरुतास हसममर्थ्यपात्रे नैवास्मि न्वाक्ये नूद्यते । यच्चो दिष्टास्तेषां घृतसहितानां विस्रुः ॥
शिपिविष्टो देवता विधीयते अन्यात्सर्वमनूद्यते । तस्माददोषः आतंचनाभ्यासस्य च दर्शनात् ॥ ॥ आतंचनाभ्यासं च दर्शयति स्य
मैः कृपमिवं श्रूयते यादि भीयादभिमो दध्यतीभिमहारात्रे हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तंडुलैरूपासीत अर्द्धं दधि हविरातंच
नार्थं निदध्यात् । अर्द्धं नयपम्पुदियादनेनातंच्य प्रवरेतयं पुनश्चारम्णं भोजयेदिति । यदि कर्मांतरमुपादेयत्वेन तदा तंडुला
आतंचनाभ्यासं च दर्शयति । २ ।

दधिप्रतंच। तस्माल्लौकिकान्युपादेयानि। नह्येषु तदामकृतानां व्यापारः तत्रापि विनष्टे द्रव्यान्यपरेद्युरामावास्ये क्रियमाणे विध
तेरथीतिनानंतवनमावर्तेत। तस्यामेवाभ्युदितेष्टौ दधिविधतेउ तिनातं तवनस्यात्॥ अथानिमित्ते देवतापनयः ततस्तस्मिन्स्व नि
२ रु: वृत्तेः रुतस्रतिपुनरमावास्यादोहश्च। तत्र नेनेन कार्यं। एवमानंतरनाम्नामस्य दर्शनं देवताविधानेयुज्यत इति॥ ॥अपूर्वत्वाद्वि
धानंस्यात्॥ अथ पशुकं यथा पशुकामेष्ट्यां कर्मांतरेयः पशुकामः स्यात्सोमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यादिति तत्परिहरन्नेवं। अत्रे
ज्यते। युक्तं तत्र कर्मांतरविधानं। कुतः। अपूर्वत्वात्। न तत्र कश्चिन्नष्टस्य प्रतियागो विधते सोमावास्यामिष्ट्वेति हि परिसमाप्त
तस्मिन्निदमारभ्यते। तत्र द्रव्यदेवतासंयुक्तो निर्वपतिवाक्यैर्नांतरेणोत्सर्गेऽद्रव्यदेवतयोः संबंधो विधत इति यज्ञलिंगमयति।
नात्वहैवं। इह हियागः प्रकृतो गम्यते। तस्मिन्नेव विधमानस्य द्रव्यस्य देवतासंबंधमात्रं विधीयत इति न दोषो भवति॥ ॥पयोदोष
संवत्सरावेक्षुष्टरीतरन्न। अथ यत्पुपरदिति यथा संवत्सरावेकर्मांतरं विधीयते एवमिहापीति तत्परिहरन्नेवमिति। अत्रे
ज्यते। युक्तं यत्संवत्सरादेः कर्मांतरं दुष्टेति त्र द्रव्यं यस्य देवतादिविधीयेत॥ तत्रापूर्वस्य द्रव्यस्योपादेयत्वेन चोदयितव्यं तस्मिंस्तु राम
पादीयमाने देवतांतरे चापूर्वसंबंधो विधीयते। तद्यागांतरं भवतीति। इतरत्विह द्रव्यमदुष्टत्वेन चेत् प्रकृतयागे देवताविधि ४५

शा०टी

यत्तेस्मुक्तं तस्माददोष इति। सा त्वाग्नेये पिपिततत्वेति चेत्। एवं चेत् सप्तसि सन्नाय्येपि दोषः तदपि ह्यभ्युदये तत्कालापभ्रंशात्
दुष्टमिति॥ ॥न तस्या दुष्टत्वाद्विशिष्टहविःकारणं। नैतदेवं पञ्चशरावे हि दुष्टद्रव्यं। इह तु दध्यामेवावतिष्ठते। ननु कालापभ्रंशेन
दुष्टेन दुष्टत्वविशिष्टहविःकारणमभ्युदयेष्टायां विहितविधानं दुष्टेष्वुपपद्यते कालापराधे च अदुष्टे पि तत्कालेप्यभिप्रवृत्तस्य श्र
यते देवताविधानं न तु दिन दृष्टस्येति लक्षणार्थं श्रुतत्वाति। अथ यदुक्तं न प्रदातव्ये देवता श्रूयते। श्रूयते च तु मितिपृतत्वमभ्य
ति च च नूनं च अभ्युदयकाले अपर्णेन्द्र तमसीति। तत्परित्यक्तव्यं॥ अत्रोच्यते। लक्षणार्थं श्रुतत्वाति: धर्मलक्षणार्थाः श्रुतेर्न सह ५८
रितधर्मकृत्स्नत्वं॥ ॥१॥ उपांशुयाजेवचनात्तथाप्रकृति॥ ॥तस्मिन्नेवाभ्युदये सन्नाय्यः किमुपांशुयाजेपि देवतापनयो भवेन्ने
ति। किं प्राप्तं। उपांशुयाजे यथाप्रकृति स्यात् कस्माद्वचनात्। यथा मीषु वचने समाम्नानाम भयेदानेपुरोडाशः स्वविधानं। मिंद्राय
प्रदात्रे दधिनिर्वपन् चोदिष्टानां। विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुरिति। नैतदुपांशुयाजे स्तितस्मात्स्मास्याय यथादेवतं स्यात्॥ ॥अप
[illegible] वापल्लायर्थेन रेष्वे। वाद्वाह एतस्माच्च तयति उपांशुयाजस्यापनयः येन कारणेन प्रवृत्तः। अकालेनं च प्रवृत्तौ देवतापन
[illegible] करणं कुतः न ह्यत्राभ्युदये सानि तंडुलादिविभागो पांशुयाजे यतः किन्त हविरभ्युदितस्य हविषो विभाग उच्यते। अभ्युदये न परा द्वौ

त्रा।

न्२

स्येति गम्यते। कथमवगम्यते यस्याभ्युदियादिति विशेषाश्रवणात् सर्वस्यैव ह्यपराधेनाभ्युदेति। अपराधश्चाकाले तंत्रप्रवृत्तिः ए
वं सति न त द्विवित्वं [illegible] दुलैः प्राक् विपोढुं। तस्मादुपांश्वयाजस्यापि विभागोऽस्त्येव घातं दुलौ विभजेदिति घनेन वाक्येन देवतापन
नयः क्रियते। विशिष्टं हि विभजेदिति विभागं कुर्यादित्यर्थः। कथमिति विभागे विशेषपराण्युत्तराणि वाक्यानि। इदमिदं च इत्यमस्यै दे
वतायै इदमिदं चास्या इति यस्य द्रव्यस्य विशेषविभागो नास्ति तस्यापि विभजेदिति सामान्यविभागः। तस्माद्यथैवेतरेषां विभागः एवमु
पांश्वयाजस्यापीति। अथ वोपांश्वयाज इत्यात्पूर्वेण वाक्येनापनीता देवतानन्तरतः परेण वाक्येन देवतान्तरे संयोजितं तस्मात्
हीणमेव तत्॥ ॥२॥ ॥ निरुप्ते स्यात् तत्संयोगात्॥ ॥ अस्मिन्नेवोदाहरणे संन्यायः। किं यदि निरुप्तेऽभ्युदयोऽवगम्यते। ततोऽभ्युदितेष्टि
अपराधश्चाकाले तंत्रप्रवृत्तिः। एवं सति न त द्विवित्वेष्टि इति [illegible] उतानिरुप्तेऽपि। किं प्राप्तं। निरुप्तेऽवगतेऽभ्युदितेष्टिः स्यात्।
कुतः तत्संयोगात्। निर्वापसंयोगो हि भवति यस्य हविर्निरुप्तमिति। तस्मान्निरुप्ते नैतद्विधानमिति॥ ॥ प्रवृत्तत्वात् प्रयाजवन्निमि राम
त्तस्य। बाहाद्य पक्षं प्राचक्षते यति। अकाले तंत्रप्रवृत्तिमात्रस्यादेतद्विधानं। प्राक्संहितादर्शेवनिमित्तं। यस्य हविरभ्युदेतीति विहि ४६
र्यं हएंल लक्षणत्वेन। यस्य हविरभ्युदेतीति हविर्लक्षित उदयो निमित्तं। प्रवृत्ते हि विस्तृते क्षयति नोदासीनं। तस्माद्धविरभ्युदेतीत्युच्य

माने प्रचरन्तं हविरभ्युदेतीति गम्यते न हि तन्निरुप्तमित्येतेन वाक्यं विरोधापत्तेरभिधेर्तं हितं दावाक्यं। यस्य हविर्निरुप्तं मान
रुप्तमित्येवमपेक्षमाणे हविरभ्युदेतीति नत्राकांते विधात्तु तस्मादनिरुप्तेपी हविरिति॥ ॥ लक्षणमात्रमितरत्॥ अथ यदुक्तं
निरुप्तसंयोगो भवति यस्य हविर्निरुप्तमिति। लक्षणमात्रमेतन्निरुप्तमिति कस्मिंश्चित्सर्व-दार्यतस्य प्रभृतस्तदर्थ॥ ॥ तथाच
मार्यदर्शनं॥ ॥ अन्यार्थोपि वणतमर्थं दर्शयति। स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियादप्यज्ञातमेव तं दे[illegible]वैव्रतं चर्यायस्य हर्वेषु दुग्धं ह व ४
विरातं चनं तत्कुर्वंति प्रतिप्रभुंवंति वत्सान्नुतान्येवतत्पुनरयाकुर्वंति तानपराह्णे पर्णशाखया पाकरोति तदथैवादः पुरस्तानम
मावास्यं हविरेवमेव व्रतं घृतव्रतं चर्यं चानोदासे शतगृहीतं वा हविरभ्युदियादितरथा तर्हि कुर्यादितानेव तंदुलान्सर्वान्कालीच्च
तानि निगृह्णीति हविष्यन्यांश्चैवमेव तनूरुहीतेप्यनिरुप्ते वाभ्युदये प्रायश्चित्तं दर्शयति॥ ॥३॥ अनिरुप्तेभ्युदिते प्राकृतीभ्यो नि
र्वपेदित्याश्मरथ्यस्तंदुलभूतेष्वपनयात्॥ ॥ प्रवृत्तिमात्रे निमित्तमिति च्छितं नैमित्तिकस्तु देवतापनये देवतांतरसंयोगश्च
ऽ निर्वापोत्तरकालं तंदुलावस्थे हविषि कर्तव्यो निर्वाप स्त्रौ[illegible]तीभ्य एव स्यात्। ज्ञाते भ्युदये तु तवैकृतीभ्य एवेति संशयः किं
प्राह्यौमाश्म। अनिरुप्ते भ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते स्मकृतः तंदुलभूतेष्वपनयात्। तंदुलभूते

...या तंदुलानां विभजेदित्यत्र भ्युदयावगमात् नैनरंतं तंदुलविभागमात्रं दृश्यो: तंदुलभूतेषु नावकल्पते। तस्मा
दनिरूते तंदुलानां भावादनपनीता देवता: प्राकृत्यैर्दिति तीः

धपनयात्।। तंदुलस्य अपनयः श्रूयते। यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदेति [illegible] प्राकृतीभ्य एव निर्वपेदिति।। ।। कूर्चमाग्र
तंदुलालेखनस्तत्कारितत्वाद्देवतापनयस्य।। ।। तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति।। कूर्च्चं याभजेत कर्म्मता भ्यो निर्वपेदित्यालेखन आचार्य
मन्यते स्म। कुतः तत्कारितत्वाद्देवतापनयस्य यस्मादकाले तत्र प्रवृत्तिकारित्वेनो देवतापनयः तस्मादपनीता देवता इति कूर्चभा
भ्यो निर्वप्तव्या:।।४।। विनिरुप्तेन मुष्टीनापनयस्तद्गुणत्वात्।। ।। अथ यदारब्धे चतुर्मुष्टिन्निर्वापे अपरिसमाप्ते च वर्त्तिसंशयः यद्भिरु
प्तं तन्निरुप्तमेव शिष्टं किं प्राकृतीभ्यो निर्वप्तव्यं किं वैकृतीभ्य उदैतन्नूत्नमेवेति। किं प्राप्तं।। विनिरुप्ते सामित्विरुप्ते इत्यर्थः नतत्र देवता
पनयः स्यात्। तद्गुणत्वान्निर्वापस्य गुणे देवतानमुष्टीनां सर्व निर्वापः तद्देवताकः कुतः कुतः संख्यापूरणार्थत्वादभ्यासमात्रं च
तेष्वं। तत्राभ्यासमात्रं पुनः क्रियते पूर्वमेव कृते तस्मिन्निर्वापेन देवतापनीता सएवायं पुनः क्रियते पुनरपि क्रियमाणस्यान
पनीतैव देवता भवितुमर्हतीति प्राकृतीभ्य एव निर्वप्तव्यं। नवोत्तरो मुष्टिः पृथक्प्रदार्थो येन देवतापनयो भवेत्। कृतस्य निर्वापस्य
संख्यापूरणमेतत् क्रियते तस्माद नयनय इति।। ।। अप्राकृतेन हि संयोगः तत्स्थानीयत्वात्। नप्राकृतीभ्यो निर्वप्तव्यं का भ्यस्त राम
हि वैकृतीभ्यः कुतः अप्राकृतेन देवताविशेषणसंयोगः श्रूयते नाधिकृते न चैषा तंदुलान् विभजेदिति प्राकृतीभ्य आश्विषये कृती ४७

स्योनिर्वपणो विधीयते ता इदानीं तत्स्थानीयाः तस्मात्तस्माद्धि निरूप्ते निर्दैवता देवता अन्या अप्युपजातास्तस्माद्दैवतीनां संयो
गेन निर्वापश्चाषः कर्तव्य इति॥ ॥ अभावाच्चेतरस्य स्यात्॥ अभावादितरस्यार्थस्य देवतासंयुक्तस्य न निर्वापो भवति। देवतासं
युक्तो यद्धि निर्वापो ऽर्थान्तरस्य देवत्यार्थ्यपि न स्यैव देवता यैवैनेव निर्वाप इतरदेवताको ऽपारित तदितरदेवताको वा। तस्मात्स्त्रीभवति
र्वे भवत्यं अवयवरूपमन्यतरत्त्वसंकल्पस्य भेदो भवति॥ ॥५॥ ॥७॥ ॥ ॥ सान्नायसंयोगान्नासंनयतः स्यात्। अभ्युदितेष्टि
र्वोदाहरणं। तत्र श्रूयते। दधनि चरुं स्यात्तेव तदपि ति। तत्र संदेहो भवति। किं सन्नयतो भवति अभ्युदयेष्टिप्रायश्चित्तं उताविशेषेणेति
किंमार्थं। सन्नयतो ऽभ्युदयेष्टिप्रायश्चित्तं। कुतः। सान्नायसंयोगात्। सान्नाय्यसंयोगो हि भवति। शृतं ते वरं दधनि चरुमिति। शृतताद्यमा
वन्नासंनयतो भवितुमर्हति। वैगुण्ये हि तथा स्यात्। विघसंयोगाद्वैभयोः स्यात्॥ ॥ वाऽत्राहुः पक्षं व्यावर्तयति। उभयोरपि स
तन केवलस्यसन्नयतः। कुतः। पुषधसंयोगात्। यमध्यमायेत्थ विधापन्दे दिघाऽतिम वलैषधसंयोगः सर्वशक्यासन्नयतोपीति।
तस्मान्नासन्निकारणे ऽसन्नयतो निवर्तेत। अपितु उभयोरपि पक्षयोः प्रायश्चित्तमिति॥ ॥ वैगुण्यान्नेति चेत्। इति चेत्पश्यउच्यते असन्न
यतो दध्नः घृतस्य वा भावात् द्रव्यविकरणतानास्ति तस्माद्वैगुण्यं तस्मिन्नप्यस्तु इति तत्परिहर्तव्यमिति। नातत्संस्कारत्वात्। नेतदेवं

हेऽधिकरणेऽवरोधः प्रपणेऽपूर्यते किंतु पयास्थ विधाइ जायमानं एवं दध्यपि देवतासंबंधार्थं विधीयते न तु संबंधा
भिधानहितथा वाक्यांस्थ विष्ठाऽस्वतायै दध्यभिवते कर्त्तव्यमिति। सप्तमी संयोगमप्रत्यासन्नेऽर्थेऽनुवादः तस्मादविवक्षितं तेषां साहित्यं।
हणेन हि तेऽपूर्यंते इति। नहि पयो दधि वा नामिक्षा विष्ठानां न देवतापनयो भवती समस्त यतोऽप्यर्थाद्वस्तु अपयिष्यत इति।
॥ ६॥ ॥ साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात्। इदमामनंति। यदि सत्राय दीक्षिताः साम्युत्तिष्ठेरन् सोममपभज्य
विश्वजितातिरात्रेण सर्ववेदसेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन्निति। तत्र संदेहः। किं क्रीते राजन्सोत्थाने विश्वजि
दुत प्रवृत्तमात्रस्येति। किं प्राप्तं। साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते सोमे स्यात्। कुतः विभागसंयोगात्। सोममपभज्य विश्वजिता यजेरन्नि
ति। अपक्रीते राजनि उत्तिष्ठंति तेषां सोमविभागाभावादनुपपत्तिः स्यात्। तस्मात् क्रीते राजनि उत्तिष्ठतो विश्वजितं कुर्युः॥ प्रवृत्ते वा
प्रापणान्निमित्तस्य। वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। प्रवृत्तमात्रस्योत्थाने स्यात्। कुतः प्रापणान्निमित्तस्य। साम्युत्थानं निमित्तं
विश्वजितः तत्प्राप्तं। विशेषविहितं न वततस्य शाक्यं क्रीते य दि साम्युत्थानमिति। आदेशार्थेतरा श्रुतिः॥ ॥ अथ यदुक्तं क्री राम
ते राजन्युत्तिष्ठतो विभागाभावादनुपपत्तिः कर्त्तव्यमिति॥ तत्परिहर्त्तव्यं। अत्रोच्यते। न विभागो विधीयते सिद्धेन हितथा वा ४८

कंसास्पुच्छानेविश्वजितायजेरन्सोमस्यलपभागंकृत्वेति। तेनापभज्जेत्यनुवादः। कथंप्राप्तिरितिचेत्। अर्पादुनिष्ठितंवि
भागोभवतियुनस्यसोयंसर्वद्रव्याणांविभागः। सोमविभागेनलक्ष्यतेसोमंविभज्यान्यानिद्रव्याणीत्यादेशाच्छेदतराक्रतिर्भव
ति।तस्माच्छीर्षाच्छीतेवराजन्युनिष्ठतांविश्वजिदिति। ॥ दीक्षापरिमाणेयथाकाम्यविशेषात्॥ ॥ज्योतिष्टोमंप्रकृत्यश्रूयते
एकादीक्षातिस्रउपसदःपंचमीप्रसुत्याइति। तिस्रोदीक्षाद्वादशदीक्षाइतिचबहूनिदीक्षापरिमाणान्याम्नातानि। तेषुसंदेहः। कि
मनियमोपघातद्यापरिमाणमुपादेयं। उतद्वादशदीक्षाइति। किंप्राप्तं। दीक्षापरिमाणेयथाकामीस्यात्नास्तिनियमः। कुतः।
अविशेषात्। नहिकश्चनविशेषउपादीयते। तस्माद्यत्किंचिदेतत्परिमाणमुपादेयमिति॥ ॥ द्वादशाहस्तुलिंगात्स्यात्॥ ॥
द्वादशाहएवपरिमाणमुपादीयते। कुतः। लिंगात्सामर्थ्यादित्यर्थः। किंतत्सामर्थ्यं द्वादशरात्रीर्दीक्षितोभृतिंविचिन्वीतेतिनित्य
वदाम्नायतेनपाक्षिकं। तदेतन्नित्यंत्रवीत्याह्नौत्पन्नत्परिमाणमुपादातुं। तस्माद्वादशाहएवपरिमाणमेनियम्यते। अन्यानि
परिमाणानिविकृतौभविष्यंतीतिनैषामानर्थक्यमिति॥ ८॥ पौर्णमास्यामनियमोविशेषात्॥ ॥ गवामयनेश्रूयते। पुरस्तात्पौ
र्णमास्याश्चतुरहेदीक्षेरन्निति। तत्रसंदेहः। कस्याःपौर्णमास्याइति। किंप्राप्तं। पौर्णमास्यामस्त्यनियमइति। कुतः। अवि

शा०भ० अ०६ ५०

शेषात्तेनात्र कश्चिद्विशेषवचनः शब्द उपादीयते ॥ आनंतर्यात्तु चैत्री स्यात् ॥ उदाहृतः पक्षो व्यावर्त्यते । नैतदनियम
इति । चैत्री पौर्णमासी तु भवेत् । कुतः । आनंतर्यात् पौर्णमासी स्या आनंतर्यं वाक्यशेषे चैत्री संकीर्त्यते । पुरस्तात्पौर्णमास्याश्चतुरहे
दीक्षेरन्नित्युक्त्वा एषा वै पौर्णमासी संवत्सरस्य या वै चैत्री पौर्णमासीति । अतः संदिग्धेषु वाक्यशेषाद्दितीते चैत्री नियम्यते । माघी वे
काष्टकाश्रुते ॥ नात्राहः पक्षो व्यावर्त्यते । नैतदस्ति चैत्रीति ॥ किं तर्हि माघी स्यात् । कुतः । एकाष्टकाम्नाते । त्र्यहे ह्येकाष्टका भवंति
भवंति । तेषामेकाष्टकायां त्र्यहः संपद्यत इति । तस्मान्माघ्याः पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षितस्यैकाष्टकायां त्र्यहः प्राकृतक्रतुर्न चैत्र्याः । तदे
तत्सामर्थ्यं नाम लिंगं । तद्वाक्यस्य बाधकं भवति । तस्मान्माघी पौर्णमासीति ॥ ॥ अन्यास्वपीति चेत् ॥ इति चेत्पश्यसि माघी पौर्णमासी
ति एवमेकाष्टकायां त्र्यहः संपत्स्यत इति । तन्न सर्वा अपि ह्यष्टम्योष्टका द्वादश चैकाष्टका इति । तेन न दोषः ॥ न भक्तित्वादेषा हि लोके ॥
भूतदेवं या काष्ठतामपास एमीध ष्टष्टवाराह्यः । एषा हि मुख्या या माघ्यां हि त्र्यायां । मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययः । तस्मान्माघ्येव पौ
र्णमासीति ॥ दीक्षापराधे चानुग्रहात् ॥ एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकेत्युक्त्वा पुनश्चतुरहे पुर
स्तात्पौर्णमास्या दीक्षेरन्निति द्वितीयं विधाय तेषामेकाष्टकायां त्र्यहः संपद्यते तेन नैष्टैकाष्टकां [illegible] दीक्षेरन्निति दीक्षितः प्रसु

राम ४९

तामेकाष्टकां यैयेपगनुग्रहन्माघ्याः पौर्णमास्या अधिकारं दर्शयति॥ अस्यांतु पौर्णमास्यामभीज्यमानायां माभूदिति मंत्रः
यांजनाःप्रतिनंदंतिरात्रींधेनुमिवायतीं।संवत्सरस्यापत्नीसानोअस्तुसुमंगलीति अष्टकायैसुराधसेस्वाहेतियासौमाघ्यूर्ध्वाष्ट
मीतामेकाष्टकांदर्शयति॥ ॥उत्थानेवानुप्ररोहात्॥ ॥उत्थानेवानुप्ररोहंदर्शयति।तानुत्तिष्ठंतओषधयोवनस्पतयोनूत्ति
ष्ठंतीतिवसंतउत्थानंदर्शयतितस्मिन्नोषधयोवनस्पतयश्चोत्तिष्ठंति।तस्मादपिसानियम्यते॥ ॥अस्यांनसर्वलिंगानि॥ ॥अ
त्वेकाष्टकेसंवत्सरस्याभिदीक्षंतेयएकाष्टकायांदीक्षंतइतिआर्त्ताःयस्मिन्कालेभवंतिसआर्त्तःकालःआर्त्तेनवार्त्तंभवंतितस्मान्मा
घ्याष्टम्येकाष्टकेति।तथाव्रासिवाएतेसंवत्सरस्याभिदीक्षंतेयएकाष्टकायांदीक्षंतेअथनपरिवर्त्तिमेत्वशब्दोनेच्युते।तथ्यस्पौन
भिनंदंतोविष्टथमभावयंतीति।तैआदीक्षिताअभिनंदंतेभ्येवेषु।तस्मादपिमाघीपौर्णमासीतिदीक्षाकालस्यशिष्टत्वादनिय
मेनियतमनुत्कर्षःप्राप्तत्वात्॥ ॥इदंश्रूयते।तस्मादीक्षितोनददातिनपचतिनजुहोतीतिहिएमेसमामनंतियदितुदेवान्मानुषा
न्मासमतिवर्त्ताद्दीक्षितकालउत्कृष्यतेनत्वसंदेहः किंदानहोमपाकानामुत्कर्षःउतनेति विलंबः आगताउद्धृतीयानामपिआहिता
ग्निकामासाइतिस्ववामणेमनीःप्रयत्नेनतिरमंत्रुश्रुनिराविराचीत्रुकिंप्राप्तं।अनुत्कर्षःनियताहिदानहोमपाकाःयावज्जीव

य

ष्पोंति

श्र. नि.भिः

भाट्ट मग्निहोत्रं जुहोतीत्येवमादिभिः तेषामपवादो ऽयं गृहपस्तु सांगो ज्योतिष्टोमो विहितः तावत्स्वहानि गृह्णाम्यो गृहपस्तु कर्त्तव्या
अ ६ ज्योतिष्टोमविधानकालान्तरतो ऽप्रतिषिद्धाः तस्मात्कर्त्तव्याः प्राप्ते ~~हि~~ हि तेषां काल इति ॥ ॥ उत्कर्षवादी दीक्षितत्वादविशिष्ट
५० कारणं ॥ ॥ वाग्यतः सन् दोषं परिवर्त्तते । यदुक्तं तेषामुत्कर्ष इति । नैतदेवं । उक्तं एव्याः । कुतः दीक्षितत्वात् । दीक्षितस्यैतेऽप्रतिषिद्धाः
नदीक्षितो यस्मिन्काले शालिलक्षणं दध्यवसानत् । यथानुवयक्रमः तथास्यातिकारणं । प्राक्वात्त भ्रष्टार्थं ~~च~~ दीक्षित एव । अविशिष्ट
हि कारणं । यदैव ज्योतिष्टोमविधानकाले तदेवातिक्रान्तेषु भयच्च हि दीक्षितत्वं कारणं तस्मात्तेषामुत्कर्ष इति ॥ ॥ ८ ॥ ॥ तत्र यति
मो होमविधने यथा पूर्वेषां ॥ ॥ तत्रोत्कृष्यमाणे ज्योतिष्टोमकाले प्रत्नेषु होमेषु किं परिसंख्याय होमाः कर्तव्याः उत नेति । किं प्राप्तं परिसं
ख्याय होमाः क्रियेरन् किं कारणं अनयस्य कर्तव्यतया हि ते विहिता होमाः अतिपन्नाः अपि कर्त्तव्या एव । तथा होषामेवमस्य कर्त्तव्यतानुग
हीताभविष्यति । प्रधानमात्रं च नियतं न च कालानुरोधः कर्त्तव्यः । नदीवेगस्थानीयत्वात् ॥ यद्यतिक्रान्ताः कालाः अतिक्रान्ता परि
रव्या संख्याय प्रधानमात्राणि कर्त्तव्यानि । यथा वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्षः दानादि यद्यतिक्रान्तं भवति तत्परिसंख्याय क्रियते । एवमिदमपीति । एवं राम
प्राप्ते ब्रूमः । न च प्रतिहोमोऽनिधीयते यथा पूर्वेषां कर्त्तव्यमनुत्कर्षात्कर्त्तव्यं । अकर्त्तव्याश्चैते प्रतिषिद्धत्वात् । यथा पूर्वेषां अ ५०

सतिकालातिक्रमे ऽप्य् हुतानां न प्रतिहोमः एवमेषामपीति ॥ ॥ कालप्रधान्या[illegible]त्र । कालस्य प्राधान्यं च भवति । निमित्तत्वे
न तस्य श्रुतत्वात् । तदभावे ऽहितमेव न भवति । प्रधानमात्रं यद्यपि नियम्येत तथापि निमित्ते काले । सवनदीवगस्यानी
यः कालो ऽतिक्रान्तो ऽतो न प्रतिहोमः कर्तव्य इति ॥ ॥ प्रतिषेधश्चोर्ध्वमवभृथादिष्टेः ॥ ॥ ऊर्ध्वमवभृथात् आ उदवसानीयाया
इष्ट्यै होमा लोप्यतिपन्नेषु दैवेन मानुषेण वा प्रतिबलेन भवति संशयः किं प्रतिहोमः कर्तव्यः । उत नेति किं प्राप्तं ॥ कर्तव्य
इति उक्तो हि दोषो हि सति तदा भवति । दीक्षाणाम् अन्यो वनाद्यर्थो ऽवभृथः । तस्मात् कर्तव्यास्ते निरूता इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ऊर्ध्वमवभृ
थादुदवसानीयाया इष्टेः अतिपन्नानां न प्रतिहोमः स्यात् । कुतः प्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धो हि भवति एतया पुनराधेयसंमित
येष्ट्या अग्निहोत्रं होतव्यमिति । आ उदवसानीयाया होमस्य प्रतिषेधो यावदुदवसानीया उत्कृष्यते तावत्प्रतिषेधः एवं श्रुतिः
इतरथा लक्षणा स्यात् तस्मात् कर्तव्यास्ते न हुता इति न स्यात्प्रतिहोमः ॥ ॥१२॥ ॥ प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृती
नि हूयेरन् । एतेष्वेवोदाहरणेषु भवति संशयः किं प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूयेरन् । उत प्रातरग्निहोत्र
प्रभृतीनि । ननु नास्त्येव प्रतिहोम इति स्थिते । उच्यते । अस्तीति कृत्वा चिन्तयामः । कृत्वा चिन्तैषा मन्यते सदृशान्यायेषु उदा

हरणे ऽघस्याप्रयोजनमस्तीति चिंत्यते । किं प्राप्तं अनियमः अर्थकृतत्वात् एवं प्राप्ते ब्रूमः यस्मिन्निति होमः क्रियते सायम
ग्निहोत्रप्रभृतीति हूयेरन् । कुतः । सायमग्निहोत्राद्यारभ्य प्रतिपन्नानि तेन वा उत्सर्गेण प्रतिहोतव्यानीति ॥ १३ ॥ प्रातस्त
षोडशिनि षोडशिसंस्थे सोमे । यज्ञेषु होमेषु संदेहः किं सायमग्निहोत्रेणेति । उत प्रातरीति । किं प्राप्तं । सायमग्निहोत्रे
णेति सर्वस्मिन्नधिकरणे उक्तमुत्सर्गेण सर्वत्रैवमिति प्राप्तं । तथा प्राप्त उच्यते प्रातस्तु षोडशिनि षोडशिसंस्थे प्रातरग्नि
होत्रादीन्यतिपन्नानीति प्रातरग्निहोत्रादेव समारभ्यानीति ॥ ॥१४॥ ॥ प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥ दर्श
पूर्णमासयोः श्रूयते । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति तत्र संशयः किं दर्शपूर्णमासयोरेवैतन्निभिन्ने स्कन्ने च प्रायश्चित्तं उत सर्वत्र
भिद्यते स्कंदति चेति । किं प्राप्तं । प्रकरणे प्रायश्चित्तमेवं ज्ञानीयके किंतु लब्धं तस्य सर्वत्र यत्र भिद्यते स्कंदति च तत्र तत्र स्या
त्कस्मात् दोषसामान्यात् । समाने निमित्ते स्कंदने भेदने वा स एवात्र दोष इति अभिप्रेतः । प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्राय
श्चित्तं वाक्यात् अन्यत्रापि । प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः तस्मात्सर्वत्र स्कन्ने भिन्ने च प्रायश्चित्तमिति ॥ ॥ प्रकरणे वा शब्दहेतु राम
त्वात् ॥ ॥ प्रकरणे एव भिन्ने वा प्रायश्चित्तं कुतः शब्दहेतुत्वात् इति न प्रकृतेनार्थेनासिद्धैकवाक्यता एषां होमानां । ततो ५१

किं तत्र प्रायश्चित्तं स्यान्नेति संशयः। किं तावत्प्राप्तं प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न प्राप्नोति विद्यते। कुतः विभागश्रुतेः
विभक्तं पुनश्छेदे

भवतो यागस्य प्रत्यायनेन प्रवृत्तो यजेतेति शब्दो हि एवं वेत्रदुष्कारेणार्थवान् भविष्यति इतरथा विनावाक्येन प्र
लंकल्पयितव्यं स्यात्। तस्माद्वाक्यफलाभावेनैव बाधितमिति कृत्वा प्रकरणमनुग्रहीतव्यमिति॥ ॥ अतद्विकार
श्च। न तद्विकारो ग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमो वा न दर्शपूर्णमासविकारो। यदि तद्विकारो भवेत् तत्र पित्तके निमित्ते वा प्राय
श्चित्तं स्यादिति॥ ॥ व्यापन्नस्याप्सु प्रतीयाद्भोज्यं भार्यायां तदनीयेत। व्यापन्नमप्सु प्रहरतीति श्रूयते। किं व्यापन्नमित्युच्य
ते इति। तदभिधीयते व्यापन्नं दूषितं येन कार्यं न क्रियते किं तत् अभोज्यं भार्याणां केशकीटावपन्नमन्येन वोपघातेनो
पहतं तद्व्यापन्नमिति॥ ॥ २५॥ विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्येन विद्यते प्रस्तोतृ उद्गात्रोः उद्गातृप्रतिहर्त्रोश्च यत्रापच्छेदः
प्रायश्चित्तं समामनंति अपच्छेदस्थायिविभागः सर्वाभ्यासात। इह हवैकेन सा[illegible]निश्रूयते प्रायश्चित्तं। उद्गात्रप्रतिहर्त्रोर्वा। न
वयदपरेण सह क्रियते तत्र केवलेन कृतं भवति यदि के[illegible]न कृतं तस्मात् ते न कृते अपरः। किं कुर्यात्। तस्मान्न युगपद
पच्छेदयोः प्रायश्चित्तमिति॥ ॥ साधयतामे निमित्तला कालमात्रमर्थं॥ ॥ साद्याप्रायश्चित्ते यौगपद्ये पि प्राप्तं हि

निमित्तमपच्छेदउद्गातुः ‹××› किं तत्र प्रायश्चित्तं स्यान्नेति भवति संशयः। किं तावत्प्राप्तं प्रायश्चित्तं यौगपद्येन न वि-
द्यते। कुतः। विभागः श्रूयते। विभक्ते पच्छेदे प्रतिहर्तुश्चायं च हि द्वयोरपच्छेदः। तत्र द्वावपि प्रायश्चित्ते नैव एकोप्यपरोपि। संयुक्तस
हि दृष्टः प्रत्यवायच्छेदः स उभयस्य। एकेनापि तत्रापच्छेदः कृतोऽनपेक्ष्य परमपरेणापि। कालमात्रं तु तत्रैकं न च कालो
क्वापच्छेदयोरैकं भवति। तस्मात्प्रायश्चित्तं युगपदपच्छेदेपि। ॥१६॥ ॥तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात्। यद्युद्गातृप्र- सिद्धांत
तिहर्त्रोर्युगपदपच्छेदो भवति। तत्र संदेहः। किमदाक्षिण्यं सर्वस्वं वा विकल्पः। उत समुच्चय इति। किं प्राप्तं। तत्र विप्रतिषेधा- सूत्रं
द्विकल्पः स्यात्। द्विरूढे संततो कृत्नौ सर्वस्वमदक्षिण्यं स्यात्। तस्माद्विकल्पो भवितुमर्हतीति। ॥प्रयोगांतरे वोभयानुग्रहः स्यात्॥
वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति विकल्प इति। उभयोर्विधानात्सर्वांगोपसंहारी प्रयोग एव वचन एव स्युपपद्यते। वि-
कल्पे हि पक्षे बाधः। तस्मात्समुच्चयः। अथ यदुक्तं। विरोधाद्विकल्प इति। तदुच्यते। प्रयोगांतरे वोभयानुग्रहः स्यात्। ते-
न पुनर्यजेत लुब्ध्यते हि सा सप्रयोगः। तत्रैकस्मिन्प्रयोग एकः कल्पः पूर्वस्मिन्नपरो भविष्यति एवमविरोधः। तस्मादु- राम
भयं प्रायश्चित्तमिति। ॥नवैकसंयोगात्॥ न वैतदेवं। कुतः। एकसंयोगात्। स एव यागः पुनः क्रियते यद्यनंतरेण ५२

विनावैगुण्यमित्यवधार्यते सर्वस्मिन्क्रियमाणेऽप्रदाक्षिण्ये भावाद्वैगुण्यं स्यात्॥ न चान्यस्मिन्प्रयोगे क्रियमा
णेऽन्यः प्रयोगोऽनुगृह्यते। न चादाक्षिण्यस्य च सर्वदानस्य च प्राधान्यगुणवत्ता। प्रयोगेन कर्मसंबन्धयितव्यं। त
स्मादविकल्पः॥१७॥ ॥पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्॥ ॥ यत्रानुपूर्व्येण भवत्यपच्छेदः तत्र किं पूर्वं निमित्तं उतोत्त
पूर्व रनिमित्तमिति भवति संशयः। किं प्राप्तं पूर्वं सा बलीयस्त्वं। पूर्वोपच्छेदे यस्मिन्निमित्ते प्राप्ते तस्मिन्सति तद्विरुद्धं न श
क्यं कर्तुं। न चाशक्यमुपदेष्टुमर्हं भवति विज्ञानं प्राप्तमिति न संशयः। तस्मात्तदविरोधेनान्यत्कार्यं न विरुद्धं। कथं हि तत्
यत्क[illegible]तस्मात्पूर्वं विज्ञानं बलवत् एवं प्राप्ते ब्रूमः। पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं स्यात्। कुतः। आख्यातेन हि यो र्थः
केनचित्प्रत्युच्यते तेन तदनुवर्त्यं यथा शक्यते तथेति। तत्पूर्वविज्ञानबाधेन शक्यते नान्यथा। तेन पूर्वविज्ञानं बाधितव्य
देव नेयमिति भवति शब्दार्थः। ननु पूर्वविज्ञानदुर्दमनुपपद्यते। यदन्यद्विरोधकं विज्ञानं भविष्यति तन्मिथ्येत्यभूतं हि तन्न
वधकमात्र्येऽपि द्रष्टुमिदं नाम तदिति न चाप्रतिषिद्धे तस्मिन्पूर्वविज्ञाने संभवति। तस्मादप्रतिषिद्धं भविष्यत यदा
तज्जायते तदा पूर्वविज्ञानं बाधमानमेवोत्पद्यते तदिदानीं बाधितं न शक्नोत्युत्तरं बाधितुमिति। प्रकृतिवत्। यथा प्रा

तं वै कृतेन वाप्यते तत्राप्यते देवका रएणेनाबाधिताः पूर्वविज्ञानं वै कृतं संभवतीति। प्राक्कृतं वा पूर्वं यतो हि कृतो
तदपेक्षानन्तुपपद्यत्वात् वै कृतमानुमानिकं पा कृतं वा धत्तरातिवत्। प्रत्यक्षत्वेपि सति नैव चायेतं यस्यि यथा वलिते
यमाख्यातार्थानिमवेतोस्ति पूर्वविज्ञानेत्रचा कपत्वात्मा कृतं वा वैतैव। तस्मात् खलीयस्त्वं माप्यमवेति॥ ॥१८॥
यथा कृताय जघन्याः सा तु न य एवं सर्ववेद संदधाय घयेतरस्मिन्॥ यथा पतिकृतुः पूर्वम पठ्यदः वनउक्ता तु: तत्रादक्षिणे
नेष्ट्वा पुनर्यष्टव्यं तत्र संदेहः पुनर्यागे किं कृतादत्तात्रातं दात यस्तु तस्य सर्वस्वमिति। क्रुपाभां। ह्रादश्राद्रातं। कुतः एव स्यान्मा
यतेत त्र न दद्यात् स त सर्वस्मिन्दास्यन्न। पूर्वस्मिन्नेव यथा गज्योतिष्टोमः दक्षिणैव प्राप्ता। तस्माद्द्वादश्रा द्रातमि तपेत्प्राप्तिवि
भ्रमः॥ तत्र पुनर्यष्टेसर्वदद्यात् यथेतरस्मिन्पूर्वस्मिन्न ह निस्त सर्वस्वं। कथं तार्हि सर्वस्वमिति वाक्यः प्रातिवर्तुं परिच्छेदात॥
प्रतिवर्त्यं पठ्यते द्वादश्राद्रातं बाधित्वा सर्वस्वं दास्यन्न भवति। ननु पूर्वस्मिन्नपि ह निद्वादश्राद्रातमप्यसौ दास्य
नासीत्स त्वं। सर्वस्वसने न न तत्र पत्रं भवति। तस्मात्तद्द्यानन्ववीगपि द्वादश्राद्रातान्न सर्वस्वं। नैतदेवमंगी कृतेद्वाद
श्राद्राते सर्वस्वमप्यधिकं भवति। अपि च पूर्वस्मिन्न कृतमि नैव द्वादश्राद्रातं दास्यन्न भवे[illegible] एतावद्दास्यन्नित्युपतेय
ति

राम
५३

कल्पः कथं वशिष्ठानां नाराशंसो यज्ञाङ्गमिति। यद्यस्य यज्ञाङ्गं तेन सह फलं ददत्कर्म भवति। तेनैवमभिसंबध्यः क्रिय
ते वसिष्ठानां नराशंसेन सहितं कर्म फलदं भवति॥ ॥ औदुंबरीः परार्थत्वात्कपालवत्॥ ॥ अथ यदुपचर्णि तयो दुंब
रीतथेहति पारार्थ्यमौदुंबर्या यजमानो गुणत्वेन श्रूयते ननु तत्रापि प्रयोगवचनः पुरुषप्राधान्यं कुर्यात्। नैष दोषः एकेना
पि यजमानेन संमितेयं सर्वेषां यजमानसंमिता भवति। न लोकस्येह कल्पे संग्रहीते सर्वेषां गृहीतः। तस्मादौदुंबर्याः पारार्थ्यं
कपालवत् यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति परार्थकपाले न तुषा उपवप्तव्या इत्युपादीयते एवमेतदपीति॥ ॥ अन्ये
नापीति चेत्॥ ॥ एवं चेद्वाच्यमपि यजमानेन संमानं तत्प्रयोजनं तत्त्वेनान्येन वा यजमानेनेति। तथा प्रयोगान्तरे यो यज
मानस्तेनापि संमानं प्राप्नोति॥ ॥ नैकत्वात्तस्यानधिकाराच्छब्दस्य चाविभक्तत्वात्॥ ॥ अत्रोच्यते न प्रयोगान्तरस्य यजमानः।
प्रसज्यते। न तु यजमानशब्देन कश्चिद्विशेषः यतो यजमानं प्रत्यात्मस्थं स्यात्। किं तर्हि एकत्वस्य विवक्षितत्वात् द्व्यादीनां यज
मानानां यातमानानिवर्तत्व्या नीतिना न्यानीयते। आह अनरं व तर्हि सर्वथा यजमाने भवतु नैवं कामि नं स्यधिकृत्य संसा
संस्पव वने यजमानशब्दस्याविभक्तत्वादौदुंबर्याः संमाने तस्मान्नान्यो भविष्यति॥ ॥ सन्निपाते तु निमित्तविघातः स्यात् बृह

राम
५५

सोस्योत्तरकाले तावद्दानं भवति न वरं यस्मिन्नहनि दासराणां दीयते तस्मान्न तद्दासन्निति वाग्म्यते। मिथ्या
बुद्धिः सा तेन न व्यवहारः ननु च सर्वस्वमपि प्रतिषिद्धं भवति तस्य सौनदासन्निति सा अस्य मिथ्याबुद्धिः। नैतदा ह
सामासस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रयोगः तत्र प्रथमप्रयोगे अदाक्षिण्यं विरोधात्सर्वस्वं वा व तेद्वितीयप्रयोगे दानं वो घेते
तत्र विरोधो नास्ति तस्यैव यज्ञस्य स एव प्रयोगः प्रतिहर्त्ता च तस्मिन्नपच्छिन्ने शतिदा दक्षा ज्ञातं वा धित्वा सर्वस्वमेव दास
भवति तस्मात्सर्वस्वं तत्र देयमिति॥ ॥१८॥ ॥ अहर्गणे यस्मिन्नवच्छेदस्तदावर्तेत कर्मपृथक्त्वात्॥ ॥ अहर्गणे यदा भ
वति कस्मिंश्चिदहनि उद्गातुरवच्छेदः तदा संदेहः किं कृत्स्नो हर्गण आवर्तेत उत तदेवाहरिति किं प्राप्तं कृत्स्नो हर्गण इति कुतः अपव
रहासि विना तदा विगुणं भवति तस्मात्कृत्स्न एवावर्तेत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः यस्मिन्नहनि दस्तदेवावर्त्तेत। कुतः कर्मपृथक्त्वात्।
एषा गता निकर्माणि नान्यदहरन्तस्य गुणभूतं दृश्यते इत्यवगाम्य परिसमाप्यत इति गम्यते न साङ्गमिति। यान्यहरन्तराणि सांस्यो
नोपकरिष्यन्तीति विज्ञातं रता न तत्साहाय्यं करिष्यन्तीति तस्मान्न देवावर्त्तेत॥ ॥१९॥ ॥ इति श्रीशाबरभाष्ये दशमस्या
ध्यायस्य पञ्चमः पादः॥ ॥ सन्निपाते वैगुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा यजेरन्॥ ॥ सत्राण्युदाहरणं॥ सप्तदशावराः सत्रम

सि २

सीरन् य एवं विद्वांसः सत्रमासते य एते विद्वांसः सत्रमुपयंतीति। तत्र संदेहः किं समानकल्पानां भिन्नकल्पानां च सहाधि
कारः उत समानकल्पानामेवेति के पुनः समानकल्पाः राजन्यावैश्या वसिष्ठवैन्यशुनकानां [illegible] सन्त्रुती
नानाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः तनूनपादितरेषां। एकं वा केचिन्नाराशंसकल्पाः केचित्तनूनपात्कल्पाः तत्र किं तावत्प्राप्तं।।
सन्निपाते बहूनां यजमानानां एव तुल्यकल्पाः त एव सत्रमासीरन् कुतः अवैगुण्यात्। इतरथा यस्य कल्पो नोपसंह्रियेत त
वै स्य वैगुण्यं स्यात् यथा प्रकृतौ वैव विनाशो कुत्स्नफलाभाव एव भिद्यतीति।। ।।वचनाद्वा शिरोवत्स्यात्।। वाशब्दात्पक्षो
विपरिवर्तते। न वैतदस्ति। भिन्नकल्पानामनधिकार इति तथाधिक्रियेरन्। कुतः अविशेषात्। अविशेषेण सर्वेषां
यजमानानां प्रसक्ताः न च भिन्नकल्पानां प्रतिषेधः। ननु वैगुण्यं भिन्नकल्पानां। अत्रोच्यते। वचनात्सामान्यवचनेन भिन्नकल्पा
अपि गृहीताः तत्र शिरोवद्दोषः स्यात् यथा पुरुषशीर्षमुपदधातीति वचनेनाशौचशरीरसंस्पर्शो न स्मृति विप्रतिषिद्धमपि क्रि नै
यते एवमिहापि। अथवा अग्निरिव यथा कृतपेयं तेजवीतिवचनात् अतदर्हिणि [illegible] यामन्यामग्निरंगो कल्प्यते राम
इत्येवमेतदपि वचनाद्भविष्यतीति।। ।।न वानारभ्यवादत्वात्।। नैतदस्ति। यदुक्तं भिन्नकल्पानामप्यधिकार इति समान ५४

सि

कल्पा एवाधिक्रियेरन् कुतः अवैगुण्यात्। अथ यदुक्तं वैगुण्येनापि स्यादिति। तत्र ब्रूमः अनारभ्यवादत्वात्। तद्धि वच
नात्कल्पते यस्मिन्न कल्प्यमाने वचनमनर्थकं भवति यदि सारस्वभिन्नकल्पानेतदुच्येत [illegible] वचनमनर्थकं भवती
ति भिन्नकल्पानामपि सत्रमभ्युपगमेत। न त्वारभ्य भिन्नकल्पान् तदुच्यते समानकल्पेष्वर्थवत्त्वात् वचनस्यानर्थक्य ता
नास्ति तस्मान्न भिन्नकल्पानामधिकार इति।। ।।स्याद्वा यज्ञार्थत्वादौदुम्बरीवत्।। स्याद्वा भिन्नकल्पानामधिकारः कुतः यज्ञा
र्थत्वात् कल्पस्य वसिष्ठादीनां नाराशंसकल्पो यज्ञस्य साधकः स च यज्ञः सर्वेषां साधारणः परकल्पेनापि सिद्धः सिद्धो
भवति। यथा यजमानेन संमायौदुम्बरी परिवासयंतीति यस्य कस्यचित्परिमाणेन सिद्धे पत्न्यन्येषामपि सिद्धो भवति।।
[illegible] कने उच्यते।। ननु प्रयाजस्य वाक्येन पुरुषसंबंधः स च प्रकरणप्राप्तो यागार्थतां वा बाध्येत इति नेति ब्रूमः फलं हि तदा कल्पयि
तव्यं। नन्वितरथापि दृष्टमेव रूपं कल्पनीयं। तत्रोच्यते सत्यं कल्पनीयं प्रमाणेन तु प्रयोगवचनेनैकवाक्येनाक्षिप्तो हि तु प
दे कल्पविशेषाद्येनैकवाक्यता स्यात्। अन्योच्येत। कल्पितसामान्येन सहैकवाक्यता भविष्यति। तथापि प्रकृतेन व्य
वहितेन वकल्प्यमानाप्रकृतकल्पनाया गुरुतरा स्यात्।। ।।न तत्प्रधानत्वात्।। नैतदेवं तत्प्रधानत्वात् पुरुषार्थो हि ष

दिति नत्परिहरणीयं बृहद्रथंतरयोः साम्नोर्नैमित्तिककर्मत्वाद्द्विरेकदेशेन संयोगो भवति। तत्र ह्युभयोः साधनत्वेन
नैकस्य स्तोत्रैकदेशेन तु तत्र साम्नोः संबंधः न तु स्तेन स्तोत्रेण ग्रहणत्वेन हि तत्र सौ साम भक्ष्यते स्तोत्रे भावान्येन। तस्मा
त्तत्र विघातः स्यात्॥ ॥१॥ वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पाणिः॥ ॥ इदं समामनंति। एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यका
मौ यजेयातामिति। तत्र संदेहः किं राज्ञो द्वौ पुरोहितौ यजेयाताम् उत राजा च पुरोहितश्चेति। किं प्राप्तं। राज्ञो द्वौ पुरोहिताविति।
कुतः पुरोहितशब्दात् समर्थं हि द्विवचनं श्रूयते। तच्छब्दवाच्यस्य द्वित्वं ब्रवीति। यदि तु पुरोहितश्च तच्छब्दवाच्यः स्यात् राजा पुरो
हितवचनः पुरोहितशब्दो लक्षणया युगपदधिकरणवचनतायां हि तद्भवति। मन्ये कस्य द्वौ पुरोहितौ न स्तः पुरोहितं वृणीत इ
त्युपादीयमानस्य विवक्षितमेकत्वमिति। उच्यते। वचनादेतद्भविष्यति। किं हि वचनं न कुर्यात् एतेनैव कारणेन द्वौ भविष्यतः।
यथा वचनेनांजलिना जुहोतीत्येकस्य द्वौ पाणी भवतः यद्यपि सव्यो भाष्यः तथापीति॥ अर्थाभावात्तु नैवं स्यात्॥ उत्रादात्य द्वौ वि
परिवर्तेते। नैवं स्यात् द्वौ पुरोहिताविति। कुतः। अर्थाभावान्नैवायमर्थोऽस्ति द्वौ पुरोहिताविति एकस्य राज्ञः एक एव पुरोहितः राम
उपादेयत्वेन हि श्रूयते पुरोहितं करोतीति एकत्वं विवक्षितं। ननु वचनादित्युक्तं। उच्यते न हि वचनादेतद्युक्तं। संस्कारनिमित्त ५६

त्वात् पुरोहितशब्दस्य क्रियमाणेऽपि न पुरोहितः स्यात्॥ ॥ अर्थानां च विभक्तत्वान्न श्रुतेन संबंधः॥ ॥ अर्थानां च विभक्तत्वे
श्रूयते। तेजः संस्तवो ब्राह्मणस्य वीर्यसंस्तवो राजन्यस्य ताभ्यां वर्णाभ्यां तेन न तेन फलेन संबध्येते तस्मादपि न द्वौ
पुरोहिताविति॥ ॥ पाणेः प्रत्यंगभावादसंबंधः प्रतीयते। अथ यदुक्तं तस्मादेककारणादेकस्यैव द्वौ पाणी भवत इति युक्तं
तत्र पाणेः प्रत्यंगभूतत्वात्। अंजलेः प्रसंगभूताद्दक्षिणस्य पाणेः सव्यः पाणिः तेन विनांजलिरेव न भवति नहि द्वाभ्यां दक्षि
णाभ्यामंजलिरित्युच्यते तस्माद्राजा च पुरोहितश्च स्यात्। ननु तत्र राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च राजपुरोहितौ तौ यजेया
तामिति। उच्यते। न तौ सायुज्यकामौ भवतः राज्ञा पुरोहितेन सहैककार्यं भवति। ननु पुरोहितः पुरोहितेन उभावपि हितावु
वि४ भौ राजानावभिवृतौ पुरोहितावुच्येते न हि तच्छितौ संस्कारशब्दो हि पुरोहित इति। ननु लक्षणया भविष्यति। उच्यते। अ
सम्भवे लक्षणया व्यवहारो भवति। यथा यौ तिष्ठतश्च वटे तिष्ठतीति। तस्माद्राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहिताविति॥ ॥ सत्रा
णि सर्ववर्णानामविशेषात्॥ ॥ इह सत्राण्युदाहरणं॥ ॥ ये एवं विद्वांसः सत्रमासते य एवं विद्वांसः सत्रमुपयंतीति।
तत्र संदेहः किं सत्राणि त्रयाणामपि वर्णानां उत ब्राह्मणानामेवेति। प्राप्तं सत्राणि सर्ववर्णानां भवेयुः कस्मात्। अविशेषा

किं

स न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते अमीषां वर्णानां सत्त्राणि भवन्ति अमीषां नेति। तस्मात्त्रयाणामपि वर्णानामविकार
इति॥ लिङ्गदर्शनाच्च॥ ॥इतश्च पश्यामः त्रयाणां सत्त्राणीति। कुतः। लिङ्गदर्शनात्। किं लिङ्गं भवति एवमारुह्य बार्हद्गिरं ब्राह्मण
स्य ब्रह्मसाम कुर्यात् पार्थुरश्मं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्येति यद्दर्शनं भवति [illegible] सामविधानेन परं तस्मि
न् राजन्यवैश्यानां दर्शनं भवति तस्मादपि सर्ववर्णानामविकार इति॥ ॥ब्राह्मणानां वेतरयोरार्त्विज्याभावात्॥ वाशब्दः
पक्षं व्यावर्त्तयति नैतदस्ति त्रयाणामपि वर्णानामिति। किं तर्हि ब्राह्मणानामेव स्यात्। कुतः। इतरयोरार्त्विज्याभावात्। इतर
योर्हि वर्णयो राजन्यवैश्ययोरार्त्विज्यं नास्ति किञ्चित्। स्वयमेवार्त्विज्येन च विना विगुणत्वं। तस्माद्ब्राह्मणानामेव स्यात्॥ वचना
दिति चेत्॥ ॥इति चेत्पश्यसि राजन्यवैश्ययोर्थे गुणमापद्यत इति वचनात् यजमानास्त्विजः ऋत्विजो भविष्यन्ति। ये यजमा
नास्ते ऋत्विज इति किं पुनर्यजमानाः फलं कामयमानाः सत्त्रकर्मणि प्रवृत्तास्ते राजन्या अपि वैश्या अपि ते पाम्
र्त्विज्यं विधीयते त एते [illegible] तेषामेव तत्र ब्राह्मणेन प्रतिषिद्धं राजन्यवैश्यानां न तेषामिदमा
र्त्विज्यविधानमिति। नैतदेवं यथैव हि ब्राह्मणानां यजमानानां प्राप्तं वचनप्रामाण्याद्भवति एवमब्राह्मणानामपि यज राम ५७
ना

रथंतरवद्धि [illegible] वसिष्ठनिवर्त्ते॥ ॥उद्यादः पक्षं व्यावर्त्तयति [illegible] यजमानेषु सन्निपातान्निमित्तविघातः
स्यात्। वसिष्ठनिवर्त्तप्रयोगे नाराशंसो नैमित्तिकः। अन्यस्मिन् [illegible] नैमित्तिकः। यत्रेदानीमुभयकर्त्तारः साहाय्येन तत्र
निमित्तं न केवलेन तस्मान्न केवलः कर्त्ता [illegible] केवलः कर्त्ता न हितान्निमित्तं तत्र न कर्त्तव्यं। न चेतरनिमित्तमुभय
रूपेणान्येन विघातो रथंतरवत्। तद्यथा। बृहद्रथंतरं दृष्टं भवति न बृहत्साधनकं न रथंतरसाधनकमिति नैवं तत्र बृ
हन्निमित्तं भवति न रथंतरं वा एवमिहापीति। अपि वान्यसंयोगादविघातः प्रतीयेत स्वामित्वेनाभिसंबंधात्॥ ॥अपि वेति प
क्षो व्यावर्त्तते। [illegible] संयोगो भवति। तस्माद्विभागो नैमित्तिकानां। कथं पुनः कार्त्स्न्येन कर्तृत्वं स्वामित्वे
नाभिसंबंधात्। [illegible] स्वामित्वेन केवलानां वसिष्ठादीनामभिसंबंधो भवति। [illegible]
[illegible] तस्मा[illegible] सर्वं प्राप्नोति। [illegible]
तथापि दीयते। कार्त्स्न्येन हि तस्य स्वामी [illegible] भवति [illegible] तस्मादसमानकल्पानामने
कार्त्विज्यं॥ ॥साम्नः कर्मवृद्ध्येकदेशेन संयोगे गुणत्वेनाभिसंबंधस्तस्मात्तत्र विप्रतिषेधः स्यात्॥ ॥अथ यदुक्तं। बृहद्रथंतरवि

मानानां वचनेन प्रमाणादेवं भवितुमर्हतीति। तस्मादार्त्विज्यसंस्कृता राजन्यवैश्या अपि सत्त्रमासीरन्नि
ति॥ ॥ न स्वामित्वं हि विधीयते। नैतदेवं स्वामित्वमनेन वचनेन विधीयते एवंकामाः सत्त्रमासीरन्निति विधीयते
नार्त्विज्यं। अथ ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यनेन वचनेन विहितमार्त्विज्यमित्युच्येत। तदपि न। कथं। नात्रैषा वचन
व्यक्तिः ये यजमानास्ते द्वापदर्शिन ऋत्विज इति विज्ञेयं पदं तथा हि सत्यार्त्विज्यमङ्गं यजमानसंस्कारकं विधीय
तेन यजमाना आर्त्विज्यस्याङ्गं। तत्र प्राकृतार्थता नैषामार्त्विज्यं नास्यात्। संस्कारश्चादृष्टः कल्प्येत। सर्वयज
मानविषय इति पुनरदृष्टं। तस्मान्न यजमानानां सतामार्त्विज्यं पदार्थो विधीयते। किं तर्हि आर्त्विजानां पदार्था
नामनन्यकर्तृकता। एषात्र वचनव्यक्तिः ऋत्विज उत्सृष्टं पदं तदिति विधीयते ये यजमानास्त एव ऋत्विज्ञाम
वंतिनान्य इति आर्त्विज्येषु पदार्थेषु यजमानाः कर्त्तारो विधीयन्ते प्रत्याम्नानादन्ये निवर्त्तन्ते। एवं सति प्राकृतप्रय
ज्ञना एवार्त्विज्याः पदार्था न यजमानसंस्कारो दृष्टो विधीयत इति। यजमानकर्तृककल्पनायामथ्यपामदृष्टमि
ति यदि कल्प्येत। तत्र ब्रूमः इतरस्मिन्नपि पक्षे यजमानविषयः सोऽदृष्टः संस्कार इति अवश्यं कल्पनीयं पश्यो

भक्षोः पद्धयोः पेत्रेयौ द्वेषः न तमेकश्चोद्यो भवति ।। ।। गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् ।। ।। गार्हपते वा पर्वोद
र्थे राजन्यवैश्यौ भविष्यतः न वृतत्वार्त्विज्येन प्रयोजनं तस्मादविप्रतिषिद्धं तेषामिति ।। ।। न वा कल्पविरोधात् ।।
न वैतदस्ति गार्हपते वा पदार्थे राजन्यवैश्याविति । कल्पविरोधो हि स्यात् यजमानचमसः सोममय एकेषां फल
मय एकेषां तथा ब्रह्मसाम बार्हतं गिरं ब्राह्मणानां पार्थुरश्मं राजन्यानां रायोवाजीयं वैश्यानां तस्माद्गार्हपते निवे
शस्तेतदपि नास्ति ।। ।। स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनं ।। अथ यदुक्तं लिङ्गदर्शनादिति तत्परिहर्तव्यं । अ
चोद्यते अहीनमेव सत्रत्वाद्धेतु नक्ष्यतीयतः स्वामित्वं लिङ्गं त्विज्यं विधीयते अत आर्त्विज्ये स्वामित्वाद्राजन्यवैश्यानां स
त्रेणावकल्पत इति । तस्मादहीने लिङ्गदर्शनं । वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वनियमात् ।। ।। एतत्समधिगतं ब्राह्मणाना
मेव सत्रे न राजन्यवैश्यानामिति ।। अथेदानीमिदं संदिग्धं किं सर्वेषां ब्राह्मणानामुत वासिष्ठानामुत भृगुशुनक
वसिष्ठान्वर्जयित्वान्येषामिति किं प्राप्तं सर्वेषामविशेषात् । नाहि कश्चिद्विशेष आश्रीयते । सर्वेषां ब्राह्मणानां सत्रमनी
षं नेति तत्सर्वेषामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वनियमात् वासिष्ठानां सत्रं स्यान्नान्येषां । कुतः ब्रह्मत्व

राम
५८

प्रायश्चित्तं विधीयते नो दर्शयति सएतस्या नाहिते नान्यथा...
प्रनष्टानेनार

र्शयति तस्मादपि सर्वेषां ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ॥ प्रायश्चित्तं तु विधीयते । अग्नये विविचये अष्टाकपालं पुरोडा
शं निर्वपेद्यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः संसृज्येरन्निति संसर्गश्चाग्नीनां सत्राणीति ॥ सत्राग्नीनां चेष्टिपूर्वत्वात् सत्राग्नी
नां वा सत्राणि नानाग्नीनां । कस्मात् इष्टिपूर्वत्वात् । इष्टिपूर्वत्वं सोमानामाम्नातं दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजे
तेति । ज्योतिष्टोमस्येष्टिपूर्वत्वं तच्चोदकः परंपरया सत्राणि प्राप्तं तस्मान्नानग्नीनां तानि भवेयुरिति ॥ ॥ स्वार्थेन च प्र
युक्तत्वात् ॥ ॥ स्वार्थेन वाग्नयः प्रयुक्ताः कथमुपयद्विशेषात् उपयद्विशेषो हि भवति अग्नीनादधीतेति तस्मादन्य
स्याग्नीभिरन्यस्य न सिद्धिः ॥ यद्यपि क्रत्वर्था अग्नय इति ॥ सन्निवापं च दर्शयति ॥ सावित्राणि होष्यंतः सन्निवपेरन् सतो नि
वपेरन्निति तेनापि साग्नयः सत्राण्युपयासत इति गम्यते ॥ ॥ एवं लिंगपरिहारा विशिष्टे धिकरणे न चिंत्यते ॥ ॥ पात्रेष्टा
दीनामप्रयुक्तत्वात् संदेहे यथाकामी प्रतीयेत ॥ ॥ किं तु क्वादीनि पात्राणि कस्य विदेव यजमानस्योपादाय प्रयोगः ॥
कर्तव्यः कृतः नहि स्वपात्रे यजमानः प्रयुक्तेष्वेन पात्रेण प्रयोगः कर्तव्य इति तस्मात् परकीयपात्रैरन्ये यजेरन्निति ॥ राम
अपि वान्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीरन् विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः नैतदेवं ॥ ५८

अन्यानि पात्राणि साधारणानि कर्तव्यानि कस्मात् विप्रतिषेधात् । विप्रतिषेधो हि भवति कदाचित्तानि पात्राणि
उपात्तानि भवेयुरथ मरणं कस्यचिद्यजमानस्यापद्येत तत्र विप्रतिषेधः स्यात् । आहिताग्निमग्निभिर्दहंति यज्ञपात्रै
श्चेति । यस्ति तैर्दहेयुरितरेषां यज्ञो विरुध्येत अथ तैर्यजेरन् न दहेयुरिति तस्य शारीरसंस्कारः परिलुप्येरन् अन्ये
षु पुनः साधारणेषूपादीयमानेषु न किंचिदपि विरुध्येत तस्मान्न यथाकाममिति ॥ ॥ प्रायश्चित्तमधिकारे स्यात् ॥ अ
थेदानीं पूर्वोक्तस्य लिंगस्य परिहार उच्यते प्रायश्चित्तमस्मिन् पक्षेपि परिकल्प्यते कथं अरण्ये कांतारे गच्छतां स्थि
तानां वा दस्युभयात् श्वापदभयाद्वा त्रासे संजाते दावाग्निना वा संसृज्येरन् मिथो वा तद्विषयः प्रायश्चित्तस्य भविष्यतीति ॥
॥ ८ ॥ पुरुषकल्पेन विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्यज्ञस्य तद्गुणत्वादभावादितरान् प्रत्येकस्मिन्नधिकारः स्यात् ॥
अधरकल्पा उदाहरणं ॥ आयम्येष्टिः पञ्चरात्रं व लक्षणकानि कर्माणि येषु सप्तदशसामिधेन्यः तेषु संदेहः ॥ किं सप्ता
णामपि वर्णानामेभिः कर्मभिरधिकारः उत वैश्यस्यैवेति । किं प्राप्तं । एतस्यां विकृतौ पुरुषकल्पेन कर्तृनियम्यते । अतः
यज्ञायमध्वरकल्पादिरेतत्संख्यागुणकः इयं च संख्या वैश्यस्योक्ता तेन वैश्यपरैवेतत्कर्मैतत्संकर्तुं समर्थः सप्तदशा

एतत्क्रमेतच्च साप्तदश्यं वैश्येन कर्तव्यं अवैश्येन क्रियमाणमसाधु स्यादिति राजन्यविहितत्वात्तेन यजेत।
तत्समर्थान्ब्राह्मणराजन्यान्नाधिकरिष्यतीति॥ ॥लिंगाद्वेज्याविशेषवत्॥ ॥लिंगं च भवति यथा वैश्यस्य साप्तदश्य
मिति। साप्तदशो वैश्य इति। तेन वैश्यस्य साप्तदश्यं प्राप्नोति वैश्यस्यैवंजातीयकानि। यथेज्याविशेषो वैश्यस्य भवति वैश्यो
वैश्यस्तोमेन यजेतेति वैश्यसंबंधो यागो नान्यस्य। एवं वैश्यस्य संबंधादेव साप्तदश्यं वैश्यस्यैवेति॥ ॥न वा संयोगपृ
थक्त्वाद्गुणस्येज्याप्रधानत्वादसंयुक्ता हि चोदना॥ ॥नैतदस्ति पृथग्गतो संयोगो एकं वाक्यं साप्तदश्यं वैश्यस्यानुब्रूया
दिति। वाक्यांतरमध्वरकल्पादिषु साप्तदश्यमनुब्रूयादिति स च गुण इज्याप्रधानो भवति तेनेज्यागुणार्थो किमतो यद्येवं वै
श्यादन्यगुणे न भवितव्यं। न च गुणस्त्रैवर्णिको वैश्यस्य गुणानुरोधेनेष्यापि। त्रयाणां वर्णानामिज्यासौ तत्र गुण राम
माकांक्षति। अपि च इज्यागुणभूतसाप्तदश्यचोदना नासौ वैश्यसंयुक्ता। सा तु अवैश्यकं गुणं प्रत्याययति। प्रथ ६०
मं स वैश्यपरमिति चेत्। न वैश्यस्य प्रधानत्वात्प्रधानभूतस्तत्र वैश्यः श्रूयते। तस्मात्सर्वाधिकारः। इज्यायां तद्गुणत्वा
द्विशेषेण नियम्येत॥ ॥अथ यदुक्तं वैश्यस्तोमे यथा तथेहापीति। युक्तं तत्र ह्या वैश्यस्य श्रूयते॥ तत्र चावनिके नैव वि

स्य नियमो भवति वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीत्यतो वासिष्ठानां तत्समानकल्पानां च सत्रं स्यादिति॥ ॥सर्वेषां वा प्रतिप्र
सवात्॥ ॥सर्वेषां वा सत्रं स्यादविशेषात्। ननु वासिष्ठो ब्रह्मेत्युच्यते नेत्याह। प्रतिप्रसूयते य एव कश्चन स्तोमभागा
नधीयीत स एव ब्रह्मा भवेदिति वासिष्ठोपदेश इदानीं किमर्थ इति चेत्॥ स्तोमभागाः प्रशंसार्थः स्तोमभागानधी
यानो ऽवासिष्ठोऽपि वासिष्ठकार्यं समर्थः कर्तुमिति॥ ॥वैश्वामित्रस्य हौत्रनियमात् भृगुशुनकवसिष्ठानामनधि
कारः॥ भृग्वादीनामनधिकारः स्यात्। कुतः वैश्वामित्रस्य हौत्रं नियम्यते विश्वामित्रो होता भवतीति। तस्माद्वैश्वामित्र
एणैतैः समानकल्पानामधिकार इति॥ ॥विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात्। सत्रमप्येतोदाहरणं। य एवं विद्वां
सः सत्रमासते य एवं विद्वांसः सत्रमुपयंतीति। तेषु संदेहः किं साग्नीनामनग्नीनां च तानि भवंति उत साग्नीनामेवेति
।किं प्राप्तं। साग्नीनामनग्नीनां च। कुतः विहारस्य प्रभुत्वात्प्रभवति हि परकीयो विहारः सर्वेषामुपकर्तुं कृत्स्नार्थो हि
तेन सिध्यतीति समधिगम्य न तदीयेन वासिष्ठमुपैति। तस्मादनग्नीनामपि सत्रमर्हतीति॥ ॥सारस्वते च दर्शनात्॥
सारस्वते च सत्रे भवति दर्शनं परस्थैर्वा एते स्वर्गं लोकं यंति ये नाहिताग्नयः सत्रमासत इति अनाहिताग्नीनां सत्रं द

शेषेण नियम्येत ॥ तस्मादनवदिष्ट इति ॥७॥ ॥ इति श्रीशाबरे भाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ॥ स्वदा
ने सर्वमविशेषात् । इदमामनन्ति । विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति ॥ तत्र संदेहः । किं यावत्किंचित्स्वशब्देनोच्यते यथा
मातापित्रेत्येवमाद्यपि सर्वं देयं उत यत्प्रभुत्वयोगेन स्वशब्दस्तदेव देयमिति । किं प्राप्तं । अविशेषान्मातापित्रेत्येव
माद्यपि दातव्यं । ननु दानमित्युच्यते स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च । तत्र पित्रादीनामशक्यं स्वत्वं निवर्तयितुं । न
हि कथंचित्पिता न पिता भवति । उच्यते सत्यं नासौ न पिता भवति शक्यते तु परविषयः कर्तुं परस्वत्वापादनं च दा
नेऽर्थात्स्वत्वत्यागः । तस्मात्सर्वं देयमिति ॥ ॥ यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥ ॥ वाशब्देन पक्षो विप
रिवर्त्यते । यस्य प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं तदेव देयं नेतरत् । कस्मात् । प्रभुत्वयोगिनः शक्यत्वात् इतरस्याशक्यत्वा
त् । न हि पित्रादीनां शक्यते स्वत्वं परित्यक्तुं । ननु वाक्कर्मपरविषयीकरणं तस्य शक्यमिति । उच्यते प्रभुत्वयोगि
नः स्वस्य दीयमानस्य सर्वत्वमुच्यते न प्रभुत्वयोगिनः स्वस्यादानं । न चैतन्माप्यं यत्पित्रादीनां परिस्वीकर
णं । यस्यैवैतन्माप्यमपि भवेत्स्वरघादपि । अत्राह । ननु यत्र स्वशब्दो वर्त्तते तद्देयमित्युक्तं पित्रादयो दातव्या गम्यन्ते

२१

तस्मात्तान्प्रतिप्रभुतायस्मर्तिंबाधितापियतित्तवमिति। अत्रोच्यते। स्वत्वाद्योपमात्मीयत्वचवनोज्ञातीनांप्रत्ये
कंधनवाचकेनसमुदायस्यतत्रात्मीयेसर्वतायांकृतायांकृतेत्रात्स्वार्थेनात्माऽपिपुत्रातिषुसर्वतात्कल्पनीया। ना
पिस्मृतिर्बाधितव्या। अपिवगवादीनामात्मीयात्मीनांचोदकेनप्राप्तौसत्यांअवयवपमात्मीयगतासर्वतोपादेयातस्य
चोपात्तायांकृतः शास्त्रार्थइतिज्ञातीनामुपादानेनकिंचित्कारणमस्ति। तस्मान्नपित्रादयोदेयाः तस्माघ्नचैवप्रभु
त्वयोगेनस्वत्वंतदेवदेयमिति॥ ॥१॥ ॥नभूमिः सार्वत्वीन्यवविशिष्टत्वात्॥ ॥अत्रैवसर्वदानेसंशयः किंभू
मिर्देयानेति। कापुनर्भूमिरत्राभिप्रेतायदेतन्मदारभ्यद्व्यंतरंपृथिवीपोलकंनद्वेत्तमाचंम्हीत्रेकावृतात्रकिंपाप्ते
अविशेषाद्देयाप्रभुत्वसंबंधेनहितात्स्वत्वादेवर्त्तते। शाकतेवमानसेनव्यापारेणतस्यस्वतानिवर्त्तयितुमिति। ए
वंप्राप्तेब्रूमः नभूमिर्देयेति। कुतः क्षेत्राण्यमीश्रितारामनुष्याद्दृष्पंतेनकृत्स्नस्यपृथिवीगोलकस्येति। आह। यद
दानीसार्वभौमः सततर्हिदास्यति। सोपिनेतिब्रूमः। कुतः यावतामेवगेनसार्वभौमोभूमेरीष्टेतावतान्नोपिनतस्यकृ राम
द्विशेषः सार्वभौमत्वेस्यलेतदधिकंयदसौपृथिव्यांसंभृतानांब्रीह्यादीनांरक्षणेननिर्विष्टस्यकस्यचिद्भागस्य ६१

यसीतस्मात्कृतभांडानि देयानीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नित्यत्वात्तानि तैर्नास्ति संबंधः वचनाद्धे न्यादेशो नाश्वादानामार्हत्सु
कृतभांडकानि च न देयानीति नित्यं हि विश्वजिति दानं चोदकेन प्राप्तम् उच्यते अनित्यानि च कृतभांडकानि न शक्यानि विश्वजि
ति क्रियमाणेऽस्य वर्णपुरस्तात्तु कृतभांडकानां केषांचिद्उत्पत्तिर्विश्वजिति दानं च नीचितेनेति नित्यं तस्मात् न नित्यं। नित्य
वच्चत चोदकेन विधीयते न निमित्तसंयोगेन। तस्मादवचनमेवाभ्युपगंतव्यं साकल्यं देयानां प्राप्तानां विधीयत इति अस्तु सं
भवे प्रत्यवायार्थं यदि हीतव्य एव भवति। तस्मान्न कृतभांडकानि दातव्यानि॥ ॥७॥ शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात्॥ विश्वजित्येव संदिह्य
ते किं परिचारकः शूद्रो देयो न वेति किं प्राप्तं। सर्वस्वस्य विहितत्वाद्देय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ शूद्रश्च न देय इत्यन्वादेशः कुतः धर्मशा
स्त्रत्वात् धर्मशास्त्रे नोपनतत्वात् तस्यैवमसौ तस्मै त्रैवर्णिकायोपनत उ शुश्रूषमाणो धर्मेण हंसं तस्य शक्तासौ न स्मै दीय
माने निषिद्धेऽपि नन्वानिष्ठ तस्य ससपभ व वर्तिन व बला स्वीकर्तव्यः। यस्त्वन्यायेन स्वीकुर्यात् स दृष्टादपि धर्मोपनतमात्रेण राम
तु न शक्यो दातुं॥ ॥५॥ ॥ दक्षिणाकालेयत्स्वं तत्प्रतीयेत तद्दानसंयोगात्॥ विश्वजित्येव संदेहः किं प्राग्दक्षिणाकाला ६२
द्विद्यमानं नियोगतो दक्षिणाकाले दीयात उत ऊर्ध्वं दक्षिणाकालात् भविष्यदनागतमपि दक्षिणाकाले देयं उत यदेव दक्षि

णाकाले विद्यते तदेव देयमिति किं प्राप्तं यस्यापि प्रागूर्ध्वं च स्वता तदपि देयं स्वमात्रस्य दानविधानात् एवं प्राप्ते ब्रूमः
दक्षिणाकाले यत्स्वं विद्यते तदेव देयं न यत्प्रागूर्ध्वं च कुतः स्वस्यात्र दानमनूद्य साकल्यं विधीयते। तत्र दानं दक्षिणाकाले
प्राप्तत्वात्तस्मिन्नेव काले उच्यते तस्माद्दक्षिणाकाल एव विद्यमानं देयमिति॥ ॥६॥ ॥ अशेषत्वात्तदंतं स्यात्कर्मणो द्रव्य
सिद्धित्वात्॥ ॥ तस्मिन्नेव विश्वजिति संदेहः किं दक्षिणाकाल एव विश्वजिदुत्स्रष्टव्यः उत न सर्वं दातव्यं परिसमापनीयः
किं प्राप्तं उत्स्रष्टव्य इति। कुतः अशेषत्वात् कथमशेषता विश्वजिति सर्वं ददातीति। न च शक्यमंतरेण द्रव्यं परिसमापयि
तुं तस्मात्तदंतं स्यात्॥ ॥ अपि वा शेषकर्म स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्॥ ॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः शेषकर्म स्यात्स
र्वस्वं दक्षिणाकाले देयं यावता तत्कर्म परिसमाप्यते तावच्छेषयितव्यं। कुतः क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्। क्रतोः परिसमाप्तिः
प्रत्यक्षशिष्टा विश्वजिता यजेतेति विश्वजितमुपक्रम्य परिसमापयेदित्यर्थः परिसमापयता यच्छक्यते दातुं तावत्सर्वमि
त्यर्थः तस्मान्न तदंतमुत्स्रष्टव्यमिति॥ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनं॥ ॥ एवं च कृत्वान्यार्थदर्शनमुपपद्यते अवभृथादुदेत्य
वत्सतरमालभ्य दयत इति शेषस्य वचनात्ते॥ अशेषं तु समंजसादाने न शेषकर्म स्यात्॥ ॥ तुदादः पक्षव्यावृत्तेर्यत्

एतत्त्वं जसाभृतं यदशेषं प्रदीयत इति। एवं सर्वस्वं ददातीति न्याय्य उपपन्नो भवति। यत्तु प्रत्यक्षतमा पितेति तत्र
ब्रूमः। आदानेन त्वशेषकर्म्म भविष्यतीति। उच्यते॥ ॥नादानस्यानित्यत्वात्॥ ॥आदानं त्वनित्यं नित्यं चाशेषकर्म्म न हि
नयोः संबंधो ऽवकल्पते तस्मात् शेषयितव्यं किंचिदिति॥ ॥दीक्षासु तु विनिर्द्देशादक्रत्वर्थेन संयोगस्तस्मादविरोधः
स्यात्॥ ॥तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति किं विशेषयितव्यमिति। दीक्षासु उपनिर्द्दिष्टो भवति। प्रकृतावेव ज्योतिष्टो
मे सहस्रवादकेन प्राप्त इदं क्रत्वर्थमिदं भक्तार्थमिदमानमनायेति। तदिह यदानमनाय दत्तं तस्यायं विकारः सर्वत
नाम कृत एतत्यतः स्वं ददातीत्यनूद्यते सर्वत्वाव विधीयते तेन न दातव्यस्य दानं विधीयते। न च भक्तार्थं क्रत्वर्थं च दा
तव्यं तस्मादविरोधो भविष्यतीति॥ ॥७॥ ॥अहर्गणे च तद्धर्म्मः स्यात्सर्वेषामविशेषात्॥ ॥अस्त्यहर्गणः॥ अष्टरात्रः
अथैतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजितौ चैकाहावभित उभयतो ज्योतिर्म्मध्ये षडहः। पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। तत्र संदेहः
किमहर्गणस्थस्यापि सर्वस्वमेव दक्षिणा स्यात् आहोस्विदहरहः शतमिति। किं प्राप्तं सर्वस्वं कुतः सर्वेषां विश्वजितो राम
मविशेषात्। यश्च प्रकृतौ विश्वजितो धर्म्मः सर्वस्य स वादकेन भविष्यति तस्मात्सर्वस्वं देयमिति॥ ॥द्वादशशतं वा प्रक ६३

ष्टेन भूमेः तन्निविष्टाश्च मनुष्याः तैः सहोरन्नाद्यारण्यविक्रमणादिय भूमिरुक्तं तत्र शिल्पं प्रति न कश्चिद्विशेषः तस्मा
च्छूद्रमिर्देया॥ ॥२॥ अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात्॥ विश्वजित्येव संदेहः किमश्वो देयो नेति किं प्राप्तं सर्वस्य विहि
तत्वाद्ध्याश्वा इति प्राप्ते ब्रूमः। यस्य च दानमकार्यं तत्र न देयं यथाश्वानां तेषां हि दानमकार्यमेव हि विशेषेऽश्वानां अन्ये
भ्यो ऽदेयमेव प्रदेयं दानं प्रतिषिध्यते न केसरिणं ददातीति। उभयतो दतः प्रतिगृह्णातीति विश्वजित्येव समाम्नायते तस्मान्नाश्वो
देया इति॥ ३॥ ॥नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति संबंधः॥ ॥विश्वजित्येव संदेहः सर्वस्वं ददातीति किमर्जयिष्यमाण उपकरणानि या
नि मनुष्यस्य यावन्ति च राज्ञो वसुधाजयिनः सर्वाणि तानि दद्यात् उत यान्यस्य विद्यन्ते तानि सर्वाणि देयानि ना
विद्यमानानि कर्त्तव्यानि। कुतः संशयः उभयथा वचनव्यक्तेः संभवात्। यदि चाऽएवं वचनं व्यज्यते यानि सर्वाणि स्वानि कानि
तानि यानि पुरुषस्योपकारकाणि शयनासनादीनि तानि सर्वाणि दद्यादिति विधीयते। यद्यायानि स्वानि पुरुषस्य दाने शक्तानि तानि
सर्वाणीति सर्वत्वं विधीयते यदि दानं विधीयते ततो ऽप्राप्तानां दानानां शतमां अपि दानं अथ सर्वता विधीयते ततो विद्यमा
नामेव किंतावत्प्राप्तं शतमांक्कानि देयानीति। न हि दानविधाने ऽस्ति रनुग्रहस्ते न इदं तरथा नारभ्य त यो ऽस्य क्रतिर्वर्त्ती

प्यानमपि तत्याइ इति तात्पर्यं दक्षिणादर्शनं चोतेन नेष्यंति नूतरां तत्तोन्यूनेन न तस्मात् द्वादशशतं ज्योतिष्टोमे यद्वा
सर्वस्वं तद्दिहोमयमपि प्राप्तं तत्रैकः पक्षो नियम्यते सर्वस्वं देयमिति। स एष न विधिः प्राप्तत्वात्। अनियतप्राप्तस्य
नियम्यते। सर्वे नियम्यते याद्द्वादशशतं तद्द्वादशैव हि तत्र द्वादशशतमधिकं वा सर्वस्वमिहापि तद्देवात् तस्मान्न
न्यूनधनस्याधिकार इति॥ ॥अनुग्रहाद्वयादेवत॥ ॥वत्राष्टुनान्वारुयः॥ ॥इतश्चाधिकं सर्वस्वं अधिको हि दीयमा
नेन तदंतर्गतत्वाद्द्वादशशतमपि दत्तं भवति। यादव तत्यथा कार्षापणे दीयमाने पादोपि दत्तो भवति। एवमिहापि
ति॥ ८॥ अपरिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधस्तच्छ्रुतित्वात्॥ आधाने श्रूयते एकादेयाष— याद्वा दशादेयाव द्विंश
तिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयं अपरिमितं देयमिति तत्र संदेहः। किं यत्तत्परिमितमेकादेवे तेवमादित न
दातव्यमिति प्रतिषेधो विधीयते उत अपरिमितं नाम किंचित्तस्य दानं विधीयत इति। किं प्राप्तं। अपरिमितश्रूयमाणे राम
क्रमः शिष्टस्य एकादेः संख्येयस्य या संख्या सा प्रतिषिध्यते। कुतः तच्छ्रुतित्वात् परिमितशब्दश्रवणात् गणितम ६४
वगम्यते तच्चैकादिकं तस्य नञा शब्देन प्रतिषेधः क्रियते तत्र श्रुतोर्थः कृतो भवति इतरथा अपरिमितशब्दस्य

सिद्धिस्यज्येत लक्षणया वा कृत्स्नमस्यार्थः कल्प्येत तस्मात्परिमितस्य प्रतिषेध इति॥ ॥कल्पांतरं वा तुल्यवत्प्र
संख्यानात्॥ ॥कल्पांतरं वा स्यात् अपरो दानकल्पो विधीयते यथा एकादेयेति दानविधिकल्पः एवमेषोपि दा
नविधिकल्प एव स्यात्। तेन हि पूर्वेण तुल्यमेव दंप्रसंस ख्यायते कास्य पूर्वेण तुल्यता प्रतिज्ञातस्यार्थस्याव ग
मिकास्तीति रस्तीति। पूर्वत्र हि देयशब्दश्रुत्या दानं विधीयते श्रुती इहापि देयशब्दश्रुतिः सा श्रूयमाणा ज्ञाप्नोति
दानं विधानं प्रतिषेधो हि विधीयमाने वाक्यस्य व्यापारः तच्च दुर्बलं श्रुतिं प्रति तस्मात्कल्पांतरं। यच्चापरिमितशब्द
प्रसिद्धिर्वाध्यत इति समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धेर्बाधिकैव समधिगता। ननु नात्र प्रसिद्धिः लक्षणेयं यत्र कृत्स्न
न्नशब्दस्य परिमाणं दस्मादपरिमितत्वे न लक्ष्यते बहुत्वमिति। तच्च न अनेकस्मिन्न शब्दस्य परिमाणे सतीव कृत्सु रूढोप
रिमितमस्य धनं बहुत्वमिति गम्यते। यथा कुशलः प्रवीण इति बहुषु कुशानां लवनेषु सत्सु निपुणता बाने व कुश
लशब्दो रूढः — — शब्द एव भवति बहुषु वीणावादनेषु सत्सु निपुण एव प्रवीणशब्दो वर्तमानो रूढ इत्यु
च्यते। तस्मात्सत्यपि लक्षणात्वे श्रुतिसामर्थ्यानिरोहशब्दः तस्मात्समुदायप्रसिद्ध्या परिमितशब्दः वयवप्रसि

वीयते॥ अश्वकर्णेनाद्दवत्। अतः कल्पांतरमिति॥ ॥१०॥ ॥ अनियमो विशेषात्॥ ॥ अपरिमितेकल्प
तरमिति समधिगतं॥ अथेदानीं संदिह्यते किं सहस्राद्दूनमपरिमितं उत सहस्रादधिकमिति॥ किं तावत्प्राप्तं। अनि
यमो विशेषात्। न कश्चिदिह वकृत्वे विशेष आश्रीयते सहस्राद्दूनमधिकं वेति। अनाश्रीयमाणे यथा काम्यं यथारुचितं
तथास्तामुतस्मादनियमः॥ ॥ अधिकं वा स्याद्बह्वर्थत्वादितरेषां विधानात्॥ ॥ वितिपक्षव्यावृत्तिः। नैतदस्ति अधिक
मूनं वा स्यादिति। किं तर्हि [illegible]धिकमेवेति। कुतः। बह्वर्थत्वादपरिमितशब्दस्य बहुषु हि मंत्रा बहूनुपवदंतीत्येत
दुक्तं बहुत्वं चापेक्षिकं किंचिदपेक्ष्य ततोधिकं बहु। किंतु यंते असत्यामपेक्षायाम परिपूर्णमेतत्। यथा पुत्र इति किंचि
दपेक्ष्य भवति नान्यथा। तत्र महत्तं संनिहितं चापेक्ष्य निर्णयः सहस्रं च संनिहितं तस्मात् ततोधिकमपरिमितमि
ति॥ ॥ अर्थवादश्च तदर्थवत्। कथमेवं तत्रोरुर्वै अपरिमितमिति तदूनं तां सहस्रं दर्शयति॥ ॥११॥ ॥ परकृ राम
तिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय ह्यनुकीर्तनं॥ इह परकृतयः पुराकल्पाश्चोदाहरणं। यथेति ह स्माह बकुर्वा ६५
र्ष्णिर्माषान्मे पचत न वा एषां हविर्गृह्णंतीति। पुराकल्पः। उल्मुकैर्हस्म पूर्वे समाजग्मुस्तान्सुरा रक्षांसि निजघ्नु

तिवत्॥ ॥द्वादशशतं देयमिति प्रकृतिवत्। कृत्स्नं ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतिः तत्र धर्मा विहिता न विश्वजिति शब्द
प्रतीयंते तस्माद्द्वादशशतमत्र देयमिति॥ ॥ अतद्गुणत्वात्तु नैवं स्यात्॥ ॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैवं भवितुम
र्हति। कुतः। नैष विश्वजितो गुणनामधेयेन यत्र द्वादशशतस्य तत्र धर्माग्रहणं तस्माद्विश्वजितो न विध्यूतिन इति
ष्टोमादिति॥ ॥लिंगदर्शनाच्च॥ ॥लिंगं खल्वपि दर्शयति। किं लिंगं भवति। एवमाह हीयते वा एष पशुभिर्यो विश्वजि
ता सर्वं न ददातीति नियतं सर्वस्वदानं दर्शयति हरणे॥ ॥८॥ ॥विकारः स्यात्तु भयतो विशेषात्॥ ॥विश्वजिति सर्वस्वद
दातीति नैषोर्थः संशयितः। यस्य द्वादशशतमधिकमूनं वा विद्यते तस्य किं विश्वजिताधिकारः। उत यस्य सकलमे
वैकं वा तस्यैवेति। किं प्राप्तं। विकारः स्यादुभयतो विशेषात् न विशेषः कश्चिदाश्रीयते यस्य द्वादशशतमधिकमू
नं वास्तीति तस्मात्सर्वस्य विश्वजिताधिकार इति॥ ॥ अधिकं वा प्रतिप्रसवात्॥ ॥ नैतदस्ति सर्वस्य विश्वजिता
धिकार इति। कस्य तर्हि यस्य द्वादशशतमस्त्यधिकं वेति। कुतः। प्रतिप्रसवात्। प्रतिप्रसवो हि ज्योतिष्टोमे सर्वस्व
स्यापेत द्वादशशतं विधायाह एतावता वन्ह्विज आनेया अपि वा सर्वस्वेनेति यद्येतावता नेच्छेयुः सर्वस्वेना

क्रियानिर्देशोऽकृताविधानं क्रियापुरुषसंबंधनिर्देशो वाक्येन। अतश्च तत्‌ दुर्बलं। तस्मात्‌ पुरुषमात्रस्याधि-
धानं प्राप्नोति न तु ज्ञात्राणामिति॥ ॥ अर्थवादो वा विधिशेषत्वात्तस्मान्नित्यानुवादः स्यात्॥ ॥ एषोपि पक्षो वा त्रा-
ह्मादिनिर्देशः। नायं ऋत्राणां विधिः। न मनुष्यमात्रस्य वा विधिरेव नायमर्थवादः स्यात्। कुतः। विधिशेषत्वात्। अनं-
तत्र विधिमामनंति। परकृत्युदाहरणे तावत्तत्तस्मादारण्यमेवाश्नीयादिति। पुराकल्पोदाहरणे गृहपतेरेवा-
ग्निषु निर्मिथ्या निर्वपेरन्निति। न वध्यो विधेरेकवाक्यभावोस्ति विधिना हि संबध्यमानयोः परकृतिपुराकल्प-
योरन्यावचनव्यक्तिः। अन्यात्तु स्तुत्यर्थं प्रवृत्तयोः। न चोभयं योगपद्येन संभवति। तस्मादर्थवाद इति॥ ॥१२॥ ॥ सह-
स्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवात्मनुष्येषु॥ ॥ अस्ति सहस्रसंवत्सरं। पंचपंचाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पंचपंचाश-
तः पंचदशाः पंचपंचाशतः सप्तदशाः पंचपंचाशत एकविंशा विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति। तत्र संदेहः॥
किंये सहस्रायुषः तेषामनेनाधिकारः उत मनुष्याणामिति। यद्यपि मनुष्याणां तदापि च हवो विकल्पाः वत्समा- राम
णः अथवा दिवसेषु संवत्सरशब्द इति। किं प्राप्तं। सहस्रायुषं भवितुमर्हति। कुतः। असंभवान्मनुष्येषु न मनुष्याणा- ६६

मेतदायुर्विद्यते गंधर्वादयस्त्वेतदायुष इति भवति स्मृतिः॥ उपचारोन्यार्थदर्शनं च प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानं
पाप्मा मृत्युरभिजघान स तपो तप्यत सहस्रसंवत्सरान्‌ पाप्मानं विजिहासन्निति। विस्पष्टं च दर्शनं सहस्रसंवत्स-
रं तस्मान्न मनुष्याणामिति॥ ॥ अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात्॥ ॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः न गंधर्वा-
दीनां मनुष्याणामेवाधिकार इति। कुतः। तदधिकारान्मनुष्याधिकारं शास्त्रं समधिगतमिति। ते हि शक्नुवंति क्र-
न यथोदितं विधिमुपसंहर्तुमिति। आह। ननु नैतावदायुषो मनुष्याः उच्यते। रसायनैरायुर्दीर्घं प्राप्स्यंतीति॥ ॥ ना-
सामर्थ्यात्॥ ॥ न रसायनानामेतत्सामर्थ्यं दृष्टं येन सहस्रसंवत्सरं जीवेयुः एतानि ह्यस्मिन्वयसि वलीपलितस्पना-
शकानि स्वरवर्णप्रसादकानि मेधाजननानि नैतावदायुषो दान्यानि दृश्यते। न तु स्वरवर्णप्रसादादिदर्शनादेवायो-
ग्जीवनमप्यनुमापयिष्यते नेतिक्रमः। कुतः। शतायुर्वै पुरुष इत्यनुवादः॥ स एवं ज्योग्जीवने नावक्लृप्यते। अत्रोच्यते। आ-
तान्यायुरस्येति विग्रहीष्यामः। नैवं संख्याशब्दानां समासः दृश्यते न च गमकादिभवति। द्विवचनवहुवचनांतानां स-
मास इति वा नियुक्तवचनं॥ ॥ संबंधादर्शनात्॥ न ह्येतावदायुषो रसायनानां च संबंधो दृष्टपूर्वः न च संबं-

यादर्शनेनानुमानमस्ति। ननु सामान्यतो दृष्टं भविष्यति। दृष्टं ते तावदलस्य स्थिरभावसाकारकाणि। एवमस्म
समानानि वीर्यवन्ति मानि स्थिरशरीरतामुत्पादयिष्यंति। शतायुः पुरुष इति सत्यपि वचने अधिकं जीवनं दृश्यत एव
ति॥ अत्रोच्यते। नायमेकांतः। कदाचित्स्यादेवं यावती वा शरीरस्थिरतामुत्पादयेयुः न प्रागयदृष्टकालं॥ यथा प्रक्रामंतोऽभ्य
सात् प्रक्रममाणं दैर्घ्यं यावता भूमात्राः प्राप्नुवंति न तत्र भ्यसतः पुरुषा अनुष्ठेयं पियो जनमात्रं प्रक्रमेयुरेवमिहापि संव
त्सराभावात् सहस्रायुषः प्राप्नुयुर्नेति वा संदिग्धं। संदिग्धं चेत्सामान्यतो दृष्टं न प्रमाणं। न वा दृष्टोऽर्थः प्रमाणमंतरेण
शक्योऽभ्युपगंतुं। तस्मादसंशयेन तावदायुषः संतीति पुरुषवचनेनोक्तं कथं तर्हीति॥ ॥सकृत्कल्पः स्यादिति
कार्ष्णाजिनिरेकस्मिन्नसंभवात्॥ ॥समनुष्याधिकारपक्षे कुलकल्पो भविष्यतीत्येवं कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते
स्म। कुतः। एकस्मिन्नसंभवात्। न पुरुषाणामिदमनुष्ठानं नैव तदेकः शक्नोति पारयितुं। यथा शक्यते तथा पारयि
तव्यमिति गम्यमाने बहवः शक्नुवंतः प्रवर्त्तेरन्। अन्येऽपि तत्कुलीनाः अन्येनारब्धं समापयेयुरिति॥ ॥ अपि वा कृत् राम
स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात्॥ ॥ शास्त्रफलं हि प्रयोक्तरि समधिगतं यश्च कार्त्स्न्येन विधिमुपसंहर्तुं समर्थः स व ६७

रिपवृमादयः तेषु संदेहः किमेते मनुष्यधर्म्मा विधय उत तत्क्रतोर्ब्राह्मणस्य अर्थवादा इति किं तावत्प्राप्तं मनुष्य
धर्म्मा विधय इति॥ अर्थाय प्रयोजनाय तत्कीर्त्तनमेतद्भवति। कर्म्म मनुष्यसंबंधकीर्त्तनेन क्रियाप्रशंसा भवति
प्रशस्तं च प्रतिपाद्यं। स एष विधिरेवानेन प्रकारेण अतः परैरपि मनुष्यैः कर्त्तव्य इति गम्यते॥ ॥ तद्युक्तं च प्रतिषे
धात्॥ ॥ एवंजातीयकस्य विधेः प्रतिषेधो भवति तद्यथा न कुर्यादिति प्रशंसायाश्च प्रतिषेधो न्याय्यः तस्मादपि
विधय इति॥ ॥ निर्देशाद्वा तद्धर्म्मः स्यात्पंचावत्तवत्॥ ॥ मनुष्यधर्म्मो विधिरेवंजातीयक इति गृह्यते तत्र तु विशिष्टगो
त्राणां निर्देशात्तेषामेव धर्म्म इति गम्यते। एतत्प्राप्यं कर्त्तव्य इति ज्ञायते स च विशिष्टगोत्राणां लक्ष्यते। तस्मात्तद्गोत्रा
णामेव कर्त्तव्यः पंचावत्तवत् यथा पंचावत्तं जमदग्नीनामिति तद्ब्राह्मणमेव भवति। एवमिहापीति॥ ॥ विधौ तु वेदसं
योगादुपदेशः स्यात्॥ ॥ तु शब्दात् पक्षो व्यावर्त्तते। विधावेतेषामुपदेशः स्यात्। विधौ चेदेन स्तौति निर्देशः कृतो न वि
धात्रय पुरुषे। पुरुषग्रहणं विधिप्रशंसार्थं विधिरिति क्रियामाहात्म्यः क्रियायां भावप्यस्मादनेन पुरुषेण क्रिय
ते तस्मात्सायुरिति। न तत्र पुरुषः क्रियासंबंधेन निर्दिश्यते किं तु स्तोतव्यत्वेन। कुतः स्तौति पदस्यान्यस्याभावात्। अपि च

इतिलावुकायनआचार्योमन्यतेस्मआचार्यग्रहणंपूजार्थंनात्मनःप्रतिषेधार्थः॥ ॥संवत्सरोविचालित्वात्॥ए

तदुक्तमनन्तरसूत्रेऽहर्गणमितितत्स्वर्धारयितव्यंतदुच्यते।संवत्सरवचनंगौणमितिकुतः।विचालित्वात्।विचालिहिसंवत्सर

शब्दः।सावनेपिगणितेदिवसकः।शीतोष्णवर्षालक्षणेपिचान्द्रमसेपिसएवलक्षणयानुवादः।आकान्तेकल्पयितुंपंच

पंचाशतइत्ययंल्कपरिमाणस्यार्थवाचकः।एकेनाप्यूनेनभवति।॥सामर्थ्यादितिस्यादधिकारात्।गवामयनेमासाःप्रकृ

ताः।मासेषुचसंवत्सरशब्दउक्तः।योमासैर्मासःससंवत्सरइति।तस्मात्पंचपंचाशतोमासाइति।नन्वेतस्मिन्पक्षेसहस्र

संवत्सरशब्दोनावकल्पते।उच्यतेनामधेयमेतत्संवत्सरशब्दइतिनगुणविधिः।नामधेयंचनविधीयतेअविधीयमाने

वचनेनकेनविगुणेनावकल्पिष्यते।नैषापिपक्षोयुज्यते।अत्रापिहिसएवदोषः।नैतावन्तीवनमस्तियावतेतदवरुध्ये

तदाराग्निकालसोमरर्वलोपइष्यते।तेनैतस्मिन्प्रक्रियमाणेऽपरिसमाप्तएवायुःपर्युपयुक्तंस्यात्तथावाध्ययनादेवा राम

इष्टंकल्प्येत।एवंतर्हिद्वादशाहः।प्रकृतिरिति।पंचपंचाशतोद्वादशाहाभविष्यन्तीतितथाइष्टतद्वादशाचैवरात्रयःसंवत्स ६८

रस्यप्रतिमेति।तत्रसदोषोभविष्यति।नैवंनहितत्रसंवत्सरशब्दःसाक्षात्प्रतिमाशब्देनसंयोगात्॥अपिवपंचपंच

शतःस्त्रिरात्रमुक्तंत्रिवृदृष्टद्वादशाहेदिवसेइष्टःनद्वादशरात्रेतस्मान्नैवं।॥अहानिवाभिसंख्यत्वा

त्॥ ॥वाशब्दःपक्षंव्यावर्तयति।नवैतदस्तिपंचपंचाशतोद्वादशरात्रइति।अहान्येवत्रिवृष्टिदेनाख्यायंते।तस्मा

दहःसुसंवत्सरशब्दइति।अथवावाशब्दःपक्षंव्यावर्तयति।नपंचपंचाशतोमासाः।किंतर्हिदिवसाः।द्वादशाहेत्रिवृ

दहःप्रकृतंतत्रसंवत्सरशब्दोदृश्यते॥आदित्योवासर्वऋतवः।सयदैवोदेत्यथवसंतोयदासंगवोऽथग्रीष्मोयदामध्यंदि

नोऽथवर्षायदपराह्णोऽथशरत्यदास्तमेत्यथहेमंतशिशिरौ।इतिसर्वानृतून्हनिसंपादयति।सर्वेचऋतवःसंवत्स

रः।तस्मादहःसंवत्सरशब्देनोच्यते।अपिवपंचपंचाशास्त्रिवृतइतित्रिवृतांपंचपंचाशत्त्वंनद्वादशरात्रत्रिवृदेकविं

शत्वाहेत्रिवृदहः।नतत्रत्रिवृत्संख्यायाद्वादशरात्रेगुणभूतत्वात्सामानाधिकरण्यंत्रिवृदहःसंवत्सरलक्षणयास्या

त्।॥अभिसंख्यत्वात्त्रिवृदहः।तेनअस्यैवसामानाधिकरण्यंश्रुतिश्चलक्षणयाबाध्यते।तस्मात्पंचपंचाशदहानिसंवत्स

रःस्यादिति॥ ॥इतिशाबरेमीमांसाभाष्येषष्ठस्याध्यायस्यसप्तमःपादः॥ ॥इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषोहोमःसंस्कृतेष्वग्निषु

स्यादपूर्वस्याप्यवानस्यसर्वशेषत्वात्॥ ॥इहचतुर्होतृन्ध्यायेत्प्रजाकामंचतुर्होत्रायाजयेदचतुर्गृहीतमाज्यंगृही

तावत्तु होतारं व्यावृक्षीत पूर्वेण यहस्पं होतृमुखेन कृपासन्नदुत्तरेण ह्रमिति। तत्र संदेहः किं पवमानेष्टिसंस्कृतेष्वग्नि
ष्वेवमादय उतासंस्कृतेष्वपि तथा पदार्था तराश्रयेण मुपिवत्समाण्ं विचारयिष्यते। किं तावत्प्राप्तं। संस्कृतेष्वपि
जातीयको क्रतु शेषेपि होमः स्यात्। यद्यप्यपूर्वा दर्विहोमानन्तुतथापि धर्म्मो नाकांक्षितितथा प्याहवनीयादयो होमादि
नाकांक्षति। यदाहवनीये जुहोतीति तेन सोस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्येवमादिभिः श्रुतिभिः एवमिष्टिपूर्वत्वात् सर्वहोमा
नां संस्कृताग्नि निर्वर्त्यत्वमेवं जातीयकानामिति॥ ॥इष्टित्वेननुसंतापश्चतुर्होतृन संस्कृतेषु दर्शयति॥ ॥उत्राद्यात्
प्रविपरिवर्त्तते। चतुर्होतृहोमा असंस्कृतेष्वग्निषु भवेयुः तथाहि दर्शयति एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतार इति
अनाहिताग्निरिष्ट्या न विघ्नं तेयत्वेत चतुर्होतारस्तस्यैवैष्टिरिस नाहिताग्नेरेवं जातीयको होमान्दर्शयति। त
स्मादसंस्कृतेषु भवेयुः। नन्तु लिंगमसाधकं प्राप्तिविकल्पयेति। तदुच्यते॥ ▮उपदेशस्त्वपूर्वत्वात्॥ ॥एवं तर्हि त्रि राम
क्रतु शेषाणां विधिरयं भविष्यति एष वा अनाहिताग्नेः क्रियेति एवमर्थं प्रवक्ष्यतिवचनं। वादमात्रमनर्थकं ६९
भवति। अस्ति वास्य विधिसामर्थ्यं तस्माद्विधिरसंस्कृतेष्विति॥ ॥सस सर्वेषामविशेषात्॥ ॥ आह एतदप्यसते

विक्रियत इति। तस्मान्न कुलकल्पो वक्तव्यः अथ कथं तर्हि संप्रदायमात्रेण धर्म्म इत्यध्यवसीयते एवं श्रूयते स्म
आयेष्वेतत इति॥ एवं तर्ह्येतदध्यवसेयं वचनप्रामाण्यादेतत्कर्म्म कुर्वता मा पुर्वर्द्धत इति। तत्र वचनप्रामाण्यमावात्।
नह्येतस्मिन्नर्थे वाक्यमन्यद्वा प्रमाणमस्ति। नन्वर्थापत्तिः अन्यथानर्थकं भवतीत्युच्यते। नानर्थकमध्ययनादपत्य
दृष्टं भविष्यति तथा हि सामान्येना दृष्टकल्पयितुं लघीयः नतु कर्मण्यपुर्वर्द्धत इति विशेषादर्शनं पतिष्ठत्वसना। अथवा
नर्थकमेवाभ्युपगमेत। नाप्युक्तिफलकल्प्यं। अथोच्यते त्रयस्त्रिंशत्तीयानि शतानि दीक्षिष्यन्ते चतुर्भिर्वर्षैः समाप्त इति
। एवमपि नियतपरिमाणं हीयते चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति। वचनसत्वाद्दर्थक्यपरिहा
राय परिमाणं हीयत इष्यत इति वेत्। तदुक्तमध्ययनात्फलमस्ति तस्मान्नैकाकल्पते न नेति। कथं तर्हीदं॥ ॥विप्रति
षेधात्तु उदास्न्यतरः स्यादिति लावुकायनः॥ ॥अन्यतरोत्र गौणः शब्दः स्याद्यदि दिवा असंवत्सरे संवत्सर शब्दः॥
यदि वा पंचपंचाशत इति शब्दो गौण इति। कुत एतत् विप्रतिषेधात्। न हि भवति उभयस्मिन्विहितकथं वाकांक्षामिघेतयदि
पंचपंचाशतस्त्रिवृतो न ▮ संवत्सराः अथ संवत्सरास्त्रिवृतो न पंचाशतः तस्माद्विरोधाद्दन्यद्वचनं गौण

विधिरितियत्क्रत्वंतुशेषाणामितितन्नसर्वेषांक्रतुशेषाणामक्रतुशेषाणांचचतुर्हिहोमानां। कुतः
अविशेषात्नचक्रतुशेषाणामेवायंधर्मउच्यतेनाक्रतुशेषाणामितितस्मात्सर्वेषां॥ ॥ अपिवाक्रत्वभावाद
नाहिताग्नेरशेषस्तन्निर्देशः। अपिवेतिपक्षव्यावृत्तिः। अक्रतुशेषाणामेवायंधर्मोनक्रतुशेषाणां। कुतः अना
हिताग्नेःक्रत्वभावात्। नह्यनाहिताग्नेःक्रतवःसंति। नचाक्रत्वंगंकेवलंप्रयुज्यमानंकस्मैचित्प्रयोजनायस्यात्नचास्य
न्यत्फलंप्रकल्प्यंतत्प्रमाणाभावात्वचनस्यान्यदपिप्रयोजनमस्ति। नचानेनवाक्येनचाकृतेनाहिताग्नेःक्रतुःकल्पयि
तुंतस्मादक्रतुशेषाणामयंधर्मइति॥ ॥ उपायोवानग्निसंयोगात्॥ ॥ वाशब्दात्पक्षोविपरिवर्त्तते। नासंस्कृतेऽग्निषुए
वंजातीयकाहोमाःस्युः। कुतः आधानस्यसर्वशेषत्वात्। ननुवचनंइदमेवानाहिताग्नेरिष्टिरिति। नेतिब्रूमः। अ
र्थवादएषभविष्यति। यत्तुपरूपाः तेषामर्थवादेनसर्वेषांचतुर्होतृणामेवंमदाहवनीयेजुहोतीत्येवमादीनांवच
नानामर्थवत्ताभविष्यति॥ ॥ इष्टित्वेनतुसंस्तुतेहोमःस्यादनारभ्याग्निसंयोगादितरेषामवाच्यत्वात्॥ ॥ यदुक्तमे

षावा अनाहिताग्नेः क्रियाइष्टिस्तु लप्स्यते तिज्ञपानामेषवादइतीतात्रानैषा ववनव्यक्तिर्यैषा अनाहिताग्नेः क्रियास
इष्टिस्तु लप्स्यति।। किंकारणं। साद्द्रूपमात्राद नुवादोऽनर्थकः स्यात इतरस्मिन्पक्षे विधिरर्थवान्नयमिष्टिरपानाहि
ताग्नेरितितद्दिक्षिसंस्तवाद्यमानामेववादः॥ कथं। इष्टिर्यागा स एवासेवनाधिको होमः यदुक्तं। सर्वहोमार्थआहव
नीयइति। तत्रवतुर्होतृनेवाधिरूत्सोऽयते किंतु अविशेषेण होमानू सवतुर्होतृष्वसंभवादन्येष्वपि भविष्यति। वतुर्हो
तृषुवानाहिताग्नेरूय्यमानेष्वाहवनीयोऽनंगामिति। नदर्थैनैव सव कर्त्तव्यो भवतीति। उभयोः पितृयज्ञवत्। नैतदस्त
नाहिताग्नेरेववतुर्होतार इति। उभयोः स्युः पितृयज्ञवत्। पितृयज्ञश्चाहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च एवं वतुर्होतारोऽपि। क
थमवगम्यते वर्णितमेतद्यदानुवादपक्षः तदाहिताग्नेः यदाविधिपक्षः तदानाहिताग्नेः उभयथा ववनव्यक्तिः प्रती
यते नवप्रतीयमानोऽर्थः शक्यते पक्षो तुं तस्मादुभयोश्चतुर्होतार इति।। ।।निर्द्देशाद्वानाहिताग्नेरनारभ्याग्निसंयोगा राम
त्।। ।।नचैतदस्ति उभयोश्चतुर्होतारो भवेयुरिति।। कथमेषसनाहिताग्निनिर्द्देशः एषा वा इष्टिरनाहिताग्नेरितिव ७०
वनेनाहिताग्निनिर्द्देशसामर्थ्यात् अर्थवादेऽपद्दीणं तत्रैव न विरूध्यते इति। यदाहवनीये जुहोतीति ववनेन नवन्तु

र्हिनैवाधिकृतोयत इत्युक्तं तस्मादनाहिताग्नेरेवंजातीयकाद्धोमः ॥ ॥ पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनं ॥
अथयदुक्तं। पितृयज्ञवदितियुक्तंपीत्यज्ञेतत्राहिताग्निसंयुक्तस्य पुनरेतद्वचनं भवति। अथ नाहिताग्निनाकार्य
मित्येतद्वचनाहिताग्नेरपीत्यनाहितान्यावच्याहार्यकं करोति। इहतथा नास्तिवचनं। नियोगात एको निर्दिष्टः एषावात्र
नाहिताग्नेरितिनात्रापित्र्यादेष्टि। तस्मात्पितृयज्ञेनात्रुल्यमेतत् ॥ ॥१॥ उपनयनादध्यीतहोमसंयोगात् ॥
इदमामनेति। उपनयंत्विति रभिर्जुहुयादिति। तत्र संदेहः किमस्यैवं होमआध्यानसंस्कृतेग्नाविति। किंप्राप्तं। उपनय
नादध्यीतेति। कुतः होमसंयोगात्। आहवनीयस्य। यदाहवनीये जुहोति तेनसोस्यामीष्टः प्रीतोभवति। तस्मादाधा
नोत्तरकालाएतेहोमाइतिस्थितिः ॥ ॥ स्थपतिवल्लौकिके वा विद्याकर्म्मानुपूर्वत्वात् ॥ नचैवतदस्याधायैवंजातीयकं
होतव्यमिति। किंतर्हि लौकिकएववर्तेतेति। कुतः विद्याकर्म्मानुपूर्वत्वात्। विद्याग्रहणार्थाइमेहोमाः विद्यातश्चाधा
नेनाधिकारः ॥ सामर्थ्यात् अतआधानोत्तरकालता नैषामवकल्पते। यथास्थपतीष्ट्याः ॥ ॥ आधानंचभार्यासंयुक्तं ॥
आधानंचभार्यासंयुक्तंश्रूयते विद्याग्रहणोत्तरकालंचदारसंग्रहः तस्मादपिनावकल्पतेपूर्वकालताधानस्य ॥ अकर्म

वोर्द्ध्वमाधानार्थैर्न्नत्समवायो हि कर्म्मभिः॥॥ अत्राह। यदि पूर्व्वमाधानाद्दारक्रिया सा कर्म्मार्थी न भविष्यति। वचना
त्तोर्द्ध्वमाधानादपत्यार्थायोरपि कालयोः पिंडपितृयज्ञवत् तन्नैष दोषो भविष्यतीति। अत्रोच्यते। अकर्म्मत्वे दारक्रिया
या आधानोत्तरकाले। कुतः आहवनीयादिसमवायो हि कर्म्मभिर्भवति। स्वार्थं वा भवत्याधानात्या इति नियमः। तस्मा
दुभयस्मिन्काले दारसंग्रह इत्येतन्नास्ति॥॥ आहुत्यदिति चेत्॥ ॥तत्राह। यथा पिंडपितृयज्ञ आतान्येरना। हितानेश्रम
वत्येवं दारसंग्रहो पीतिय दुक्तं तत्परिहर्त्तव्यं॥ ॥नश्रुतिविप्रतिषेधात्॥ ॥ नैवं श्रुतिविप्रतिषेधो हि भवति। एवं क्रियमा
णे दारकर्म्मणि विधाय ग्रहणान्तरकालं श्रूयमाणं पूर्व्वं क्रियत इति विप्रतिषिद्धं। अर्थादन्यदेवेदमिति चेत्। न। अर्थप्र
त्यस्यैवार्थकालनियमः। उपनयनं च कर्म्मार्थं तद्वितीयस्याविप्रतिषिध्यते॥ ॥ सर्व्वार्थत्वाच्च पुत्रार्थेन प्रयोजयेत्॥ ॥
अथोच्यते। प्रागाधानात्कर्म्मार्थैव ऊर्द्ध्वं चापत्यार्थैव सा भविष्यति तेनैवं सत्यस्य न किं विधिरोत्स्यत इति। उच्यते। नै राम
तदेवं सर्व्वार्था हि सा न केवलमपत्यार्थता भविष्यति। तदुक्तं। फलोत्साहाविशेषादिति। तस्मादपि नैव द्विर्दारसंग्रहः। अपि चै ७१
वं सम्पद्यते। धर्म्मेणार्थेन कामेनेव नातिवर्त्तितव्येति। एवं सत्यतिवर्त्तिता स्यात्॥ अतोपि न द्विर्दारसंग्रहः। एकैव भार्य्यापत्यार्थ

यःतस्मादपरक्तायामपरह्णेरन्वारम्भं हितेषां दृष्टंकार्यमाम्नातमतिक्रांतेकार्ये नस्यादिति॥ ॥अपिवालौकिकेग्नौ
स्यादाधानस्यासर्वशेषत्वात्॥ ॥अपिवेतिपक्षव्यावृत्तिः॥ लौकिकेष्वग्निषुस्यान्नसंस्कृतेषु। कुतः। आधानस्यासर्वशेष
त्वात्।सर्वकर्मशेषश्रुताश्रवयः तदागमाधानेनकर्मांगत्वादीनामभावात्।नकर्मप्रयुक्तं।आधानस्यवाक्यसामर्थ्या
दग्निप्रयुक्तत्वं।यच्चदर्शपूर्णमासप्रयुक्तं तच्चोदकेनप्राप्यते।नद्रव्यप्रयुक्तंतस्माल्लौकिकेष्वग्निषुस्थपतीष्टिरिति॥७॥
अवकीर्णिपशुश्चतद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्॥ ॥अस्त्यवकीर्णिपशुः॥ ॥ब्रह्मचार्यवकीर्णीनैर्ऋतंगर्दभमाल
भेतेति।तत्रसंदेहः।किंतदर्थमाधानंकर्तव्यम्।उतलौकिकेष्वग्निषुतद्भवतीति।तत्रावकीर्णिपशुश्च तद्वदित्यधिकरणातिदेशः
पूर्वस्याधिकरणस्यायं पूर्वःपक्षः सोत्रपूर्वपक्षः यःसिद्धांतःससिद्धांतः।सर्वार्थमाधानंतस्मादाहिताग्निस्थितिपूर्वःपक्षः
आधानस्याप्राप्तकालत्वादितिसिद्धांतः।अप्राप्तोयमाधानस्यकालइत्येतदुक्तंतस्मादिदमपिकर्मलौकिकेष्वपि॥८॥
उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषुदैवानिस्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात्॥ ॥दैवानिकर्माण्युदाहरणमुपनयनप्रभृतीनि। राम
तत्रसंदेहः।किमनियतेकालेदैवानिकर्माणि उतोदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेष्विति।अनियतइतिप्राप्ते उदगयन। ७२

दिष्वित्युच्यते।कुतः।एवंहितेषुकालेषुदैवानीतिरूपार्थवादश्च एतद्वैदेवानांरूपंयदुदगयनंपूर्वपक्षोऽहरिति।
नत्ववयंदेवानांविद्मः।अथचेत्एतेषुकालेषुदैवानिक्रियंते ततएतेनसंबंधेनरूपवचनमवकल्पते।अन्यार्थदर्श
नमप्येतद्दर्शयति।पूर्वाह्णोवैदेवानांमध्यंदिनोमनुष्याणामपराह्णःपितृणामिति।तस्मादेतेषुकालेषुदैवानिस्युरिति॥
अहनिचकर्मसाकल्यं॥ ॥अहनिचविशेषः।सकलंकर्माहन्येवद्रावयेतकर्तुमितिनरात्रौकुर्यादिति।इतरेषुतुपि
त्र्याणि॥ ॥श्राद्धादीन्यपरपक्षेऽपराह्णेस्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात्॥ ॥याच्ञाक्रयणमविद्यमानेलोकवत्॥ इदं
समाम्नायतेज्योतिष्टोमेदीक्षितदक्षिणारात्रीर्दीक्षितोभूतिंवन्वीतेतितथासोमंक्रीणातीति।तत्रसंदेहः।किंयस्यनविद्यते
भूतिःतेनवनितव्यायस्यवर्त्ततेनविद्यतेतेनसोमःक्रेतव्यः॥ उतोभयथापिसतिवासतिवा।किंप्राप्तंयाच्ञावाक्रयणं
अविद्यमानेभूतिर्येनसोमंवस्यात्।कस्मात्।द्रव्यसत्त्वार्थयाच्ञावाक्रयणं।तत्रविद्यमानेनर्थकम्।नर्थकंवोक्तमपि
नकर्तव्यंतस्मादविद्यमानेभवेत्।लोकवत्।यथायस्यलोकेनास्तिद्रव्यंसयाचतेक्रीणातिवाएवमिहापिद्रष्टव्यं॥
नियतंवार्थवत्त्वात्॥ ॥नियतंवायाच्ञाक्रयणंतद्विद्यमानेविद्यमानेद्रव्येस्यादेवयाच्ञाक्रयणमर्थवद्भवति।उभे

ष्टोमप्रयुक्तं हि तच्छ्रूयते। न द्रव्यप्रयुक्तं तत्र निर्मितं ज्योतिष्टोमस्य नैवं वचनं भवति यदा द्रव्यं नास्ति तदा कर्त्तव्यमि
ति। ज्योतिष्टोमस्यानित्यमेव प्रयुक्तं। द्रव्यामात्रेण निमित्तप्रयुक्तमिति परिकल्प्यते कल्पनायां च हेत्वाभावात् अतो याचितेन वा क्रयण
संस्कृते द्रव्यमिह प्रयोक्तव्यं अन्यथा वैगुण्यं भवति। तस्मात्सतिवा सति वद्रव्ये याचित्वा क्रयेण वा अनुष्ठातव्यमिति। अथ यदु
क्तं लोकवदिति। लोके कर्म्मार्थलक्षणं भवति न च फललक्षणं यथार्थं लभ्यते क्रियते न यथाशास्त्रं। वेदे तु शास्त्रलक्षणेनैवार्थो
वगम्यते तथैवानुष्ठेयमिति। तस्माद्विद्यमानेपि कर्त्तव्यं॥ ॥६॥ तथा भक्षप्रैषाच्छादनसंनहनहोमदर्शनं। ॥ज्योतिष्टो
मे श्रूयते पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति। तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रैषः प्रोक्षणीरासादये
ध्मं बर्हिरुपसादय स्रुवं च संमृड्ढि पत्नीं संनह्याज्येनोदेहीति। तथा। वाजपेये श्रूयते। दर्भमयं वासो भवतीति य च्छौसं
नहनहोमः। यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते॥ अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुंचत्वंहस इति तथा येत्मां न्वृष्ट्ियं वचनं
दिष्ट इति वचनेनानुनुदाहरणानि। तेषु संदेहः॥ किं यस्य पयो ज्ञेनानविद्यते स पयो व्रतयेत् यव यस्य मिक्षा
उत विद्यमानेपीति। तथा यि प्रेषितः प्रैषार्थं निपाति पद्यते स प्रेषितव्यः॥ उत नातिपद्यमानेपीति। तथा यस्य स्वत्रमय

राम
७३

वांतस्मात्स्वविद्यायत्करणे न तत्कालता। अतो न्वाधानसंस्कृतेष्वेते होमा इति॥ ॥सोमपानात्तु प्रापणं द्वितीयस्य त
स्मादुपपद्येत॥ ॥ गृह्यत एतत् प्राग्निपनयनात्त्रास्ति पत्नीति। यदुक्तमेकैव पत्नीति तत्त्वमुच्यते। यथैव स्मृतिः धर्म्मे
र्थे च कामे च नातिचरितव्येति धर्म्मप्रजासंपन्ने पुदारे पुनान्यां कुर्वीतेति। एवमिदमपि अन्यत एव त्वन्यत राघाये
नान्यां कुर्वीतेति। तस्माद्यस्य न धर्म्मसंपन्ना प्रजा संपन्ना वा पत्नी सोन्यां कुर्वीतेति। सोमपानादिति वार्थवादे यापदिश्यति
सम्सोमपानद्विती या जायामुपस्पृष्टयत इति द्वितीयामपि जायां दर्शयति॥ ॥ पित्र्यस्त्वेतु दर्शनान्न्याग्न्याधानात्प्रतीयते॥ अथ
कथं पित्र्यस्तस्य द्वे कालाविति॥ ॥उच्यते॥ वचनं हि तत्र दृश्यते। अथ नानाहिताग्निनाकार्यमिति॥ तस्मात्याग्न्याधानात्तत्
प्रतीयते॥ ॥२॥ स्थपतीष्टिः प्रयाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत्तादर्थ्याच्चापवृज्येत॥ ॥ अस्ति स्थपतीष्टिः एतया निषाद
स्थपतिं याजयेदिति॥ तत्र संदेहः किमाधानसंस्कृतेषु अग्निषु स्यात्॥ उत लौकिकेष्विति। किं प्राप्तं संस्कृतेष्विति कुतः
आहवनीये जुहोतीत्यनुमादिव वचनात्। ननु शूद्रस्याहवनीयाभावान्नास्ति तस्याग्निरस्ति। उच्यते। सा ह्याहवनीयं
प्रयोजयेद्यथा प्रयाजानस्थनान्प्रयोजयेत् नैवं वीद् क सामर्थ्यादिति। तादर्थ्याच्चापवृज्येत स्थपतीष्ट्यर्थं वाहिता अग्न

केषामाम्नायते। अग्नीषोमीय इति। सर्वशाखाप्रत्ययं चैकं कर्म्मेति। अत्रोच्यते। प्रतिशाखं भिन्नानि कर्म्माणि
ति स्थिता चिंता। किं तावत्प्राप्तं। पशुचोदनायामनियमः। उत्सर्गः कर्तव्यो द्रव्यं शक्यते उत्स्रष्टुं न पशुत्वं द्रव्येण हि साध्यं कर्मतोत्र द्रव्य
मंतरेण उत्सर्गो न संभवतीति द्रव्यमुपादीयते तस्मिन्नुपादीयमाने अनियमः। यत्किंचिदुत्स्रष्टव्यमिति कुत एतत् अविशेष
त्वेन हि पशुत्वसंबंधे पुनः कश्चिद्विशेष उपलभ्यते तस्माद्यः कश्चित्पशुरिति॥ ॥छागो वा मन्त्रवर्णात्॥ ॥वाशब्दः पक्षं व्याव
र्तयति। नैतदस्ति यत्किंचन द्रव्ये पशुत्वमुपादेयमिति। अस्त्युत्स्रष्टव्यस्य नियमकारणं मंत्रवर्णः। अग्नये छागस्य वपाया
मेदसोनुब्रूहीति छागप्रकाशनसमर्थो मंत्रवर्णः समाम्नायते। यदि छागो नोपादेयः ततस्तत्प्रकाशनसमर्थस्यो
पादानमनर्थकं। तेनावगम्यते छागमधिकृत्य उत्सर्गः स्यादिति। मंत्रवर्णिको द्रव्यनियमविधिरिति। ॥ न चोदनावि
रोधात्॥ ॥नैतदेवं न शक्नोति मंत्रवर्णश्चोदनायां प्राप्तार्थं मांसं संदिग्धं नियंतुं॥ यत्र हि द्रव्यस्य प्रकाशकं न श्रूयते
तत्राप्रकाशितमेव कर्तव्यमिति। तस्मान्न मंत्रवर्णः प्रकाशनियमो मविधिः कल्प्यते एवमत्र प्रकाशनं प्रकाशयितव्य राम
मिति॥ अत्र पुनः शब्देनावगमितं पशुत्वेन प्रकाशयितव्यमिति तस्मान्न मंत्रवर्णस्तत्प्रकाशने समर्थः मंत्रवर्णो हि ७४

स्याप्रयोगवचनश्रुतिः। उत्कृत्य प्रयोगवचनेनोपसंहर्तव्या। अन्य एव पशुशब्दसार्थकः पशुत्वं अन्यो मंत्रवर्णेन
नियम्यते छागः। तस्मान्न मंत्रवर्णश्चोदनाविरोधेन नियंतुमर्हतीति॥ आर्षेयवदिति चेत्॥ ॥इति चेत्पश्यसि न प
शुत्वमभिधः पशुमालभेतव्यमिति। यथार्षेयं वृणीते त्रीन्वृणीते सामान्यश्रुतिस्त्रिषु च वर्तिष्यत इति त्रित्वं विशेषो
विवक्षितो नान्ये विवक्षिता इति एवमिहापि पशुत्वं छागप्रकल्पयितुं विवक्षितं नान्ये विशेषा इति॥ ॥न वा तत्र चो
दितत्वात्। नैतदेवं तत्र ह्येव चोदितं प्रयत्न उत्स्रष्टव्यं मंत्रवर्णे वरणे पुनश्चोदितं तत्र॥ त्रित्वसंख्यासंबंधस्य वरणे चो
दितत्वान्नान्या संख्या क्रियते आर्षेयशब्दादपि नानार्षेयं त्रिशब्दसहितं तत्सामर्थ्यं नार्षेयशब्दे विशिष्टसंख्या विष
यो नियम्यते इह न मंत्रस्य सामर्थ्यं तस्माद नियम इति॥ ॥नियमो वैकार्थ्यं ह्यर्थभेदाद्भेदः पृथक्त्वेनाभिधानात्॥ ॥
नियमो वैकार्थ्यं हि पशुछागशब्दयोः सामान्यं पशुरिति छागादयो विशेषा उच्यते। कथं ते सामानाधिकरण्यात्। पशुश्छा
गः पशुरुष्ट्रः पशुर्मेषः पशुरश्वः पशुर्गौरिति। एवं सति न मंत्रवर्णः पशुशब्देन विरुध्यते। छागोप्यालभ्य श्चोदितः। मं
त्रवर्णेन नियमान रहदमवगम्यते छागो विवक्षितः तत्र पृष्ठे उच्चारित इति नान्यो विशेषा इति। छागोपकरणम

सोपदंशितं यदुपदंशनेन पशुशब्दः छागाभिप्राय इति गम्यते। यथा युगवरत्र उपदंशिते उष्ट्रावक्रादिसन्निधाने व
उह्यमाने येतु वदेत्तदा यानाद्यमधिकृत्योक्त इति गम्यते न तु विदेवनाद्यमिति। यदि ह्यर्थभेदो भवेत्पशुछागयो
द्वयोः पृथक्त्वेनाभिधानं ततो भेदः स्यात् न छाग एव नियम्येत अविहितः छागार्थ इति अश्वोपादानमपि च छाग
पक्षे तं मन्त्रवर्णः प्रकाशयेत्। छागार्थाभिधाने पुनः पशुशब्दस्य छागप्राप्तावन्येषामप्राप्तिरित्यस्मिन्न प्राप्ते लिंगेन नि
यमः क्रियत इति॥ ॥ अनियमो वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्दभेदाभ्यां॥ ॥ अनियमो वा स्यात् कश्चित्पशुरुपादेयः अर्था
न्तरत्वात् अर्थान्तरं पशुत्वमर्थान्तरं छागत्वमर्थयोरत्र सामानाधिकरण्यं न शब्दयोः कथं पुनरर्थान्तरं गम्यते व्यतिरेका
च्छब्दभेदाच्च व्यतिरेको हि भवति कश्चित्पशुर्न छागः तथा छागः पशुरिति शब्दभेदः। शब्दभेदादेवार्थभेदो न्याय्य एकस्मि
न्वाक्ये समवायात् पशुश्छागमानयेति। इतरथा ह्यन्यतरेणैव कृतार्थत्वादन्यतरो वाक्ये न समवेयात्॥ समवैति वा तस्माद
न्यत्पशुत्वमन्यत् छागत्वं तस्मादनियमोयं कश्चित्पशुरुपादेय इति। ततो चोक्तं सहत्विकापद्मन्यात् ऋत्विः रूपत्वेपि सतीति नि
यम एव। अतः मन्त्रस्य प्रयोगवचनेन गृहीतात् मन्त्रसाधने हि क्रमेति गम्यते। यदि छागमुपादास्यामहे सगुणं क

राम
७५

वासो नास्तीति सरक्षमयं परिदधीत उत विद्यमानेपीति। तथा यस्य पशुर्मायुं कुर्यादुरो वा पादौ वा हन्यात्स एतेन
मन्त्रेण जुहुयात् उतान्योपीति। तथा यो दीक्षितः किंचिदन्येन वधिष्यते स एवं मंत्रं ब्रूयात् योस्मान्द्वेष्टीति उताद्विषंतमपि
ष्यमाणेप्यपीति। तत्राधिकरणातिदेशोयं। तत्र यः पूर्वस्मिन्नधिकरणे पूर्वः पक्षः स इह पूर्वः पक्षः यः सिद्धांतः स इह
सिद्धांतः अविद्यमानेर्थपदिति पूर्वः पक्षः नियतं वार्थवत्वादित्युत्तरः स एवात्र न्यायोयं पूर्ववत्॥ ७॥ ॥ अनर्थकं त्व
नित्यं स्यात्॥ ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते मध्यंदिने पररात्रे वा व्रतं व्रतयतीति। तत्र संदेहः किं नियतमपररात्रे व्रतं उतानि
यतमिति। किं प्राप्तं नियतं वार्थवत्वात् स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः अनर्थकं त्वनित्यं स्यात्। यद्येवं मन्येत तस्मिन्काले व्रतमे
तरिष्यतीति तदा व्रतयेत्॥ यदा तु खलु मन्येत न सम्पत्स्यतीति तदा [illegible] प्रकृतं क्षिप्यमाणमनर्थकं स्यात्।
यदि ह्यजीर्णे न यजमानो म्रियेत तदा तन्त्रलोपः तन्त्रलोपे च सर्वलोपः तस्मान्न नियतं तस्मिन्काले व्रतं व्रतयितव्यमि
ति॥ ८॥ ॥ पशुचोदनायामनियमोविशेषात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते पशुरग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु
मालभत इति। तत्र संशयः किं यः कश्चित्पशुरालभनीयः उत छाग इति वचनसमाम्नानेनाभिप्रायो भवतीति संशयः नन्व

म्भेदाद्धास्याम: कर्तुं मंत्रमनुपाददाना मंत्रस्यापाद्धिकत्वात्॥ अथान्यमनुपादास्यामहे मंत्रस्य विषयाभावान्म
त्रमजप ह्रतो न सगुणं कर्म्म निवर्त्तयेमातेन वनस्पतिं वाधामहे॥ अन्यस्मिन्पशुत्वाद्यो वर्त्तते इति न वान्यमुपाद
स्याम ह्येवै गुणाणद्भुमात: तस्माच्छाग एवोपादातव्य इति। नन्वश्वमनुपाददाना नैव मंत्रवर्णमपहास्याम:। सए
ववाश्व: छागो भविष्यतिय: छिन्नगमनोश्व: सच्छाग: छिदेर्गमेश्च छागशब्द: प्रसिद्ध:॥ ॥रूपात्लिंगाच्च॥ ॥छ
विनमनुष्वरा भवंति निश्चयते यघंतरेणव वनमनुष्वरास्तादिदमुपपद्यते। तस्माच्छिन्नगमनोश्वोपि छाग इति कर्म्मा
ख्या भविष्यति। अत्रोच्यते॥ छागे कर्म्मसंख्या रूपलिंगाभ्यां॥ छागे कर्मसंख्या रूपलिंगाभ्यां नावकल्पते न हि छागशब्द: छि
न्नगमनवचन: समुदायोप्यसौ पृथगर्थांतरे प्रसिद्धो नासाववयवप्रसिध्यावच्छित्तव्य: तस्मान्नाश्वश्छाग:॥ ॥रूपान्यत्वा
न्न जातिशब्द: स्यात् इदमनात्पदैत्तरंसूत्रं। अथ कस्मान्न वयोवचनो भवति वयोवचनाश्छेतशब्द: छागश्छागलेश्च
स्स इति तेनाश्वोपि वयोवचनो भविष्यति। उच्यते नैतदेवं सर्ववयोवचने: अजापतिगतं तु वयोवदिं तुं त्राप्नोति यथाश्रोण

इति[illegible] वचनः अश्वजातिगतं वर्णं वदतिनान्यंतस्मादूपान्यत्वान्नवयोमात्रवचनः किंतुजातिवाचस्यात्‌ज्ञात
अं[illegible]योवदेत्‌॥ अतश्छागएवनियम्यते॥ विकारोनौत्पत्तिकत्वात्‌॥ ॥ इदमपिपदोत्तरमिहाश्वादीनांविकारस्यछा
गछ्दः किंचिदत्राश्वादीनामुपादीयते किंचिदन्यदेव तस्मादश्वेपिछाग इति॥ ॥नौत्पत्तिकत्वात्‌॥ ॥औत्पत्तिके
हिनाभिनामके: सर्वंग्रहत्पुरुत्नाख्याविकारः संभवतीति तस्मान्नाश्वः छागः। अतश्छागएवोपादातव्य इति॥ ॥सनैमि
त्तिकः॥ ॥पशोर्गुणस्यावोदितत्वात्‌॥ ॥ ॥पदोत्तरमेवेदंसूत्रं अथकस्मान्नछिद्रनिमित्तः छागशब्दो
दोभवसेवंहिश्रूयते॥ सुषिरोवा एतर्हिपशुर्यर्हिवपामुत्खिदतीति। नेत्युच्यते॥ छिद्रस्यापशोरचोदितत्वात्‌॥
अग्नीषोमीयंपशुमालभेतेतिहिवोच्यतेतस्मात्‌अछिद्रः पशुः नवावयवप्रसिद्ध्यासमुदायप्रसिद्धिर्बाध्यतइत्यु राम
क्तमेवतस्मा[illegible] छागएवोपादातव्योनाश्वादयइति॥ ॥ज्ञातेर्वातत्प्रायवचनार्थवत्त्वाभ्यां॥ ॥वाक्याद्दोवचा ७६
रणेभ्यां। यस्मादवयवप्रसिद्ध्यानसमुदायप्रसिद्धिर्बाध्यतेतस्माज्जातेरेवछागशब्दोवाचकः॥ एवंसमुद

यस्यार्थवत्ताऽनुगृहीता भविष्यतीति तस्याय वचनमुपपद्यते। विश्वेषां देवानामुस्त्रा एंद्रागा एंमेषा
एंवपानां मेदसोनुब्रूहीति जातिप्रायेवचनमुपपत्स्यते। प्रायेण पि हि नियमः॥ क्रियते यथाग्न्याधेये लिखितं
दृष्ट्वा त्र्ययोयमिति बुद्धिर्भवति॥ ॥तस्माद्याग एवोपादातव्य इति कृत्वा चिंता योऽप्रयोजनं वक्तव्यं॥ ॥९॥
॥ ॥ ॥इति श्रीमदाचार्यशावरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः
॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥राम॥ ॥राम॥ ॥ ॥राम॥ ॥राम॥ ॥ ॥

[redacted] ॥ ॥

पुर्वमीमांसाभाष्यषष्ठायपत्राणि ७७

शाबरभाष्यम्

अध्यायः ६ षष्ठः

अ. ६ - पा. ८

राम ७७

शाबरभाष्य सप्तमाध्यायारंभः।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वेणाध्यायषट्केन प्रत्यक्षविहितधर्माणां दर्शपूर्णमासादीनां इतिकर्तव्यता विहि-
ता उत्तरेणेदानीमविहितेतिकर्तव्यताकेषु सौर्यादिषु विधित्सितमभिधास्यते तत्र यद्यपि दर्शपूर्णमासादीनां प्रकरणे
विहिता धर्मास्ते सर्वकर्मसु विहिता भवंति तस्मात्तैरेव धर्मैः सौर्यादयोऽपि धर्मवंत उक्तास्तथा कर्त्तव्याश्चेति नार्थ उत्तरे-
ण षट्केन अथ ये यस्य प्रकरणे उच्यंते तेन तेनैवोक्ता भवंति ततो धर्मकाणां सौर्यादीनि तेषु विहिता भवंति किमर्थं धर्म-
संस्तुतेनेति यदा वक्ष्यति तदा केषु क्रियंते न। कथं वानुष्ठातव्या इति तदर्थमुत्तरः षट्कः प्रवर्त्तनीयः तत्र सप्तमेन धर्मा-
तावन्तः तिधर्मा उत्सुच्यंते अष्टमेन तेषु मत्र स्थाने उच्छ्रयो क्तव्या इति नवमेन दशमैकादशद्वादशैरेतावंतः प्रयो-
क्तव्या नातोऽधिका इति तत्रेदं विचार्यते किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः कथं यजिर्गुणवान्स्यादित्येवमर्थमाम्नायं-
ते आहोस्विदपूर्वप्रयुक्ताः कथमपूर्वं स्यादिति। यदि यजिप्रयुक्तास्ततः सर्वार्थाः॥ अथापूर्वप्रयुक्तास्ततो य- राम
स्य प्रकरणं तमवतिष्ठंते। किं पुनरत्र युक्तं यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता इति अपूर्वं हि फलवत् फले यजिः फलवत्ति- १
वक्ष्यासो विधीयमानोऽर्थवान्भवति। तस्मादपूर्वप्रयुक्ता धर्माः अतः परमाचार्यस्य सूत्रोपन्यासः श्रुतिप्र-

गोत्वसंबंधेन श्रूयमाणस्तत्रासंभवंतस्तत्संबद्धेषु पिंडेषु विज्ञायंते तत्र च गोत्वसंबंधस्याविशेषात्सर्वग
वीषु शुक्लनीलकपिलादिरूपेष्विकास्तु भवंत्येवमिहापि। उच्यते विषम उपन्यासः। तत्र गोसामान्यसंबंधेन धर्मा वि
धीयंते गौर्न पदास्प्रष्टव्य इति। इह पुनर्यजिविशेषसंबंधेन धर्मा विधीयंते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति ज्योतिष्टो
मेन यजेतेति विशिष्टयजिसंबंधेनैव एवं भवितुमर्हतीति न सर्वत्रेत्यचक्रमः दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र न
ज्ञायंते यागविशेषधर्मास्तु किंकारणं यदा यजौ धर्मा विधीयंते तदा यजिरनूद्यते यजेतेत्यमिति। यदि च यजिर्विधी
यते न धर्मैः संबध्यते न हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परेण संबंधो भवति अन्यवादश्च सन्न विशेषात्सर्वयागानुवा
दः तस्मात्सर्वार्थी धर्माः। ननु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषको भविष्यति न दर्शपूर्णमासशब्दः शक्नोति यागं वि
शेष्टुं अयं हि विधिर्वा स्यादनुवादो वा यदानुवादः तदा धर्मसंबंधार्थः स च धर्मसंबंधो यागानुवादेनैव नतयोः सिद्धः
ननु निवृत्तिकरो भविष्यति दर्शपूर्णमासावेव तौ कुर्यान्नान्यानिति नैवं शक्यं कारणं न तस्मादन्यनिवृत्तिर राम
र्थः ननु परिसंख्या करिष्यते। नात्र परिसंख्या युज्यते यद्यनेन वाक्येन यागमात्रे धर्मप्रसंगः स्यात्ततः २

स्मात्पुनर्वचनं परिसंख्यां कुर्यात् यत्र पुनरसति प्रसंगे नैव प्रसंगो नैव निवृत्तिरित्यतिभारः एतस्यैव वा
क्यस्य भवति एवं तर्हि नात्र यजेतेति शब्देन धर्मैर्विधिभिः संबध्यते यजेतेत्यमिति केन तर्हि दर्शपूर्णमासशब्देन प्रत्य
यात्मस्य तेन संयोगो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति परोक्षो धर्मविधिभिः कस्तदा वाक्यार्थः दर्शपूर्णमासौ कुर्यादि
ति नैवं शक्यं समर्थं वसति धर्मासंबद्धाः परिप्लवा भवंति कथं तत्वाय यमाख्याति कोऽविभक्तिर्यजेतेति सा दर्शपूर्णमा
सयोः कर्तव्यतां विदधाति तत्र कथं यागमात्रेण यागविशेषेण वा धर्मसंबंधः स्यात्विधायिका विभक्तिर्नास्तीत्यसंब
द्धा धर्मा भवंति नैष दोषः न वयं वाक्येन धर्माणां संबंधं करिष्यामः केन तर्हि प्रकरणेन कथं कर्तव्यताकांक्षोदितायामि
ति कर्तव्यताकांक्षा भवति कथं कुर्यादिति प्रकरणेन धर्माः संबध्यंते इत्थं कुर्यादिति नैवं शक्यं यदा हि दर्शपूर्णमा
सौ कर्तव्यतया चोद्येते तदेति कर्तव्यताकांक्षैव नास्ति प्रकृतानि इति कर्तव्यताकांक्षायां प्रकरणमेव नास्ति एवं सुत
मसंप्रकरणादिति कर्तव्यतार्थित्वादिति। एवं तर्हि नैवात्र यागे धर्मा विधीयंते नापि दर्शपूर्णमासयोः।
कर्तव्यतोच्यते किं तर्हि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति पदद्वयेन विशिष्टं यागमनूद्य तत्र धर्मा विधीयंते दर्शपूर्णमा

…तेति कर्तव्यतानतावाक्ययोरसत्यांचे ३

म्नायव्रेतेत्थमिति एवमपि दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनुवादो न युज्यते तृतीयार्थस्यासिद्धत्वात्पूर्व
वदनुवादो भवति अपूर्वं च तृतीयार्थः सोपि च रूपविधानात् तस्मिन्विधीयमाने यद्देवतासंबंधमापद्यते दर्श
पूर्णमासौ यज्ञेः करणमिति तस्मात्स एव प्रथमः पक्षोस्तु यागानुवादेन धर्माणां विधिरिति। ननु तत्रापि दर्शपू
र्णमासाभ्यामिति तन्न संबध्यते। ननु संभंत्स्यते कालतद्वचनः सन् प्राप्तिकोनित्यानुवादो भविष्यति। प्रायेण यागा
नां दर्शपूर्णमासौ कालत्वात् तृतीयावत्कालस्यार्थस्वतः करणभावत्वेनोपपद्यते तथा सत्सर्वे धर्माः सर्वार्थाभवं मा ५
ति। चोदनाशेषभावाद्वा तन्नैदायवत्तिष्ठेरन्नुत्पत्तेर्गुणभूततत्वात् कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्मसमाम्नायः एक
देशभूतस्तस्यार्थः दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत अन्वयान्वाधानादिकर्यतिकर्तव्यमतयेति तस्या चोदनायाः यज्ञेर्स
त्वभावः श्रूयते दर्शपूर्णमासशब्दश्च द्वितीयानिर्देशेवचनः करणमवोचयज्ञेः श्रूयते दर्शपूर्णमासाख्येन यागमसनु
दयेनाप्रसकुर्यादितियत्तद्रम्य तत्कर्तव्यतया बोध्यते नयजिरपूर्ववत्ता। ननु फलमत्र वाक्ये श्रूयते स्वर्गका। राम
मायजेतेतत्कर्तव्यं स्यात् स संश्रूयते न तु तथ यज्ञिनाक्रियते विनष्टेपियज्ञेतदपूर्वं तु तेन क्रियते तस्मात्त्व ३

साधनत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारभावः स्यादिति मुख्यान्यपूर्वाणि तानि हि फलवत्वात्प्रधानानि प्रथ
नेव मुख्यशब्दस्तेषां भेद उक्तः शब्दान्तरादिभिर्हेतुभिः तस्मिन्मुख्यभेदे सति यथाधिकारभावः स्यात् ... शेषाणां
न ३ येयस्यापूर्वस्याधिकारे प्रकरणेम्नायन्ते तस्यैव भवेयुः श्रुतिप्रमाणत्वात् अयमस्यापूर्वस्य शेषः अयमस्येति
तत्र श्रुतिरेव प्रमाणं क्रमेण न प्रसज्यादीनामन्यतमत् श्रुत्याद्ययस्य प्रकरणे श्रूयन्ते ते तस्यैव भवितुमर्हन्ति
मा ५ तेन वान्यस्यापूर्वोर्थो न्यस्य भवति नहि यद्देवदत्तस्य वाससा आच्छादनानिर्दिक्कृतमुक्तं तद्यज्ञदत्तस्य भवति तस्माद्यथा
प्रकरणं व्यवस्थाधर्माणां उत्पत्त्यविभागाद्वा सर्वत्र वैदिकधर्मस्यात्॥ अथवा नैतदेवं यथाप्रकरणं धर्माणां व्य
वस्थितिः कथं तर्हि सर्वक्रिया धर्मः स्यादिति समानधर्मता सर्वे धर्माः सर्वार्थाः कुतः उत्पत्त्यविभागात्। उत्पत्तिरितियजिश्र
वः अपूर्वस्योत्पादनात् अर्थ उत्पूर्वं श्रमंयजिप्रयोजनत्वात्तयोरविभागः सर्वाण्यपूर्वाण्ययजिमं तियजिसंबं
धेन धर्माः शिष्यन्ते यजेगतुक्तो काले न प्रयोजनसंभवन्ति तस्याफलत्वात्त्वसंभवन्तस्तत्संबंधेष्वपूर्वेषु विज्ञायन्ते स
र्वयजिसंबंधः सर्वेषामपूर्वाणां तुल्यः तस्मात्सर्वार्था भवन्ति। सत्यधर्मवदयथासत्यधर्मा गौणं यदो स्यापूर्व इति

ष्टेषु विहितं भवति। तस्मात्सार्वत्रिकं प्रतीयते इह तु यज्ञेऽगुणभावेन श्रवणेनैव यज्ञो धर्मः। अयं तेकिंत
ऽपूर्वस्तेषामपदिष्टो हेतुः। तस्मादनुपन्यासः स खल्विति॥ ॥ अविभागात्तु नैवं स्यात्॥ ॥ नैतदेवमपूर्वप्रयुक्ता
धर्मा इति यजिप्रयुक्ता एव कुतो विभागात्। यजिना ह्यविभागो धर्माणां प्रत्यक्षं केचिद्विबंधोऽश्रूयंते किं विद्देवतापो कोविंमं
पु। एष वयजिर्यद्द्रव्यं देवताश्च स्विरूपमं चेणत्यज्यते स एष प्रत्यक्षो यजिना संबंधो धर्माणामपूर्वेण त्वानुमानिकः
लिप्यते प्रत्यक्षश्रुतो भावः स्वर्गकामो यजेतेति अनुमानिको पूर्वेणानुमानाच्च प्रत्यक्षं बलीयस्तस्माद्यज्यर्था
धर्माः। ननु यजिर्भंगित्वात्कालांतरफलं दातुमसमर्थस्तत्र कृता धर्मा असमर्था एव भवंतीत्युक्तं। अत्रोच्यते तस्य न्यायस्या
क्षेपेण प्रसवस्थानं क्रियते। तैलपानवदेतद्भविष्यति यथा तैलपानं घृतपानं वा भंगित्वेपि सति कालांतरे मेधास्मृति
बलपुष्ट्यादीनि फलानि करोति एवं यजिरपि करिष्यतीति दृष्टश्रुतेनाऽपूर्वेण कल्पितेनेति॥ ॥ द्रव्यार्थत्वं विप्रतिषि
द्धः॥ ॥ एवं च सति सर्वे धर्माः सर्वार्था भवंति यथा वैश्वानराद्युपयाजादयः संति तत्र सोऽर्थकर्मणि प्रयाजानादर्शनिसुप रामु ४
प्रतेप्रयोजनफलं ज्ञेहोतीति इतरथा प्रयाजाश्च विधातव्याः प्रयाजेषु च दृष्टफलहोमः तथा च धर्मं तस्मात्। यज्यर्थत्वं वि
या २

प्रतिषिद्धं तस्माद्यजियुक्ता धर्मा इति। उत्पत्तौ विधिभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्तत्रश्च कर्मभेदः स्यात्। नैतदेवं यज्य
प्रयुक्ता धर्मा इति चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात् चोदनेतापूर्वं ब्रूमः चोदनार्थत्वादपूर्वार्थत्वादपूर्वप्रयुक्ता धर्माः फलवत्त्वादि
त्युक्ते हेतुः। यत्तु प्रत्यक्षो यजिसंबंधो धर्माणामिति अत्र ब्रूमः। उत्पत्तौ विधिभावाद्वा द्युत्पत्तिरिति विधिं ब्रूमः। उत्पत्तौ यजेना
विधिः यज्यर्था धर्मा इति केवलं यजौ श्रूयंते क्रियंते न चैतावता तदर्था भवंति यथा वाससि रागः श्रूयते वासो रंज्यते न वा
सो सव क्रियते न चासौ तदर्थस्तदर्थः पुरुषार्थो वा भवति एवमिहापि यज्ञौ श्रूयमाणाः क्रियमाणाश्चापूर्वार्था भवेयुरथ
चायतत्तश्च कर्मभेदः स्यात्। यतोऽपूर्वार्था इति। यत्तूच्यते प्रत्यक्षं फलेयुणमाचरति। नो हेलापूर्वे भवतीति प्राणलि
लिंगो विलायते प्रसादा पि वयेन क्रियते तत्कारणं भवति यथा गोमये पचति तु ष पक्का भवंतीति। यत्तु तैलपानव
दिति फलं भवतीति अत्र ब्रूमः तैलपानस्यापि न कालांतरे फलं भवति धातुसाम्यं तस्य फलं तच्च तत्काले भवत्येव
बलपुष्ट्यादि तत्समग्राहारपरिणामाद्भवतीति तस्माद्विषम उपन्यासः। यदि वाप्यभिधानवत्सामान्यात्सर्वधर्मः
स्यात्। यथा पूर्वं प्रयोजकं धर्माणां तथापि सर्वधर्मः स्यात् समपदार्थः अभिधानवत्सामान्यात् अभिधानं तावदेत

ऽंसमानं मह र्वमित्यभिधानवद्धर्मेणाप्यस्य समानेन भवितव्यं वा हूकिंवत् यथा वा हीक्लोतिथिरागतो भव
त्रमस्मै भक्तियतामिति उक्ते यो यो वा ही क्लास्य तस्य यवाग्नं क्रियते यथा वसामयेभ्यु क्रोदनो भोक्तव्यः उदरामये
पयः पातव्यमिति सर्वत्र वसामये भु क्रादनो भुज्यते उदरामये पिपयः पीयते एवमिहापि दर्शपूर्णमासयोर्धर्माः श्रु
तास्ते सर्वान्हविर्ग्रहणं भवितुमर्हंति । अपि च अरुणपराशराः शौमनज्ञाखिनः नेषांपरि वरेषु स्मृति रूपं ब्राह्मणं भवतियेद
र्शपूर्णमासयोर्धर्मास्ते सवेष्टी नाम धीषोमीयस्य वेत्यारभ्याथ वत्सर्वाः प्रकृति विकृते मेनु ज्ञातात्रीति । तथैवानुक्रमण
मतमेव न्यायस्त्वयति तस्माद्पूर्वप्रयुक्ते त्वपि सर्वे धर्माः सर्वार्था इति । अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु
र्वतां प्रयोगस्य कर्मणः शब्दभाक्त्वाद्विभागाच्छेषाणामप्रवृत्तिः स्यात् । उपवर्णना परिहारस्तावदुच्यते यदुक्तं व
द्विकवदिति । अत्र ब्रूमः अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्याद भिधानेषु अर्थो वा हीक्वत्वं तद्भावासं वंधः स्यो विभक्तः सर्वत्र
अनुगत इत्यर्थः तन्निमित्तश्च प्रीति विशेषेण पुरुषनिमित्तः कथं ज्ञायते पूर्ववत्त्वात्प्रयोगस्य पूर्ववान्त्र प्र
योगो वहु शो वा हीकान्वा का हीका श्च ज्ञोजितास्तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञातमेतद्दृशा निमित्तेयं वा न्न प्रियतानपु
५२

स्यकर्तव्यतोच्यते यस्य कर्तव्यता तदिति कर्तव्यतया संवध्येत तस्माद्पूर्वार्थाः तेषां वा पूर्वाणां भेदः अत स्तन्नेदाद्य
थाप्रकरणं व्यवतिष्ठंते धर्मा इति तत्र वैतस्मिन्नत्रे कथं दर्शपूर्णमासशब्देन यागो विशेष्यते उच्यते नैरात्र यागो
विशेष्यते किं तर्हि पूर्वभावने उभयपदविशिष्टो वा तेयथा रुण्यापिंगाक्ष्यैक हायन्या सोमं क्रीणातीति विषम
उपन्यासः तत्र घनत्वस्य मन्योगुणः तेन तत्रोभय विशेषणत्वं युज्यते इह पुनर्याग एव तौ दर्शपूर्णमासौ तेनेहो
भय विशेषणत्वं न युज्यते उच्यते इहापि यजतिसामान्यं दर्शपूर्णमासाविति विशेषः अन्यत्र सामान्यमन्यो वि
शेषः एवमपि श्रुतसामान्यस्य नाराकात विशेषस्य न वैलक्षण्यं गच्छ्रवतीति । एवं तर्हि नैवात्र श्रुत्यर्थः परि
गृह्यते किं तर्हि वाक्यार्थः किं कारणं श्रुत्यर्थे परिगृह्यमाणे दर्शपूर्णमासशब्देन थैकी भवतियजतिश्चानुवादः
स्यात् यज्ञ तात्मकत्वाद्दर्शपूर्णमासयोर्यजतिसामानाधिकरण्याच्च दर्शपूर्णमासशब्दस्यास्य त्वेलक्षणसंयोग
त्वार्वलिकं प्रतीयते । यत्तूक्तं स्व वदिति अत्र गावाहतो धर्मः श्रूयते आहूते पदार्थत्वात् नवतत्रसंभवति अतो सा
मान्यतः सहचारिपिंड लक्षणार्थे विज्ञायते यथा गंगायां गावरतित स्रसाहचर्यं सर्वेपि ग्रामा अविशिष्टमिति सर्वे

रूपनिमित्ता। तस्मात्त्रयासाध्वाहीकादिधर्मिनियानेषु थे हकर्मणः शाब्दभाव्यत्वं॥ नान्यतः आकामेतत्तज्ज्ञातं
एकैकस्याः सर्वस्य धर्मा इति शब्देन व्यवस्थिता विज्ञाता धर्मा अपूर्वाणां च विभागः अतः शेषाणामन्यत्र विहिताना
मन्यत्राप्रवृत्तिः स्यात्। स्मृतिरिति चेत्। अथ यदुक्तं स्मृतिरिति तस्याः कः परिहारः। न पूर्ववत्वात् पूर्ववती हीयं व ३
कं ४ स्मृतिः योऽस्त्वं धर्मयाहे वक्ष्यति विध्यंतावाप्रवृत्तिवदिति। तेन प्रापितानां धर्माणामयमनुवादः। एतन्न्यायपूर्वि
कानां प्राप्तानां विद्याधिकाप करणे व्यवस्था धर्माणामेतेन न्यायेन भवति। अर्थस्य शाब्दभाव्यत्वात् प्रकर
णनिबंधनाच्छब्दादेवान्यत्र भावः स्यात्। इदं निगमनसूत्रं निगमनं च प्रतिज्ञायाहेतोश्च पुनर्वचनं तादृदस्तु
च्यते यस्मादेवं तस्मादर्थस्याग्न्याधानादेः शाब्दभाव्यत्वात्प्रतिप्रकरणं च निबंधनाच्छब्दादेवान्यत्र भावः
स्यात्। यथा गंधर्वाप्सरसो वा एतमुन्मादयंति य उन्माद्यते ता वै गंधर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृतं तस्मै स्वाहा ताभ्यः
स्वाहेति जुहोतीत्यग्निप्रकरणे उक्तानां राष्ट्रभृतां मुख्य हृत उपदेशाः एतेषां राष्ट्रभृतां जुहोतयस्ता नान्यजुहो

न्या

तिष्ठत्यसत्येतस्मिन्वचने यथाधिकारं व्यवतिष्ठेरन्धर्मा इति एवं वसत्यधर्मकाण्डेपि अग्न्यादीनित र्थमुक्तरेण्या
यपक्षः प्रारब्धमप्रवृत्तिनतस्यैव प्रमेनतावदैन्द्राग्न्यादीनां कर्मणां धर्माः संतीत्युच्यते तेषां निर्दिशेनैतिर्दिशेन। श्र
मपरत्रविहिता धर्मास्तमतीतानाच तेषां देशो यथा देवदत्तस्य भोजनविधिं कृत्वा शालिरूपमांसापूपै देवद
त्तो भोक्तव्य इति तमेव विधिं यज्ञदत्ते दिशति देवदत्तवद्यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति। श्लोकमप्युदाहरन्ति। प्रकृतात्क
र्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु। धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोतिदेश इति स्थितिरिति। तत्रैतान्यावचनेन वा तत्र नाम मि ८
त्रिविधमतिदेशं कर्मनामयौगिकमिति। वचनं पुनर्द्विविधं प्रत्यक्षश्रुतमानुमानिकं च तयोरानुमानिकं तु परि
शिष्यते। प्रत्यक्षश्रुतं त्विदानीं विविच्यते। अस्ति पुनर्नामैकाहः अपरः श्येन सौत्यादिवाक्याणि वा रिक्तात त्रयो
काश्चित् धर्मान्विधायाह समानमितरं श्येनेनेति एतद्विचार्यते किमयमनुवादो विधिर्वेति यदि विधिस्ततोतिदेशः
श्येन धर्मान्निषादवति दिशति। अथानुवादस्ततो नेति। तत्र किं प्राप्तं तल्लक्षणेनैवोपक्रम्यते॥ समानपूर्वत्वात् राम
सन्नाधिकारः स्यात्। समानमितरत् श्येनेनेति श्येनापन्नाधिकारः स्यादनुवादइत्यर्थः कुतः पूर्ववत्त्वादय ६

भिषुः पूर्ववान् ज्योतिष्टोमपूर्वकः ज्योतिष्टोमिकोत्र विध्यंतर उत्पथ्यः॥ अत्र चोदकेनोत्पन्नाज्योतिष्टोमिकाध
र्माः संति श्येनेपि ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्तत्रापि ते संति ये श्येनेन समाम्नाता भवंति तानधिकृत्यायुं वादो युज्यते त
स्मादुत्पन्नाधिकारत्वादनुवादः किंचेतरदितिचोद्यं नाम वेनोपपद्यते उतरत्राद्यस्यासंनिहितत्वेनानुपपन्नः संन्निहि
त एव भवति यथेतरः प्रावारादीयतामितरः कंबलो दीयतामिति संन्निहितो दीयते न प्रावारमात्रं कंबलमात्रं
वा ज्योतिष्टोमिकाश्च संन्निहितास्तस्मात्तेषां वादः तेषां चेदनुवादो विहिता हि ते चोदकेनेति॥ ॥ श्येनस्य तिवत्॥
इति चेत्तथ्य श्येनस्य ज्योतिष्टोमिकानामनुवाद इति मैवं॥ श्येनस्य वैशेषिकाणां लादितो ष्षीषादीनां धर्माणां वि
धिः कुतः श्येनग्रहणसामर्थ्यात् एवं श्येनग्रहणमर्थवद्भविष्यति धर्माणां विशेषयदितरथानर्थकं स्यात् सर्वे
षां हि ग्राहाहीनसत्राणां तत् समानास्तत्र यावदुक्तं स्यात् समानमितरदिति तावदेव समानमितरत् श्येनेनेति।
नातन्निधानात्तत्॥ ॥ नार्यश्येन वैशेषिकाणां वादो युज्यते कस्मादसन्निधानात् अयमितरच्छब्दः संन्निहि
ते भवति न च श्येनशब्देन वैशेषिका उपेसन्निहिताः पदं तु श्येनशब्दो वैशेषिके भवतीति विधिपदे अवैशेषि

कत्वं दोषः स्यादनुवादपक्षे नैव कश्चिद्विधीयते किं विशेषः पश्यति । ज्यौतिष्टोमिकास्तु सर्वसाधारणाः संतश्चे
नस्यापि भवंतीत्यनुवादा युज्यते तस्मा ज्यौतिष्टोमिकानामेवानुवादः ॥ ॥ अपि वा पूर्ववत्त्वादितरदधिका घ २घ१२
र्थे ज्यौतिष्टोमिकाद्धि वेत्यादावत्समानं स्यात् । अपि वेति पक्षांतरपरिग्रहे विधिरयं श्येनवाजपेयिकानां न ज्यौति
ष्टोमिकानामनुवादः कुतः अपूर्ववत्त्वादेवमपूर्वमर्थं विधास्यति तथा सति विशेषकरो भविष्यति अनुवादः
सन्नपूर्वत्वे विशेषकरो नर्थकः स्यात् । न चेतरत्राद्यर्थं संनिहितं भवति । उच्यते इतरदधिकार्थं समानमित
रत् ॥ समानमधिकं वेत्यर्थः ननु संनिहितवचनायनाधिकार्थमिति । उच्यते न केवलमयं संनिहितवचन
एव । पूर्वोक्तसंदंशमसंनिहितमपि ब्रूते अव शिष्ट वयदाः ५ हविस्त्वाणप्यनुक्रम्यते तरत्राद्यः प्रयुज्यते देवद
त्तायकं बलो दीयतां विष्णुमित्रायकोशो यज्ञदत्ताय सोममित्रश्चैवत्रायेति तदा वस्त्रमेव प्रदीयते न हिरण्य
रजतं वा एवं ज्यौतिष्टोमिकेभ्यो धिकाद्रलोहितोष्णीषादीन्धर्मानुक्रम्यतरत्राद्यः प्रयुक्तः तेनात्राप्यधिकानेव व राम
क्ष्यतीति तथाधिकवचनो भवति । अथ ज्यौतिष्टोमिकाद्रूते तथा संनिहितवचनः तत्राचक्षपमन्यतरद्ध्य ७

॰ध्यः।थेकार्थतांहित्वासंन्निहितार्थताश्राश्रीयतेअनुवादमात्रमनर्थकंभवतिरूपेनशब्दस्याविवक्षितार्थः
॰संन्निहितार्थताहित्वाअधिकार्थताग्रहणेनकश्चिद्दोषोभवति।तस्मात्तत्रकारआहरतरदधिकार्थइति।
॰न्ताज्योतिष्टोमिकाद्विधेराधिकाः रूपेनवैशेषिकाइहइतिदिश्यंपतेतद्ववकंसमानंस्यात।समानशब्दःस्यादि
त्यर्थः भवतिरूपेनशब्दस्यविवक्षितः॥ चातुर्मास्यानांवैश्वदेवेआग्नेयादीनिहवींषिसार्थवादवाक्यैर्विहितानिधर्मा
॰तेषांसक्ताः वरुणप्रघासेषुकेवलानिहवींषिआम्नायन्तेयद्वैश्वदेविकानांब्राह्मणंतेषामतिदिश्यंतेएतंब्राह्मण
॰वपंचहवींषियद्ब्राह्मणानीतराणीति।तत्रकिमर्थवादमात्रस्यायमतिदेशउतसार्थवादकस्यसविधिकस्य
॰स्येति।कथंपुनरर्थवादमात्र–स्यातिदेशोभवतियथापंपाकुलायप्रतिमाप्रहरेदिति।केपुनर्विधयः।केऽर्थवादाः
॰त्रेधेसंन्नद्धवर्हिर्भवतिधैत्रेयासंन्नद्धरश्मि[illegible]नवप्रयाजानवानुयाजाइत्येवमादयोविधयोवाक्ये[illegible]भिवाएतानिदंवी
॰णीत्यर्थवादाः तत्रेदमुच्यतेपंचसंचरेष्वर्थवादातिदेशःसन्निधानात्॥ पंचे ।तानिहवींषिसर्वपर्वसूच्चरतीतिपंच
संचराणीत्युच्यतेतेषुसंचरेष्वर्थवादमात्रस्यातिदेशइतिकुतःसन्निधानात्हवींषिहिसन्निहितात्अर्थवादाविधिभि

...कस्य संबंध संबद्धत्वात् धर्मविषयः किमतः अतएतद्भवति यत्र्वेषां ब्राह्मणमिति व्यपदेशो युज्यते तद्धि
ब्राह्मणं येन विधीयते कोऽन्योह विषां ब्राह्मणस्य तु संबंधोऽस्त्व विधेयविधायकभावादर्थवादस्यैतानि विधीय
तेन धर्मविधिभिर्धर्मविधिभिस्तु यानि विधीयंते न तानि ह वा पितस्मादर्थवादानामतिदेशो न धर्मविधीनां। अ
पि च वरुणप्रघासेष्वपि केचिद्वैश्वदेविका धर्मा विधीयंते यथाग्निं मथ्नंतिप्रस्तुवो भवंतीति तेषामतिदेशो न विद्यता
नां पुनराम्नानमनर्थकं स्यात् यदि विधयोतिदिश्येरन् तस्मादर्थवादातिदेश इति। सर्वस्य वैकृताद्युत॥ नैतदे
वमर्थवादमात्रस्यातिदेश इति सविधिकस्यार्थवादस्य कार्यस्यातिदेश इति कुतः एकवाक्यत्वात् समानत्वाद्
वादित्यर्थः समानोयं ब्राह्मणमिति त्वाद्विधीनामर्थवादानांवस यथार्थवादान्नरुष्णात्तेवं विधिनापि गृह्णंति
नान्यपातिदिश्यंति। यत्तु विधिनोहर्विर्भिः संबंधो नास्तीति विधेयविधायकसंबंधो नास्त्युपकारलक्षणः सर्वेधो
...यतिकउपकारोयदेषांमंगानि विदयाति अक्तिवेत्संबंधोब्राह्मणानां त्वद्भुत्तसर्वातिदेशोन्यायमिति॥ लिंगा
दर्शनाच्च॥ ॥लिंगं च विधीनामतिदेशं दर्शयति किं लिंगं वरुणप्रघासेषु मथिं त्वाहूकुतयो वाजिनोपडंत्याकुतीनां

राम
८

नैत्रिं ज्ञात्वायेति वरुणप्रघासेष्विज्ञातमाकृतीर्दर्शितयदि विषयो नातिरिक्तेप्रवृत्तानस्युः तस्मादिति दि
ष्टदेविहितानाम्नानान्तेति वत्। इतियदुक्तं तस्यकः परिहारः अभाषा तेस्त्रं। नेतरार्थत्वात्॥ ॥ अत्रोक्तेविध्य
न्दिदे होपिसति नाग्निमंथनादीनामाम्नानमर्थकं मितरस्य हविषोर्थेन भविष्यति दक्षिणवैहारिकस्य मारुत
त्स्मान्नेतत्त्तापन्नं विशिष्टिनाम नाग्निदेवतास्य भविष्यति। एककपालेष्वाम्नोवनातिदेत॥ ॥ वैश्वदेवे एककपाल आग्ना
तोद्यावापृथिवीयएककपाल इति वरुणप्रघासेष्वपि कायएककपाल इति तत्रापरऐन्द्राग्नोद्वादशकपालो मारुता मि
श्चेति। तथासाकमेधेष्वपि एककपालेन्द्राग्नो वाम्नाते ऐन्द्राग्न एकादशकपाल इंद्राय वृत्रघ्ने चरुः वैश्वकर्मणएक
कपाल इति तत्रैवमाम्नातं एतद्ब्राह्मणऐंद्राग्न एतद्ब्राह्मणएककपालो यद्ब्राह्मणइतर इतरस्मेति। तत्रैवमुक्तोए
ककपालेष्वाम्नोवनातिदेवतयदर्शयवसवराणि। अत्रापि सविधिकस्य सार्थवादकस्य कौ ... अस्याति देवतात्तैनेव
न्यायेनेति प्राप्तिरत्र मेतदुत्तरचिंतार्थं॥ ॥ एककपालानां वैश्वदेविकः इति रायवणऐ सर्वहोमापरिशिष्टदर्शी 53
दानमर्थवसतचापवदनस्य वचनात् साकमेधेषूयते एतद्ब्राह्मणएककपाल इति तत्र चिंत्यते वैश्वदेविकस्यैक

पालस्येदं ग्रहणमुत वारुणप्रघासिकस्येति। किं प्राप्तं वैश्वदेविकस्येति ब्रूमः। किं कारणं तस्य विहिता धर्मास्त्र
लं कृत्स्नाभिरूर्यैरुपांशुयष्टव्यः। आविः ष्टब्धः कार्यस्तेष्वेव मा स्युः। वारुणप्रघासिकस्तु धर्मकः। यस्य विहिता धर्मा
स्तैश्चैतद्गुणैस्तेऽपलं तद्धदिदं कृतेयमिति। तस्माद्वैश्वदेविकस्य ग्रहणं। नन्वैन्द्राग्नसमुच्चारणादेककपालोऽपि वारुण
प्रघासिक एककपालनवावद्रूपमेकपर्वणैरेव समुच्चारणे न भवितव्यं नानापर्वणैरपि समुच्चारणमविरुद्धं तत्त
स्माद्वैश्वदेविकस्य ग्रहणमिति प्राप्त उच्यते वारुणप्रघासिकस्यैककपालस्य ग्रहणमिति। कुतः। तत्रैककपालानां
वैश्वदेविकः प्रकृतिः। कथं ज्ञायते। आग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनात्। आग्रयणे द्यावापृथिवीयस्यैककपाल
स्य सर्वहोमम पर्यावृत्तिं च दर्शयति यत्सर्वं हुतं करोति सा तैककपालपरिवृत्ता हुतो हुतः पर्यावर्तते सा द्वितीया आज्य
स्य तद्यावापृथिव्यायजेतेति आज्ययागविधिपरं वाक्यं एककपालस्य सर्वहोमम पर्यावृत्तिं च प्रत्यक्षादर्शयति एतस्माद रा॰न
र्शनादवगम्यते वैसर्जनवदाधानस्यावदानादवगम्यते वावधारणं भवति इदमेवैककपालस्य द्विरवद्यतीति तेन ज्ञायते नृ ९
नमन्यत्र न द्विरवदानमिति तत्रैतत्सर्वं वैश्वदेविक एककपाले विहितं तस्मादेककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः॥ कि

मतः साकमेधिकेष्वेककपाले वैश्वदेविका धर्माः प्राप्तास्तेषामतिदेशोऽनर्थकः वारुणप्रघासिकस्य च धर्माः
वैश्वदेविका अप्राप्तास्तेषामतिदेशोऽर्थवांस्तस्माद्वारुणप्राघासिकस्यैककपालस्येदं ग्रहणमित्युच्यते लिंगमेत
स्तुतः प्राप्तिरिति । प्राप्तिमुत्तरवत्साम स्वरसामैककपालामिष्टं वेत्यत्र । के पुनस्ते धर्माः । हिरण्यमप्स्व च प्राम
श्यो वेत्येवमादयः ॥ ॥ इति शाबरे भाष्ये अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ इदं श्रूयते रथंतरमुत्तरयोर्गायतीति
बृहतीषु रथंतरं गायतीत्येवमादीनि समाम्नायंते तत्र विचारः किमिहातिदिश्यत इति ॥ ननु यद्यद्रथंतरादिभिः शब्दैरु
च्यते तदतिदिश्यते बाढं तदेव तु न ज्ञायते किमेभिः शब्दैरुच्यत इति । न च स्तुतिरूपमेतत् गीतिरृक्षु साम्यते इति तथा
सिद्धस्याक्षेपः करिष्यते स एव तु निर्णयो भविष्यति । यदि स एव निर्णयः किमर्थ आक्षेपः शास्त्रार्थः स्मरणनिरूपणमेव श्रा ४
तु । तत्र किं प्राप्तं तद्युच्यते स्तोभस्वरकालाभ्यासविकारायो हिंकारस्वरणेव प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवत्साम
विगीतिः सामशब्दाभियुक्तैरुपदिश्यते तस्मात्संज्ञायां उच्यते न तु गीतौ सत्याभावात् रागानारब्धस्य संस्कारकर्मणो वाचकाः
न्नाम्रस्तुतो । तदेवेदं मुक्तमाक्षिप्यते नेमे संस्कारस्य वाचकाः किं कारणं । अकर्मकाले प्रयुज्यंते प्रयोजनाभावा
न्यो ... अकर्मकाले साम प्रयुज्यते न च संस्कारकर्माणि प्रोक्षणावेक्षणपर्यग्निकरणादीन्यकर्मकाले १

यत्तु मंत्रा एते तत्तेऽन्वहं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति नियमादकर्मकाले प्रयोगो युज्यते तस्मादेवं नामानि। किंवासं
ज्ञाभेदात्संज्ञाभेदस्तु भवति रथंतरं बृहदिति। एवमादिः सत्कृतात्संस्कारकर्मणो न पृथक्त्वः। एकेनैव हि तदा पर्याप्तं य
था गीतिरिति। अथ यानि नामानि तत्तासां भेदात्संज्ञा पृथक्त्वं प्रयुक्तं। अपि च यदि गानांतरं रथंतरं गानं च बृहदिति रथं
तरमिदं बृहदिति पृथक्त्वेन संज्ञानिवेशो नोपपद्यते। अन्नाम त्वेतदुपपद्यते। किंच विकारपृथक्त्वान्नु। नति साम च
विकारपृथक्त्वान्नास्ति साम च विकारपृथक्त्वं दृश्यते तदेकत्वाज्ञानस्यानुपपन्नं संस्कारभेदे हि विकारपृथक्त्वं दृष्टं
तद्यथा अवहतेस्तंदुलीभावं पिष्टेश्चूर्णेनं न त्ववहतस्य तंदुलीभावश्चूर्णेनं च॥ अन्नानामान्येतानि तत्रैवां भेदा
द्विकारपृथक्त्वं प्रयुज्यते। तस्मादेवं नामानि तत उत्तरं पठति॥ ॥ साम्नोभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्यात्पृथग्भा
वित्वमिति॥ ॥ साम्नोभिधानशब्देन पृथक्त्वाद्विशेषव्रवृत्तिः स्यात्पृथक्क्षिप्रप्रवक्तृभिः शिष्येभ्यः। किंवद्विशेषस्तोभा
दिविशिष्टा अनृक्सामसामवर्तते। किंकारणं तस्मा रथंतरादिनामभेदेयमिति॥ ॥ अत्रैकत्वं विधित्वाद्यर्थांतरे
प्रवृत्तिः स्यात्पृथक्त्वात् आलिप्यावाहतमित्ससंबंधः॥ ॥ तु शब्दः पक्षं निवर्तयति नत्वेवं स्याद्यचः प्रवर्तेरिन्निति कथमित् उक्तं ती

विष
अथ
राम
१०

विलाप्यतेच्छ्वागामानयतिइह कुशाद्रे एवकार्ये सं भवति नार्थे अतोत्र शाद्ध विद्वास्याम ॥२

धारत्वारं कवतीषु प्रयुंजीत कवतीरथंतरशब्देनाभिलपेदिति किं कारणं शब्द उच्चरिते तत्र तावन्मुख्या
प्रतिपत्तिः शब्दैकार्यस्यासंभवादर्थैकार्यं नोत्पत्तिकत्वात्॥ पूर्वस्मादेषवादः पापीयान् कस्मादौत्पत्तिकत्वात्
औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः संबंधः यः शब्दो यस्मिन्नर्थे औत्पत्तिकेन संबंधेन प्रसिद्धो न स ततोन्यत्र प्रत्याययितुं
शक्नोति न हि गोशब्देनाश्वोभिधातुं शक्यते॥ नास्त्वेवमनर्थकं स्यात्॥ एवं च सति शब्दस्य मनर्थकं स्यात्तत्र
वाक्यार्थत्वात्तस्मात् शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः इति कारस्तु मे नेगानशास्त्रमौ किं समनर्थकं स्यादिति तस्याभिप्राय
सत्संगतो नेतावान्प्रयासः शिष्टानामफलोभ्युपगंतुं न्याय्य इति स्वरस्येति चेत्॥ इति चेत्तत्र पसि नाम्नोति दृष्टो यु
क्त इति तेन तर्हि स्वरस्यातिदेशो भवतु स्वरः सामशब्देन लोकेभिधीयते सुसामा देवदत्त इति सुस्वरो देवदत्त इति स्व
रो घोषो नाद इति समानार्थाः स सामशब्देनोच्यते साम च रथंतरं तस्मात्तस्यातिदेशः॥ नार्थाभावात्तु तेन संबंधः॥
नैतदेवं स्वरस्यातिदेश इति कुतः अर्थाभावात् अर्थस्याभावात् स्वरस्य कवतीषु अभावात्। नन्वसत्त्वे वासौ वतिदेशेन राम
भावते उच्यते भावयितुमपि न शक्यते न हि भिवत्पक्षराणामभिव्यंजको नादः कवतीषु भावयितुं शक्यः यदि शक्येत न ११

कवतीभवेत्पुनश्चेज्ज्ञायेतेर्नभूतः कवतीषु रथंतरं गायतीत्येतस्याः श्रुतेः पदांतरेणाभिसंबंधो न स्यात्तस्मात्
स्वरस्यातिदेशः॥ स्वरस्तत्रिषु स्यान्मात्रावर्णविभक्तत्वात्॥ तुशब्दः पक्षांतरपरिग्रहे ह्ययमभिवतीस्वरस्य कव
तीषु प्रदेशो नोपपद्यते अनुवादो भवतु कवतीषु रथंतरं गायतीति कथं तदुच्यते इह कवतीषु रथंतरं गायतीत्यस्य वाक्य
स्य द्वयं न व्यक्तीभवतः कवतीषु यद्रथंतरं तद्गायतीत्येकार्थः रथंतरं यत्तत्कवतीषु गायतीत्यपरस्तयोरेषा द्वितीया ६
रथंतरं यत्तत्कवतीषु गायतीति तस्य स्वरस्य सामत्वेन संभवतीत्युक्तेनाभिवतीस्वरः कवतीषु समावेशयितुं शक्य
इति स्वर्वत्तु संभवति कवतीषु यद्रथंतरमिति नन्वसावपि न संभवति न हि कवतीषु रथंतरमस्ति अतः परमुच्यते स्व
रस्य तत्रिषु स्यात्॥ स्वरस्त्वभिवतीस्वरः कवतीनामुत्तरिष्वक्षरेषु स्यात् कथं मात्रावर्णविभक्तत्वात् च क्वेमात्र
वर्णाश्चाभिवतीनां कवतीनां च विभक्ताः अभिवतीष्वपि विद्यंते कवतीष्वपि सोसावभिवतीस्वरः कवतीषु साधारण
वर्णसामवत्तो विद्यते तस्यानुवादोयं घटते कवतीषु रथंतरं गायतीति तस्मात्स्वरस्यानुवादः॥ लिंगदर्शनाच्च॥
लिंगं च दृश्यते एतस्मिन्नर्थे [struck] न नयोनेपद्रामीति वसिष्ठ इति पश्चाद्विधमानं नन्दप्पतेतद्दर्शनाय मले
रथंतरं उत्तरयोरिति। किं तल्लिंगं भवति एवमाह रथंतरमुत्तरयोर्न परिणामीति विश्वामित्रस्तापस्तेपि
इह तु [struck] ॥१०

क्रियते यथा घटं न पश्यामीति प्रदीपं करोति न चाग्निविषाणं न पश्यामीति तस्मादस्युत्तरयो रथंतरं बृहच्च
...नुवाद इति॥ अस्ति तु स्वविकारस्योत्तरासु यथाश्रुति॥ नुत्तरः प्रत्ययार्थं तेनैतदेवं स्वरस्यानुवाद इति कु
तः कृत्स्नमुत्तरासु विकारो न कश्चिच्छ्रुतो भवति तदा उत्तरायथाश्रुति। अयोक्त्वा: यथास्तोत्रीये काले श्रुतास्त्वरथं
तरमुत्तरयोर्गीयते तेन तदनुवादमात्रम् अप्रत्यक्षविशेषकरमनर्थकमेवापद्येत श्रुतानस्वरस्यानुवादोऽप्ययुक्तः। शब्दा
नं वासामंजस्यं। रथंतरादीनां वसाम शब्दानामसामंजस्यं स्यात् रथंतरं योः बृहदुत्तरयोरिति कथं तदुच्यते अयं रमुत
रथंतरशब्दो बृहच्छब्दो वा स्वरसामशब्दः स्वरसमुदाये अन्वर्थ्या वर्तते स्वरविशेषप्रयुक्तः स एकदेशाभिन्नानु
र्लेवासमंजसो भवति। तस्मान्नैतत्पुनः स्वरस्य सामशब्दः तस्य वानुवाद इति। अत्राहैवं भवतां सर्वे पक्षा निरूढास्ततः
किम् अप्रवृत्तिरेवेति उच्यते स एवमभ्देशो भवतु नामानेन शाकान्तरेण प्रदेष्टुमिति। वाक्यदेशलक्षणम् भविष्यति कव राम
तीषु रथंतरं गायतीत्युच्यते न च शाकास्ते कवतीषु रथंतरं गानुतन्त्रदेशलक्षणं भवति कवती देशलक्षणं भवति कव १२
तीदेश इति। यथा गोतिष्ठति कूपे तिष्ठतीति धर्मेलक्षणं वा स्यात् रथंतरधर्मा वा कवतीषु रथंतरशब्देनातिदिश्यते

भक्तिप्रथ...वारनहि ३

षु रथंतरं गायतीति कवतीनां वाक्यार्थे अभिवत्स्यतीतिदिश्यते न कवतीनां चोपपद्येयमावेन तत्र कार्यं तावदिति
न मघटवेकृतः शब्दैरर्थविधिलात् शाष्टानामर्थविधानं कार्यं न च कवतीषु रथंतरं गायतीति कवतीभिर्ये
र्ये भिधीयते तमभिधीयते तमभिवत्सः शक्तिर्वतिवल्लं तस्मान्न क्रायीति देशः आग्नेय ते पिन संदेशः शास्त्रम
वेति स्थगेवावतिष्ठते अभिवाक्यानां इति क्रियायाहिण न क्रियायाः शाष्टेनाभिसंबंधोभवेन्न शास्त्रस्यातं देशाति स्मा
देशः अतो नायमस्वः प्रदेश इति॥ ॥ स्वार्थं वा स्यात् प्रयोजनं क्रियायास्तदंगभावेनोपदिश्येरन्॥ ॥ स्वार्थं वा भव
न्माना अभिवत्सः कवतीनामंगभावेनोपदिश्येरन्। कथं पुनः कवतीषु गायतीत्यंगभावः शक्य उपदेष्टुं श
क्यो यथा येन कर्मणेत्सेत्तं जयां जुहुयादिति किं पुनः प्रयोजनं कवतीनामभिवत्स्यो निर्वर्त्यं इति उच्यते प्रयोज
नम दृष्टं कल्प्यं कुतः क्रियायाः॥ यस्मात् क्रियाश्रूयते कवतीषु रथंतरं गायतीति यथा प्रयाजादीनां प्रयोजनं क्रि
यायाः। उच्यते अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यत्प्रयोजनं क्रियायाः कल्पयितव्यं। तस्मादयमपि पक्षो दुश्लिष्टः। शब्दमा
त्रमिति चेन्॥ इति चेत् स्यात्पत्तिसिक्वतं गभावेनाभिवतीनामुपदेशो दुश्लिष्ट इति तेन तर्हि शब्दमात्रं प्रदिश्यतां र

यथा रथंतरे प्रस्तूयमाने पृथिवीमनसा ध्यायेदित्येवमादयः। यथा चार्ये प्रोषिते आचार्यानी भवतामाचार्य
इति आचार्यशुश्रूषा आचार्यान्यामिति दिश्यते। अपि वा कर्मशब्दस्यात्र चोदनार्थः प्रसिद्ध्यग्रहणत्वादधिकारेषु विशिष्ट
त्वः॥ ॥ अपि तु नैवं स्यादिव। सामशब्दस्तस्याश्च प्रदेशा इति तथा देशान्तलक्षणं धर्मलक्षणे वा अध्ययनीया अग
तिश्चैषा यल्लक्षणपरिग्रहः। किं तर्हि कर्मशब्दः स्यात् रथंतरादिगीनाख्यस्य संस्कारकर्मणो वा वक्तुः। कुतः। उक्तोन्या
योगीतिषु सामाख्येति तत्र गीति विशिष्टायामभ्येषशब्दो दृष्टः। न चान्यहीनविशेषणाविशेषबुद्धिरुत्पद्यते। तस्मा
द्विशेषस्याव दभिधीयते विशेषप्रत्ययाद्भ्य सहार्थे रिते विशिष्टप्रत्ययः। अतो नास्त्यपूर्वः शब्देनस्य शेष इति। तेनैव न्या
ये न गीतिनामधेयमिति ब्रूमः। किं वप्रसिद्ध्यग्रहणत्वादयं व गायतीति शब्दे गानक्रियायां प्रसिद्धः। क्वा पुनः स्तोभाद
सच्चारणविशेषः गायति गानं करोतीति तद्ग्रहणं रथंतरादिशब्दस्तद्वचन इत्यर्थः। न च अवमितितस्मा गीतिव
चनः। तेन सत्युच्चारणं द्वितीयासामर्थ्याद्वा यथा आसारितकं गायति वर्धमानं गायतीति। ननु शब्दवचनेनाभिसमु
च्चारणं भवति। गाथां गायन्नं व गायतीति सत्यं विपरिसम्मितत्वशब्दं गानेनत्त्वं संस्करोतीति यथा निपतितेन।

र्थेन न संबध्यते गानं करोति अवमिति । तस्माद्गीतिवचनः इतश्च गीतिवचनः कुतः विकारोह्य विशिष्टैः वि
कारस्यात्र अग्नेर्द्धस्यद्दृश्यते ऋक्षानामक्षराणां दीर्घतादीर्घाणं वक्रत्वं विवृत्तानां संवृतत्वं संवृतानां वि
वृतत्वं सो विशिष्टान्यैः संस्कारकर्मभिर्यथावहंतिनाव्रीहीणां तंदुलीभावः पिषिणां तंदुलानां पिष्टीभावः तस्माद्ध
ग्धानां संस्कारेणानाख्याः रथंतरादिभिः शब्दैरुच्यंते तस्मायं प्रदेशोऽरथंतरमुत्तरयोर्गायतीत्येवमादि ॥ अन्यद
वापि दृश्यते । अपि वा अन्यं साम दृश्यते अश्वत्राश्वमेधुदागे अत्त्वा चरति अन्यमन्त्रवमित्यर्थः अन्नेवं साम दृश्यते
प्रजापते हृदयमन्त्रवं गायतीति प्रजापति हृदयनामसाम तदन्त्र्यबुलान्नं यस्य विसामशब्दः कृथं प्रजापति हृदय
मन्त्रवं स्यात् अश्थगीतेः सामशब्दः ततो विनापि ऋचा गीतिर्भवति तत्रैतदुपपद्यते प्रजापतेर्हृदयमन्त्रवं ग
यतीति तस्माद्गीतिः साम । ननूक्तं संस्कारकर्मत्वेनर्थकी कर्मकाले प्रयोग इति । तत्र ब्रूमः । तस्य च क्रिया यह राम
णार्थानानार्थेषु विरूपित्वादर्थेत्यासामलौकिकोविधानात् । तस्य क्रियायाः कर्मकाले यद्ग्रहणार्थो विशिष्टिनु मन्य १३
सिनुं वना नार्थेषु नानाभूते तेषधर्थेषु भिन्नेषु तापर्थः विरूपित्वादाश्रयभे । दानविविधरूपं तज्ज्ञानं भवती । तस्मद

सिद्धिस्तथमस्य सिः तदेवं प्रयोगप्राशुनावायत्तूभिरथिकवत्तयथा तूभिरथिको भूमौ रथमालिख्य योग्यां
करोतिसा तस्य योग्या प्रयोगकाले सौकर्यमुत्पादयति अर्थोऽस्यास्तु रथंतरादिसंज्ञानां नालौकिके व्यवहारे सिद्धे
यथा वहत्यादीनां कुतो विधानाद्दिवीय तेषु सौ चिख्यापायसंबंधेन एवं रूपं रथंतरं भवति तिनलौकिकतो वि
ज्ञायते तस्मान्न पर्यवेदनैषामकर्मकाले प्रयोगादिति। अथ यदुक्तं संज्ञा पृथक्त्वादिति तत्रोच्यते उक्तः तस्मिन्सं
ज्ञाविशेषः सुविकारपृथक्त्वात्॥ तस्मिन्नेव तस्मिन्न पिगानाख्यसंस्कारे संज्ञाविशेषा भवेयुरुक्तः विकारपृथ
क्त्वेऽन्तुल्येपिगाने विशेषो भवति गानविशेषाच्च संज्ञापृथक्त्वं आसारितको वर्धमानक इति अन्यथालक्षणं आ
सारितकगीतिः अन्यथालक्षणं वर्धमानकगीतिः एवमिहाप्यन्यथालक्षणं रथंतरगीतिरन्यथालक्षणं वृह
द्गीतिः तस्मात्संज्ञापृथक्त्वं। यो निश्वासस्तुल्यवदितराभिर्विधीयते। यो निश्वासोऽश्रास्याव यो निश्वासायो निश्वास्या
श्चत्वः तुल्यवदितराभिर्यो निश्वासाभिर्विधीयंते यास्मात्रांसतिशि पिविष्टवतां त्रांसनिरथंतरस्य यो निमत्र
त्रांसतिरहतो यो निमन्त्रांसतीति। क्रोचन्तुल्यतात्रांसतित्वाद्वेना भियाने। इहैतौस्तौ ति त्वां त्रांसतित्वाद्वै समानै।

आभ्यासं

रा३

स्तुतथर्लिवमवस्थितविषयोप्रगीतेषु मंत्रवाक्येषु स्तौतिशब्दः प्रगीतेषु शंसतिशब्दः यथा प्रउगं शंसति नि
ष्केवल्यं शंसतीति आज्यैः स्तुवत इति अतः शंसतिशब्देन विधानादप्रगीतानां रथंतरस्य योनिं दर्शयति यदि
गीतिः रथंतरं ततस्तस्यां प्रगीतायामृच्यनिरन्यथायं एव्यपदेशो नोपपद्यते रथंतरस्य योनिमिति तस्मात् गीतिषु साम
ख्या।। ।। अयोनौ चापि दृश्यते अतथायोनि अयोनौ च साम दृश्यते तस्यां सत्यां सैव धीयत इत्या उपवृहद्गायत्रीषु क्रि
यते पिबेमां रुजंति नवास्यां संभवतीति वृहतो बृहती योनिस्तस्य गायत्रीषु प्राप्तिर्नास्ति पृथक् च साम शब्दः अथ
तु गीतिस्ततः सा बृहद्गीतिर्गायत्रीषु वचनात् प्राप्ता सा च यमनुवादो घटते यद्बृहद्गायत्रीषु क्रियत इति अत
अयोनि च साम दर्शयति यादृशी यस्य योनिस्ततो न्यूनादृशी या वैविध्यं दर्शयति साम्नो गीतिः सत्यत्वं संपूर्णत्वं तिस
मदर्थं वलिश्चातिसाम संपूर्णा अत्र विविलिरानीतिपत्तरदृष्टसीयतास्य विलक्षीयत रक्षणं यस्तस्माच्च रत्न वगीतावे
वसाम्नि प्रयुज्यते उहतिशब्दस्य गीतावेव समर्थः सामशब्दः ऐकार्थ्येनास्ति वैरूप्यमिति चेत्।। ।। यदुक्तं तस्य क्रि राम
यायहृणार्थं क्षित तत्र परिवोधयते ऐकार्थ्यं नास्ति वैरूप्यमिति रथंतरं बृहत् शिरथितरं तेन रथंतर गीतो गृहीत १४

गीते

ग्निहोत्रशब्दश्चिंत्यते कथमयं प्रयुक्त इति तदर्थमारभ्यते ॥ ॥ उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः ॥
स्यात् ॥ ॥ उक्तमादौ क्रियाभिधानं कर्मनामधेयमग्निहोत्रशब्द इति तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमित्यत्र तस्मान्न श्रुतौ
कौण्डपायिनामयनेन जुहोतौ विधिप्रदेशः स्यात् धर्मप्रदेशो नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य ये धर्मास्तेस्मिन्ननेन नाम्नाति
दिश्येरन् किं कारणं उच्यते परशब्दत्वात् परत्वेन परशब्दस्य परत्वं कौतस्कुतो वा गम्यते यत्र विहितो भवति त
त्रानुवदनेन यथा सिंहो देवदत्त इति यत्राविहितस्तत्र विधीयते यथा मीपिष्टपिंडः सिंहः क्रियतामिति । उद्धवादि
तत्तोस्य जुहोते रग्निहोत्रवच्छ्राव ॥ ॥ तस्मात्स विधीयते तस्मात्समग्निहोत्रं जुहोतीति अग्निहोत्रवत् जुहोतीति कथं
पुनरसति वतिप्रत्यये वत्यर्थः शक्योवगंतुमिति उच्यते साहचर्यात् अग्निहोत्रशब्दोयं कर्मणा संबद्धस्तत्कर्मवि
तदोहनादिधर्मवत्त्वात् लक्षणया शक्नोति गमयितुं शक्नोति क्रमयितुं प्रदेष्टुमपि शक्नोति एवमंतरेणापि व
तिं वत्यर्थः शक्योवगंतुमिति ॥ ॥ अपूर्वे वापि भागित्वात् ॥ ॥ वा अपीति विपर्यासेन प्रयुक्ते अपि वेत्यर्थः ॥ अपि राम
वा अपूर्वे एते उभे अपि कर्मणी स्यातां न कौण्डपायिनामयनीयं जुहोतिर्नैयमिकपूर्वः ॥ साधारणं च नामधेय १५

मुभयोः कुतो भागित्वात् अयमपि जुहोतिर्भागी एतस्य नामधेयस्य यथैव तत्राग्निहोत्रं जुहोतीति समुच्चारण
मेवमिहापि तत्तुल्यसमुच्चारणे तस्यैव तन्नामधेयं नास्येत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति तस्मादुभयोः साधारणं ना
मेति नास्ति धर्मप्रदेशः नेन घुलं कुतः नाम्नस्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः संबंधो यन्नामय
स्मिन्नर्थे औत्पत्तिकेन संबंधेन प्रसिद्धं तस्मिन्नेव सदा विज्ञेयं नान्यत्र । तथा अव्यवस्थायां शब्दार्थाभ्यासो न स्यात् ॥
उक्तमन्यायश्चानेकार्थत्वमिति यदा चनोभयार्थस्तदा नैयमिकं तावदाह । तस्मिन् रूपविधानार्थे वेतरत्रापि प्र
योग उपपद्यत इति नास्तीतराभिधानत्वे हेतुः तस्माद्विधिप्रदेशः स्यात् अत्राह कस्मात्पुनस्तन्नामधेयमिदमि
प्रयुक्तमित्युच्यते न पुनरेतन्नामधेयमयं तत्रेति तत आह । प्रत्यक्षाद्गुणसंयोगात्क्रियाभिधानं स्यात्तदभावेप्रसिद्ध
स्यात् ॥ नैयमिकेग्निहोत्रे प्रत्यक्षो गुणसंयोगः प्रत्यक्षविहिता धर्माः संति उक्तं दोग्धीत्येवं प्रपद्यति वत्सरूपं त्वयति
एवादिर्यदग्निहोत्रसमिद्वति त्वं जुहोति संप्रत्यक्षो गुणसंयोगान्नैयमिकस्यैतन्नामधेयमिह प्रयुक्तमि
नंदोहना द्विक्रियाभिधानं स्यात् धर्मप्रदेशकमित्यर्थः ॥ अस्य पुनर्जुहोते नैके विद्धर्माः संति तदस्यावेतेषा धर्म

नमावेऽप्रसिद्धत्वान्न प्रज्ञायेत किमर्थमयमग्निहोत्रशब्द इह प्रयुक्त इति एवं वा प्रत्यक्षो गुणः संयो
गेनैयमिकस्य द्रव्यदेवतासंयोगोऽग्निहोत्रे अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति तस्मात्प्रत्यक्षो गुणः सं
योगात् क्रियाभिधानं स्यात्। कर्मनामधेयं इत्थं रूपो जुहोतिः अग्निहोत्राख्य इत्यथेतरज्जुहोतेरूपं नास्ति
दभावेऽप्रसिद्धत्वान्न ज्ञायेत कीदृशं तदग्निहोत्रमिति। ननु मासोऽस्य रूपं भविष्यति न मासः कर्मांगं कर्तृ
धर्मः सोऽपि वाग्निहोत्रं समं मासे विधीयते न मासेनाग्निहोत्रं रूप्यते। तस्मान्नैयमिकस्यैतन्नामधेयमि
त तरन्नेदृदति देत्राइति। किमस्योत्सर्गः सर्वं कर्मनामान्यत्र श्रूयमाणं धर्माणां ग्राहकमिति एवं खल्वप्रा
प्तं एवं प्राप्त इदमारभ्यते॥ ॥अपि वा सत्कर्म तद्गुणार्थेष्वाश्रुतिः स्यात्॥ ॥गवामयने श्रूयते वैश्वानरोऽग्नि ते
ष्टोमः प्रायणीयमहर्भवतीति अस्ति तु द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीयं नाम प्रायणीयोऽतिरात्र इति तयो
र्नानात्वे तेनैव न्यायेन सिद्धं प्रकरणं तेर प्रयोजनानानात्वमिति तत्रायं प्रायणीयशब्दः परत्रापि श्रूयमाणो राम
न धर्माणां ग्राहकः किं तर्हि गुणार्थेष्वाश्रुतिः॥ कथं लक्षणया नामधेयं धर्माणां ग्राहकं न तु कर्मसति ववश्रूत १६

यां रहृति रग्रहीता भवतीति युक्तो रथंतरेण गृहीते कृतः शिक्षार्थमकर्मकाले प्रयोगः रथंतरगीते स्वक
एवार्थस्तस्य येन्तो प्रयोगो शिक्षितपुनरुत्तरस्मिन्निश्चितव्यत्ररमकालप्रयोगः संस्कारकर्मलेन युक्तो भवे
तस्मान्न संस्कारस्य सामशब्द इति शिक्षितायो प्रतिज्ञायास्त्वेण परिवादयति। स्वार्थतिर एव निष्यते यथाप
कस्यादेरूपं कुतः एतस्थांतरेण निष्पन्नं गतेरस्याश्रय भेदात् यथापाके यथा एक एवायमर्थः पाको नामत
स्यार्थतरे वरूपं भवति अन्यथा लक्षणं ओदनस्य पाको न्यथा लक्षणं गुडस्य येनोदनपाकोऽपहीतो नास्ता
वशिक्षिता गुडपक्तृजाना इति तस्मात्तस्यापकर्मकाले प्रयोग उपपद्यते। शब्दानां तु सामंजस्यं। एवं च सा
मशब्दानामृक्शब्दानां च सामंजस्यं भवति कवतीषु रथंतरं गायतीति कवतीशब्दश्च एव वक्ष्यति रथंतरशब्दे
असामतरथा कवतीशब्दवाच्यत्वं लक्षणस्याद्रथंतरशब्दे बाधमेलक्षणं तस्मात् गीतो सामशब्द इति॥ ॥इति
वरेमाप्येस तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥नाम्नां धर्मप्रदेशो वक्ष्याम इत्यादौ प्रतिज्ञातं सोऽयमुच्यते। कुंडपायि
नामयने श्रूयते मासमग्निहोत्रं जुह्वतीति तत्र तत्स मधिगतं नैयमिकादग्निहोत्रात्कर्मांतरमेतदिति अधुनाऽ

इति लिंगात्॥ लिंगं चैतमर्थं दर्शयति पवमाने रथंतरं करोत्याभवं बृहन्मध्ये उत्तराणि वै रूपं होतुः सामवैरा
जं मैत्रावरुणस्य रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः शाक्वरमच्छावाकस्येति विनिवेशं परे वाकेषा उदिकानि पृष्ठानि दर्श
यति। उक्थ्याग्निष्टोमे॥ ॥ अथ यदुक्तमस्ति वचनं पृष्ठशब्द इति तत्र ब्रूमः न त्वेष श्रोत्यन्ते रूपः पृष्ठश
ब्द उत्पन्नानां स्तोत्राणामसावधिकारो यान्येतानि पृष्ठानीति। तानेव तेषां पृष्ठत्वे सति तदुपपद्यते न च तत्र तानं कथं
तर्ह्ययमनुवादो लिंगसमवायात् एवं तत्र पृष्ठं माहेन्द्रस्तोत्रमिति षाडहिकानां पुनः पृष्ठत्वं तानं कथं तत्र हि चोद
ने मुक्ते। तेषां वादेशो तः पृष्ठशब्दस्यार्थः परिगृहीतो भवतीति रथन्तरबृहतोर्ण कस्तस्मात् षाडहिकानां प्रदेश इति
द्वयोरिति चेत्॥ इति चेत् उपसि षाडहिकानां पृष्ठानां विधिरिति। नैतद्युक्तं किं कारणं द्विन्नर एवं सर्वपृष्ठशब्दोऽभ्युपग
म्यते पृष्ठानि वचिरयाति तेषां वसर्वत्वं। अस्तु को दोषः असंभवः स्यात्। यदि पृष्ठशब्दः पृष्ठानि विदध्याति सर्वत्र
वचनेन शक्यते विशेषयितुं। अथानुवदतीति तथा शक्यते पृष्ठानि विहितानि भवंति तेषु सत्सु कृत्स्नं सर्वत्वं विधी
यते। उभयक्रियायाश्चासंभवः॥ अथात्र रथंतरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः सामस्त्येन वलं विधीयते सर्व साम १७

षो भवतीति उभे अपि बृहद्रथंतरे भवतो नैकमिति तत्रोयं दोषो न भवति तस्माद्द्वयोरधिकारः॥ ॥ नवार्थत्वा
त्सर्वशब्दस्य॥ ॥ नैवमेतत् कुतः अर्थलात् सर्वशब्दस्य एवं सति सर्वशब्दो व्यर्थो भवति अर्थशून्यः अयं हि व
कुविषयो द्वयोर्न युक्तः षाडहिकानां तु विधाने नैष दोषः नन्वेवं तत्रापि द्विकरः शब्दो भविष्यतीति उच्यते सर्वत्वं केव
लं पृष्ठानां विद्यासति न पृष्ठानि निर्वर्त्यन्ते पृष्ठेषु सत्सु कृत्स्नं सर्वत्वं विधीयत इति। उच्यते पृष्ठानां सर्वत्वं हि
सं हितं तेन पदर्थितं येन वचनेन पृष्ठानां कुर्वतां तत्संपादयितुं शक्यते तत्र अर्थात् पृष्ठानि करिष्यति एवं नवार्थः शब्दो भ ध्य
विष्यति सर्वशब्दस्य समर्थितः तस्मात् षाडहिकानामतिदेश इति॥ ॥ तथा वरुणप्रघासेषु ॥ ॥ वरुणप्रघासेषु
श्रूयते वारुण्या निष्कासेनानुषेषग्नी वभृथं यन्तीति तत्र संदिह्यते किं दार्शपौर्णमासिकेऽवभृथे निष्का
सं विधीयत उत सौमिकादवभृथाद्धर्मातिदेश इति। किं युक्तं दार्शपौर्णमासिकेऽवभृथे विधिः एवं सन्निहितः प्रकृत
योऽनुगृहीतो सन्निहितो हि सौमिकेन प्रापितः ननु नासौ वभृथः। उच्यते अस्ति तत्राप्यवभृथशब्द इति एषु वेद
दर्शपौर्णमासयोरवभृथ इति एवं प्राप्ते वदामः तथावभृथः सोमात् यथा षाडहिकानां पृष्ठानामतिदेशः एवं सौमिको

दवत्स्यादिहधर्मातिदेशः कुतः अभिहितान्वायः उक्तं क्रियाभिधानेन श्रुतानन्यत्र विधिप्रदेशः स्यादिति प्र
तेरितिवत् ॥ अथ यदुक्तं दार्शपौर्णमासिकेनवमध्ये गुणविधिर्भविष्यतीति तस्य कः परिहारः अनाषांतरत्वं ॥ ॥
नमभितात ॥ ॥ नैतदुक्तं कुतो यतो नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ॥ नन्वेष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति
श्रूयते तेनत्वमवभृथत्वमस्य भवति कथं । उच्यते एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति एतस्य वाक्यस्य द्वयी वचनव्यक्तिः
निर्ज्ञातावभृथत्वस्य वैदर्थिस्य पदार्थस्य दर्शपूर्णमाससंबंध उच्यते यथा देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्र इति निर्ज्ञातपुत्रत्व
स्य देवदत्तस्य यज्ञदत्तसंबंध उच्यते निर्ज्ञातसंबंधस्य वा निर्ज्ञातावभृथत्वस्यावभृथत्वं यथा अयमाम्रो यज्ञदत्तस्य
पुत्र इति निर्ज्ञातयज्ञदत्तसंबंधस्याम्रस्य पुत्रत्वमुच्यते उतरस्यां पादविपुल्ये कः सः दर्शपूर्णमाससंबंधः प्रकरणं
निर्ज्ञातो नावभृथत्वमतोस्यावभृथत्वमुच्यते नायमवभृथः ॥ नन्वयमप्यवभृथो भवतु । नैतदुक्तं अनाये राम
नकार्थत्वं । कथं तर्हि शब्दप्रयोगः सादृश्यात् । किं सादृश्यमस्य संबंधः स एष भक्त्या प्रशंसावादः देवमुत्सेकः स्यादव १८
भृथ इवायमिति । यथामेपुत्रवा दत्तस्मान्नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः अतो नात्र गुणविधिः ॥ ॥ लिंगसूत्र ॥

दर्शेना ९

एवं संभवति गुणार्थ एव शब्दो

र्थलक्षणार्थे याग इहतु श्रुतार्थ एव गुणेन क्रियायोगेन तस्मिन्कर्मणि श्रुत्यैव प्रयुज्यते प्रयत्नेनेति प्र
यणीयं प्रवर्तितेनेन स चरुरिति वाक्यशेषश्चास्यैतमेवार्थमाह ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधातीति येन ज्योतिः प्रायणीयं
भवति तत ज्योतिः पुरस्तात्क्रियते इत्यर्थः ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधातीति आम्नायमतिदेशः ॥ २१ ॥ विश्वजिति
सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् । ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठानि अभिप्रायपृष्ठशब्दः ॥ विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते तत्र
विचार्यते किमयमनुवादो विधिरिति । किं प्राप्तं अनुवाद इति । कुतः योयं सर्वपृष्ठस्तस्य सर्वपृष्ठता विधेया भव
सर्वपृष्ठ एव तस्यतया किं विहितया अयं वा सर्वपृष्ठ एव । कथं तत्पूर्वकत्वात् । ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिका
नि स्तोत्राणि अत्र प्राप्यंते तेषु महिंमस्तोत्रादीनि वत्सारिसंति तानि सर्वाणि एषस्य तेरथंसर्वपृष्ठो भवति न्वनूतानि पृ
ष्ठानि उच्यते अभिपृष्ठशब्दः स षडशा निपृष्ठानीति । तस्मादनुवादः एवं प्राप्ते ब्रूमः चोदना नायमनुवादः कि
तर्हि विधिः अनुवादे प्रवृत्ति विशेषकरोनर्थकः स्यात् । अपि वा ज्योतिष्टोमेन पृष्ठवत्त्वमस्ति यस्मायमनुवादः
स्यात् षडहे तत्र दृष्टिततत्र हि चोदनाः पृष्ठानां रथंतरपृष्ठो भवतीत्येवमाद्याः तस्मात्षाडहिकानामतिदेशो वि

लिंगं नैतमर्थं दर्शयति किं लिंगं भवति एवमाह नाप्सु रज्जु होतिन सामर्थ्यं (गा) यति नवा ध्वंगमम मंत्रं स्तुपनीति सेपमि
क्रावभृथधर्माणां प्रतिषेधं त्रुवन्त्स्तु कर्मप्राप्तिं दर्शयति तस्मात्सौमिकादवभृथात्कर्म प्रवेशादिति ॥ ॥ द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः ॥
श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनादेशे तत्प्रकृतित्वात् ॥ वारुणप्राघासिकोऽवभृथः सौमिकादवभृथात्कर्माण्याहरन्ति तु
सुक्रांतत्वेदर्विस्पते किं पुरोडाशद्रव्यकोऽप्सावुत तुषनिष्कासद्रव्यक इति किं प्राप्तं पुरोडाशद्रव्यक इति कुतः नाम्ना पुरो
डाशः प्राप्यते। ननु प्रत्यक्षं तं तुषनिष्कासं प्रत्यक्षं तं न तु शक्यते विधातुं त्र्यवभृथे न विधीयते त्र्यवभृथं यंत
नः यदि तुषनिष्कासमपरं विधीयते ततो वाक्यं भिद्येत त्र्यवभृथं यंति न तु तुषनिष्कासेनेति निष्कासस्य च वरुणाभिदानी
क्रिमर्थमनर्थकं संबंधो नावादे वप्राप्ते ब्रूमः द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः द्रव्यादेशे एतस्मिंस्तुषनिष्कासेनावभृथं यंतीति तद्द्रव्यः
तुषनिष्कासद्रव्यः कुतः श्रुतिसंयोगात्तुषनिष्कासं प्रत्यक्षं तं पुरोडाशस्त्वानुमानिकोऽतिदेशेन प्राप्यते नन्वपु
रोडाशोऽपि प्रत्यक्षः नाम्ना यद्यपि प्रत्यक्षः सामान्येन न तु प्राप्यते तुषनिष्कासं तु विशेषेण बाध्येत न सामान्य
विशेषेणवश्यापि च लक्षणया पुरोडाशो गम्यते श्रुत्या तुषनिष्कासः श्रुतिः लक्षणायाश्च बलीयसी तस्मात्तुषनिष्का

सद्यस्क इति अथ यदुक्तं न संबध्यते वत्सत्येन तुषनिष्कासं वाक्यभेदप्रसंगादिति तत्र ब्रूमः यद्यपि तव्वत्सस्य विधा
यत्तुषनिष्कासं विधीयते ततो वाक्यभेदः स्यात्तुषनिष्कासद्रव्यके पूर्वोक्तं भ्यभ्याधते तथा सगुणकर्मविधान
मविरुद्धं विधीयमाने तुषनिष्कासे तद्ग्रहणमनर्थकमेव स्यात् तस्मात्तुषनिष्कासद्रव्यकः पुरोडाशस्त्वनादेश्यः
त्वत्यहतिलाघवमयत्नसहकृतं न द्रव्यं स्यात् ततः पुरोडाशास्तत्य इति लोकात् स्यादत्र तु प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासः तस्मा
न्न पुरोडाशः ॥ ॥ आतिथ्ये श्रूयते वैल्वो नवकपालो भवतीति तथा राजसूये पूर्वस्मिन्स्त्रिसंयुक्ते वैल्वस्त्रिकपा
ल इति तत्र विचारः पायं त्रिसंयुक्ते वैल्वस्त्रिकपाल इति वैल्वत्वादयमातिथ्यो धर्माणां ग्राहकः नेति किं युक्तं ग्राह
मर्भके ४ क इति कुतः विहितधर्मकस्य भिन्निदृष्टः ग्राहको नास्मिन्नविहितैः श्रूयमाणे ग्राहक इत्युत्तरकाले क्रियाभिधानमित्य
त्रायमप्यविहितधर्मक आतिथ्ये दृष्ट इदानीमविहितधर्मके त्रिसंयुक्ते दृश्यते तस्मात् धर्माणां ग्राहक इत्येव याम
प्राप्ते ब्रूमः गुणानिविस्तुनग्र मात्समत्वात् ॥ ॥ गुणविधिरयमातिथ्यस्य गुणं विल्वदेवतासंयोगो विरुद्धातिस १९
एष धर्मान् चरतीति न शक्नोति कुतः समत्वात् सोमयामातिथ्ये त्रिसंयुक्ते वध्यात्र विल्वदेवतां विरुद्धात्वं वत्रापि

ध्य९

कृतपर्थासंभवाद्विलक्षणया धर्माण्याहरूः । कल्पते उ हवप्रत्यक्षात्कृतपर्थ एव भवति देवताविधिस्तस्मान्नायं याह
कृ इति ॥ ॥ निर्मथ्यादिषु चैवं ॥ ॥ पञ्चावत्तीषोमीये धर्मे वाल्मिर्मथ्ये ग्निराम्नातः । साध्या वै देवा रत्तारम्भा ग्नेस्त्रियते निर्म
थ्येन ष्टकाः पचंतीति ॥ तथा दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिराज्ये धर्मवतीप्र्यौ सोप्य्रूयते बर्हिषा पूर्णाद्दं टमव स्तृणंतीति आसेनप्र
पमन क्रीतित्तत्र संदेहः । किं निर्मथ्यादयः शब्दः धर्माण्याहरूकाने तितत्राभिकरणाति रेत्राः । क्रियते निर्मथ्यादिषु चैवं
यथा वै लवराद्वेत्र चाप्ययं यौगिको निर्मथ्यशब्दः । सद्यो निर्मथितमग्निमाहुः तथा वर्वहिराज्यमिति दम शब्दौ तत्र यो
पिस्वार्थं विधाय कृतार्थौ भवंति धर्मान्न्य हीतुं न कुर्वंति तस्मान्न याहकाः ॥ ॥ चातुर्मास्येषु श्रूयते द्वयोः प्रणयंतीति तस्माद्वा
ध्यामेतीति अस्ति तु सोमप्रणयनं धर्मवत् तथा दर्शपूर्णमासयोरधर्मकं तत्र संदेहः । किं सौमिकमेतत्प्रणयनं उत दार्शपौ
र्णमासिकमिति तत्र सूत्रे पूर्वोपक्रमः ॥ प्रणयनं तु सौमिकमवे... ॥ ॥ सौमिकमेतत्प्रणयनं कुतः कारणं अवाच्य हि
तरथा दर्शपौर्णमासिके वादकेन प्राप्तत्वात् । कथं पुनरयं प्रणयंतिशब्दः प्रणयनमात्रवचनः सन् सौमिकं प्रणयनं विशे
षशक्नोति वक्तुं लक्षणयेति ब्रूमः । तीर्थशब्दवत् । तद्यथा तीर्थशब्दस्तीर्थमात्रवचनः संस्तीर्थविशेषं धर्मसाधनं कुरुवि

द्वैतंतीर्थयात्रांगतइति।उत्तरवेदिप्रतिषेधश्चतद्वत्।नवैश्वदेवउत्तरवेदिमुपकिरंतिनशुनासीरीयइतिप्राप्ति
पूर्वकोहिप्रतिषेधोभवतिसौमिकेवप्रणयनउत्तरवेदिर्नदार्शपौर्णमासिके।प्राकृतंवानामत्वात्।प्राकृतंवैतत्प्रण
यनंदार्शपौर्णमासिकेकृतः।अनामत्वात्प्रणयनस्यार्थः।सौमिकस्यप्रणयनस्यननामधेयंनैतत्तस्यैवावयवमित्यर्थः।यद्य
पितस्यावयवःस्यात्तत्तस्तदिहभूयादिदंतुपदार्थनामधेयंपदार्थस्यप्राकृतप्रणयनस्यावयवंततदिहदृष्टान्तोत्पत्तेः।प्राचीनंनय
नवत्कृतंतदेहास्येवतस्मात्तस्यैवावयवः।एवंसंनिहितप्रत्ययेनबाधितोभवति।अथयदुक्तंतीर्थशब्दवज्ञविष्यतीतितच्च
नक्रमः।तीर्थशब्दोपितीर्थमात्रमेवब्रूतेतीर्थयात्रांगतइतितत्रकानिचित्तीर्थान्यनुक्रांतानियतास्तेनतद्विशिष्टार्थोवि
ज्ञायतेयत्रतुनकेवलःप्रयुज्यतेतत्रतीर्थमात्रमेवब्रूतेयथातीर्थेस्नातीतितीर्थमेवहिसमानानामभवतीति।अपिवसम
वतिष्ठस्यार्थलक्षणार्थोग्राह्यःसंभवतिवाचकस्यार्थः।तस्मान्नलक्षणार्थोग्राह्यइति॥॥परिसंख्यार्थश्रवणमिच्छ
त्यर्थमर्थवादोवा॥॥तत्राहयदुक्तमवाच्यंहीतरदितितत्स्यात्।परिहारः।उच्यतेपरिसंख्यार्थत्वात्तद्रूपा।प्रण राम
यतिनवतत्वंदर्शितिगुणार्थमर्थवादार्थवातस्मादाम्नायामतीति।तत्रपरिसंख्यायांतावत्त्रयोदोषाः।गुणेपिनकश्चिद्विधीय २०

इतितीर्थयात्रांगत इति। उत्तरवेदिप्रतिषेधश्चतत्र ज्ञानेन वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरंति नवरुणा सीरीय इति श्रामि
क्षर्वो हि प्रतिषेधो भवति सौमिकवप्रणयन उत्तरवेदिर्न दार्शपौर्णमासिके। प्राकृतं वा नामत्वात्। प्राकृतं वैतत्प्रण
यनं दार्शपौर्णमासिकं कुतः अनामत्वात्प्रणयनत्वात्? सौमिकस्य प्रणयनस्य न नामधेयं नैतत्तस्य वाचकमित्यर्थः यद्य
यं तस्य वाचकः स्यात्तस्तद्विरूपादिदं तु पदार्थनामधेयं पदार्थस्य प्राकृ पनस्य वाचकं तद्विरूपात्कोत्पत्तेः प्राचीनं नय
नवक्लृप्ततद्धास्त्येव तस्मात्तस्यैव वाचकः एवं संस्कृतिप्रत्ययोन बाधितो भवति अथ यदुक्तं तीर्थशब्दवज्ञविष्यतीति त
त्रउम: तीर्थशब्दोपि तीर्थमात्रमेव ब्रूते तीर्थयात्रांगत इति तत्र कानि विंतीर्थान्युक्तानि यतास्तोत्तद्विशेषार्थोवि
ज्ञायते यत्र तत्तु केवलः प्रयुज्यते तत्र तीर्थमात्रमेव ब्रूते यथा तीर्थस्नाति तीर्थमेव हि समाना नामवतीति अपिव सम
वतिष्ठत्यर्थ लक्षणार्थयाद्यः संभवति वा च सायर्थः तस्मात्तल्लक्षणार्थयाद्य इति॥ ॥ परिसंख्यार्थं श्रवणं तु
तदर्थमर्थवादो वा॥ ॥ तत्राह यदुक्तमवाच्यं हीतर दृष्टितत्स्यात्? परिहारः उच्यते परिसंख्यार्थं वा स्यात्तद्यथा प्रण राम
यति नवतुर्थिति गुणार्थमर्थवादार्थं वा तस्मादाम्यामनीति। तत्र परिसंख्यायां तावत्त्रयो दोषाः गुणेऽपि न कश्चिद्द्वितीय २०

कालपर्यासंभवाद्वलक्षणया धर्माणि व्याहरतः कल्प्यते ऽह इव प्रत्यक्षस्य कालस्यार्थ एव भवति देवताविधिस्तस्मान्नायं याद्
कइति॥ ॥निर्मथ्यादिषु चैवं॥ ॥पक्षावत्ययोषामीयचर्मवाल्लिर्मथ्ये ऽग्निराम्नातः साधावैवेद्वारतारम्यां कौसृयते निर्म
थ्येनेष्टकाः पचंतीति॥ तथा दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिराज्ये धर्मवती पुरोडाशीयस्यैव बर्हिषा प्रस्तरमेव स्तृणातीति आज्येनप्र
पमन्तीति तत्र संदेहः किं निर्मथ्यादयः शब्दाः धर्माणि व्याहरन्ति नेति तत्राभिधिकरणानि शब्दाः क्रियते निर्मथ्यादिषु चैवं
यथावैस्रुवराद्देत्राप्ययंयौति को निर्मथ्यशब्दः सद्यो निर्मथितमग्निमाहतथा वर्बर्हिराज्यमिति दृश्यशब्दैतेत्रयो
पिस्वार्थं विधायकत्वार्थी भवंति धर्मान्व्याहीतुं नर्हवंति तस्मान्न व्याहरकाः॥ ॥चातुर्मास्येषु श्रूयते द्वयोः प्रणयंतितस्माद्
यामेतीति अस्ति तु सोमप्रणयनं धर्मवत् तथा दर्शपूर्णमासयोः परधर्मकं तत्र संदेहः किं सौमिकमेतत् प्रणयनं उत दार्शपौ
र्णमासिकमिति तत्र सूत्रैणैवोपक्रमः॥ प्रणयनं तु सौमिकमवेद्यं हीतरत्॥ ॥सौमिकमेव प्रणयनं कुतः कारणं त्र्यवाच्य द
र्शपौर्णमासिकं वाद्केन प्राप्तत्वात्। कथं पुनरयं प्रणयंतिशब्दः प्रणयनमात्रवचनः सद्यौमिकं प्रणयनं विशे
षशब्दो ऽतिवलक्षणया इति ब्रूमः तीर्थशब्दवत्। तद्यथा तीर्थशब्दस्तीर्थमात्रवचनः संस्तो ऽपि विशेषं धर्मसाधनं करोति

यास्येतितयोर्द्वयोः प्रणयंतितस्माद्वाप्याहवनीयात् समासिंचयातिश्वप्रणयनेनहितौबलवंतौभवतोगाम्यस्त्वा
दिति। एतत्तदर्थवादस्यप्रयोजनं। अथयदुक्तमुत्तरवेदिप्रतिषेधाति। तत्रब्रूमः औत्तरवेदिकोनारभ्यवादप्रतिषेधः।प्र
करणाध्यकोविमार्दविशेषंचातुर्मास्येषूत्तरवेदिराम्नाता उपात्तवयंतीतिरूपानारभ्यविधेरयंप्रतिषेधः ननुवरुणप्रघा
सानांगुणवाक्यप्राप्तादेवायंतेषामेवात्रप्रतिवादः स्यात्। नैतदेवंप्रकरणाच्चातुर्मास्यानामेवंयदिवरुणप्रघासानांवादः स्या
त्तत्रप्रतिषेधे। साकमेधपर्वणोरपिकीर्तयेत्। अथोच्यतेद्वयोः पर्वणोर्वादोभवतीति अत्रब्रूमः नद्वयोः पर्वणोः प्रकरणंवरु
णप्रघासानांवा वरुणप्रघासानांवा वरुणप्रघासानांप्रकरणेद्वयोः पर्वणोरुक्तातिनंप्रतिषेधः समर्थस्यात्तस्माच्चातुर्मा
स्यानामेववादः॥ नन्वेवमप्यर्थवादेनैतस्मात्तंमध्यमयोः प्रणयनमिति किमर्थंप्राप्तस्यप्र-णयनस्यपुनः श्रवणमि
तिप्रयोजनंनोक्तंअसतिप्रयोजनेनकश्चित्परिसंख्यार्थमेवभवतितत्रदोषउक्तः॥ तस्माद्गुणार्थमेवैतच्छ्रवणं। नतु
नास्तिकश्चिद्गुणः उच्यतेगुणः श्रूयतेउत्तरवेद्यामग्निनिधानंतस्मात्तदर्थंपुनः श्रुतिः॥ ॥ स्वरसामैककपालामिक्षंच राम
लिंगदर्शनात्। गवामयनेश्रूयतेअभितोदिवाकीर्त्यमहः स्वरसामानोभवंतीतितेषांविशेषधर्माआम्नाताः प्रथ। २१

सप्तदशाभवंतिसंततमयांतियाज्यागृह्यंतइति एवमादयः तेपुनरत्रश्रूयंतेपृष्ठ्यः षडहोद्वौस्वरसामानाविति तथा
वैश्वदेवंश्रूयतेद्यावापृथिवीयएककपालइतितत्राम्नातो विशेषधर्माः सर्वेक्रतवस्तुरौत्रपर्यावर्तेमच्छन्दुहोतीतिपुनरप
रत्रकायएककपालइतितत्रैवंश्रूयतेवैश्वदेव्यामिक्षेतितत्रापिविशेषधर्माः केचिदाम्नाताः पुनरत्रचमैत्रावरुणामि
क्षेतितत्रसंदेहः किंस्वरसामशब्दोपचश्रूयमाणेगवामयनिकेभ्यः स्वरसामभ्योधर्माणांग्राहकः उतनेति एवमेककपा
लामिक्षाशब्दावपितत्रगुणविधिकस्मृत्रगृहीयात् समत्वादितिपयङ्गप्राप्तेउच्यतेस्वरसामैककपालामिक्षंचधर्माणांग्रा
हकंकिंकारणंलिंगदर्शनात्। लिंगंतत्रतोहनोद्वेपलेयेनजायतेसर्वेतेधर्माणांग्राहकाइतिस्वरसामसुतावत्पृष्ठ्यंषडहोद्वौ
स्वरसामानौविषुवान्ऋतत्रयऋतीसप्तदशामहत्तत्रयविशाखस्थानमभिपर्यावर्तेतिसउत्तराणिसामानामव्यवायत्रप
णांसप्तदशानामन्यूनतायाइतितथैतास्वरसामानोगवामयनिकानांधर्माणांग्राहकोनतएतावपिसप्तदशोनमात्रः॥
सप्तदशात्मन्यूनानाभवंतितत्रैतद्द्वचनंयुज्यतेत्राणांसप्तदशानामन्यूनतायाइतितथाअग्नयेद्यावापृथिवीयमे
ककपालंविधायाहयन्तर्वेऊतंकरोतिसालेकापरिवदाऊतोदुंः पर्यावर्ततेसाद्वितीयाआज्यस्यैवद्यावापृथिव्योपजेतेतिश्र

अविशिष्टे वाक्ये सर्वहोमपर्यग्निं वैश्वदेविकौ धर्मौ प्राप्नोदर्त्रोयति कृष्यामैत्रावरुणामामिक्षायां न वाजिने न प्रव
र्त्ततीति वाजिने उभौ वैश्वदेवधर्मप्रतिषिद्धं स्तो धर्मप्राप्तिं दर्शयति एतस्माल्लिंगमपरं तत्र ज्ञायते यथा स्वधर्माण्याहुरु
न्निप्रतिपत्त्यर्थं कर्म वाजिने उभौ आश्लिष्टरूत्तत्सांयत्नेन दुःकर्म । हलिंगमपदिष्टं कृतः प्रतिषिद्धिषु वा तल्लक्षणया प्राप्तिलिंगात् कुत उत्कर्षः
न्नाण्यरियहः चोदनासामान्यात् । स्वरसामलसामान्याद्रूकपाललसामान्यादामिक्षासामान्याद्वा यस्य लिंगमर्थसंप
गादित्यनेन वप्राप्तिरिति । [illegible]विक्रूयते वासोदहासनो दहातीति तत्र विचार्यते किं पाससेन संश्चक्रिया प्राप्यत उत नेति तत्र
हएवतर्त्याप्र[illegible] किं कर्मनिमित्तावतोत्राहाहुता इति निमित्ताविति यदि कर्मनिमित्तौ ततः प्राप्यते अथा इति निमित्तौ ततो नेति व
किं तावत्प्राप्तं कर्मनिमित्ताविति । कुतः कर्मणामतद्धर्मानात् यदा तस्मिन्नूरुव्ये दारुणि सूत्रे वा सारुकारेण तं उपनयेन वी राम
कर्मसंतं भवति तद्दैतो त्राष्टिप्रवर्तते न प्रागतो विज्ञायते कर्मनिमित्ताविति यदा कर्मनिमित्ताविति यदा कर्मनिमित्तौ न दैवदार २२
श्रुते कर्मजे कर्मदर्शनात् ॥ ॥ कर्मज एतस्मिन्वास आदेश्यमूयमाणे कर्म प्राप्यते कथं सूपवत्यथा सूपशब्दो ज्ञोषणादि
यनिमित्तः स यत्र श्रूयते तत्र ज्ञोषणधाः क्रियाः प्राप्यंते एवमिहापीति ॥ ॥ रूपं वा ज्ञोषश्रुतत्वात् ॥ ॥ अत्रोच्यते नैतत्कर्म-

पुरस्थं रंगायतीति रूववतीनां वा कार्ये आभिप्लवेति दर्शपरस्त्वकवतीनां वोपर्यधेयभावेन तत्र कार्येतावदनिदेशो
सधर्मे कुतः आष्टैरर्थविधित्वात् तत्राष्टानामर्थविधानं कार्यं न तत्रकवतीषु रथंतरं गायतीति रूववतीभिर्योर्थोभिधीयते
तमभिधीयते तमभिवत्सः शक्तिं वेदितव्यं तस्मान्न कार्या (इ) तपरिशेषादर्थवादार्थे । नन्वर्थवादेऽपि निष्प्रयोजनः प्रण
यनस्याप्राप्तत्वात् । अर्थवादस्य वप्रयोजनमुत्तरस्मिन्नधिकरणे वक्ष्यामः मध्यमयोर्वा गतार्थवादादिति ॥ ॥ ८ ॥ ॥
प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥ ॥ द्वयोः प्रणयंतीति श्रूयते तत्र संदेहः कतरयोर्द्वयोरिति तत्र नियमे प्राप्त उ
च्यते प्रथमोत्तमयोः प्रणयने कुतः उत्तरवेदिप्रतिषेधात् तत्रोत्तरयोर्विधिः प्रतिषिध्यते न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपंतीति
सशुनासारीय इति अस्मिन्प्रणयनं उत्तरवेद्यामग्निविधानं विहितं तृतीये प्रणयनं तत्रोत्तरवेदिप्राप्तिः प्राप्तैव सत्यं
प्रतिषेधः प्रथमोत्तमयोश्चासौ तस्मात्तयोः प्रणयनमिति । मध्यमयोर्वा गतार्थवादात् ॥ मध्यमयोर्वा पर्वणोः प्रणयनं
कुतः गतार्थवादात् गतार्थवादेनैतद्वयोः प्रणयनमुच्यते तस्माद्वाभ्यामेतीति उरुं संस्तुते येते पर्वणी उरूवा एते यज्ञस्य
वरुणप्रघासाश्च साकमेधाश्चेति उरूवगमनस्य धेनेतत्त्वे संस्तुति संबंधो विज्ञायते उरू यत्तस्य वरुणप्रघासाश्च साकमे

श्रमः
आथयदुर्वैदिकं सर्वकर्मधर्मसुत्वं तस्मात्तदुपानियेयमिति अर्थ्नै वैदिकसामर्थ्यनिर्देशात्।

ग० क्षि२

दृष्टं वा तत्तदुपदीयमानम् अविरुद्धं तस्माल्लौकिकः स्यात्। न वैदिकम् अस्ति इदं शास्त्रे वीसादितं तस्य शास्त्रे पौरुषे कार्ये
निर्दिष्टं यदाहवनीये जुहोतीत्यारभ्य तस्मिन् सर्वार्थकल्पमाने निर्देशो नर्थकः स्यात्। तस्माल्लौकिको रूपनिर्देशः सर्वार्थत्वे
वेषां स्वे स्वे कार्ये वर्तमानानाम् भविष्यति एवम् उभयम् अविरुद्धं सर्वार्थत्वं निर्देशश्चेति। अथ वैरूप्याश्रयः कस्मान्नोप
दीयन्ते त्रयो यतो तथोत्पत्तिरितितरेषां समत्वात्॥ ॥ इतरेषामप्य नो वैरूप्यानां तथोत्पत्तिः न सर्वार्थत्वं तुर्थः कु
तः समत्वात्। एते पीतरे रश्मिभिः समाः। एतेषामपि निर्दिष्टकार्यत्वात् आगासीनो धिष्ण्यानाघारयतीत्याः स्तेनोपभिधे
यादिति॥ ॥१४॥ संस्कारांस्त्वप्रकृतत्वात्॥ ॥ एकादशिन्यां श्रूयते उपस्त्रायो रूपो भवतीति तत्र संदेहः। किमेतदुप
स्त्राय इयं संस्कृतं ज्ञोषणादयः संस्कारा अत्र कर्तव्या उत नेति किं प्राप्तं संस्कृतसारकत्वात् अत्र ज्ञोषणादयः संस्काराः।
कुतः तद्धितत्वात् अयं रूपप्रादः संस्कारनिमित्तः सत्यपि संस्कारेषु नोपपद्यते तस्मान्न कार्या इति॥ ॥ न
त्वप्राकृतत्वात् गुणानामभिधानत्वात्। न कर्तव्याः कुतः अयं ज्ञोषत्वात् एते संस्कारा अस्मिन् ... क्रियन्ते राम
एतैर्धारणं यजतिना संमन्त्रते तत्र संस्कृतको ... नियुक्तेन पशुना यष्टिः क्रियमाणे पूर्वं निर्वर्तयति अस्मि २३

प्रत्यये न ए... उत्पतेत तत्र कृताः संस्कारा अनर्थकाः स्युः॥ ननु एवं तत्सामर्थ्याद् दृष्टार्था भविष्यन्तीति उच्यते
नात्र वचनं ... पः कृत्स्न इति वर्तमानापदेशोऽयं न च वर्तमानापदेशोऽपि न घटते संस्कारा ... मावे उच्यते म
न्त्राभविष्यति यथा यजमानो वै रूप इति ... तत्र साद्गुण्यादिह पुनः कथमिति उच्यते गुणानामभिधानत्वात्। रूप
गुणेनो रूपसंस्काराणामभिधानत्वात् रूपसंस्कारास्तत्र के विदर्थप्राप्ता ... दनाद्यः ... तता संतितैरयमभि कु४
धीयते रूप इति अरूपः सत्यं यथा स्त्रीकन्या निलं ... ता मालागुणेनापलं ... तत्रैव मकदेशो नापि संस्काराणां संस्कृ
ता इति स्तुत्याभिधीयते॥ ॥ अग्नौ श्रूयते पृष्ठे रूप तिष्ठते इति तत्र चिन्त्यते किं पृष्ठधर्माः कर्तव्या उत नेति किं पुनस्ते सा
मान्यधर्मा ... कारादयः विशेषधर्मा ... रथन्तरे ... मानेष्वपि वीमनसाग्रायेक्षु इति सम्बुद्धिमित्येवमादयः। किं ता
वत्प्राप्तं तत्र ... तावन्तः परीक्षं किमयं पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचक उत द्रव्यस्येति। ननु सिद्धमेतत् कर्मनामधे
यं पृष्ठशब्द इति तस्मिन् गुणोपदेशः। प्रजानन्तोऽभिनन्दयन्त तत्तासेव वो दनास्वेत उक्तेल मददशा निष्ठानि दे
रूपं पृष्ठं वै राजं पृष्ठमिति इदानीं पृष्ठे रूप तिष्ठन्तीत्यस्यां चित्यते किं पुनरत्र युक्तं तत आह कर्मणष्टुप् ... शब्दः

स्यात्तथाभूतोपदेशात्।। कर्मणः षष्ठीशब्दस्य कुतः तथाभूतोपदेशात् तथाभूतः सन्नुपदेशो यथायं षष्ठीश
ब्दः कर्मनामाधिगतः तथाभूतोयमपि किमस्य तथात्वे षष्ठीशब्दसामान्यं षष्ठीशब्दस्तत्र कर्मवचनोधिगतः स
एवायं तस्मादिहापि तद्वचनः एवावगंतव्यः विशेषाभावात् पदधर्मार्थः कल्प्यते नैकः शब्दोनेकार्थः स्यात्। तत्र केचि
त्ः शब्द उक्त इति संशयः स्यात् नार्थप्रत्ययः तत्र व्यवहारो न सिध्येत् व्यवहारार्थश्च शब्दप्रयोगः कारणांतरं च
प्रकरणाद्यपेक्षं एकार्थत्वे तु निरपेक्षोर्थप्रत्ययः तस्मादनेकार्थत्वमन्याय्यं तस्मात्कर्मनाम षष्ठीशब्दः यदि
कर्मनाम तदा यदि तावत्तानि कर्माणीहापदिश्यते तत्रोत्तरेषामनर्थकता अथ यमाभूद्देषदोषस्तेन दुपस्थानं
तत्र विलायते तत इदं प्रकरणं वाभ्येत तस्मात्स्वाद्रूपविधिरयं षष्ठीरूपं तिष्ठते षष्ठीसदृशः कर्माभिरूपं तिष्ठत इति
तस्माद्रूपेणैव धर्मैर्भवति तस्मात्कर्तव्या धर्मा इति अभिधानोपदेशाद्धि पर्तिष्ठ द्रव्येषु षष्ठीशब्दः स्यात्।। न
वैतदेवं कर्मणः षष्ठीशब्द इति किं तर्हि द्रव्येषु षष्ठीशब्दः स्यात् द्रव्येषु अभिधानत्वेनेतुम इत्येवमादीनां द्रव्या राम
णां वाचकः कुतः अभिधानोपदेशात् अभिधानोपदेशोयं षष्ठीरूपमभिष्ठत इति षष्ठी रमिदधातीत्यर्थः कथं पुनरयमु २७

निमित्तौ किं कारणं येनैमित्तिकः शब्दस्तेन निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यते यथा दंडी छत्री इति अस्मैत्वनुपलभ्य क्रियामर्ल
तिमान्प्रयुज्यते तस्माच्चैतौ क्रियानिमित्तावितिश्चेदुच्यते आहत्य क्रियामनुमायते शब्दं प्रयुंक्त इति। अत्र ब्रू
मः प्रत्यक्षाभावात् इति निमित्ततां गम्यमानास्तु त्वदुपन्यस्त हेतवः क्रियाया निमित्तत्वकल्पनायां हेतुर्नास्तीति। यत्र के
क्रियोत्तरकालं प्रवृत्तिदर्शनादिति अत्र ब्रूमः प्राक्क्रियया आकृतिरनभिव्यक्ता सा क्रियया अभिव्यज्यते यतः क्रियोत्तरका
लं शब्दप्रयोगस्तस्माच्छब्दा इति निमित्तौ यदेवं तदा सिद्धं रूपं देयं कुतः अशेषभूतत्वात् नात्र क्रिया शेषभूता क्रिया
वा विशब्दस्याभावात् रूपं तु प्रत्यक्षैर्विहिता ज्ञापलघाः क्रियात्तस्माद्रूपवदित्यत्रलोपन्यासः।। ।। विशायेलौकि
कः स्यात्सर्वार्थत्वात्।। ।। गर्गत्रिरात्रे श्रूयते दश हानि सामानि प्रकृत्य पृष्ठ्यपते अग्निमुपनिधायस्तुवत इति तत्र विशयः।
किं लौकिकोग्निरुत वैदिक इति। किं प्राप्तं वैदिक इति कुतः सर्वकर्मार्थ उत्पन्नो सौ यान्यहं कर्माणि करिष्ये तेभ्य आत्मा वि
कृत इत्यतो वैदिक उपनिधेय इत्येवं प्राप्त उच्यते विशये लौकिकः स्यात्सर्वार्थत्वात्। एतस्मिन्विशये लौकिकं वैदिकमि
ति लौकिकः स्यात् कुतः सर्वार्थत्वात् लौकिकः सर्वार्थेनात्स्य कार्यं किंचिन्निर्दिष्टं अतो यद्यदग्निनाकर्तव्यं तद्दृष्टम

मुपस्थानंवचनोभिधानार्थः आक्षेपविज्ञानात् उच्यते उपस्थहविशेषात् मंत्रकरणे उपतिष्ठतेइत्यात्मनेपदं
भवति मंत्रस्याभिधानस्य करणं नोपस्थानस्य उपस्थानं शरीरेण क्रियते मनसा वा तस्मादभिधानार्थः।
स एष विप्रतिषेधः यदिष्टश्शब्दः कर्मसु कल्प्यते आत्मनेपदं बाध्यते नहि तेनैंद्रा मंत्रः करणं भवति अथात्मने
पदमनुरुध्यते उपस्थानविप्रतिषेधः तदभिधानार्थता पततितत्रात्मनेपदानुरोधो नाप्यः शब्दशब्दो हि लक्षण
यास्य शब्दस्याभिधानं मंत्रस्तु तस्य तदर्थवान् भवति आत्मनेपदं तु मंत्रकरणे नैवोपपद्यते अतः शब्दसाधनेषु मंत्रेषु एष
शब्दः आह नैतद्युक्तं उपस्थानार्थता हि स्रुत्या उपतिष्ठते आत्मनेपदलिंगात् अभिधानार्थता नबलिंगेन
श्रुतिर्बाधिता उच्यते नैवात्र श्रुतिर्बाध्यते स्वार्थमेवोपतिष्ठ निराह समीपस्थानं तत्त्वभिधानाय श्रु भिधाय नं
निर्वर्त्तयितुमग्निसमीपतिष्ठ इति आत्मनेपदान्तं तो विरोधः। आह एवमप्यभिधानस्य मंत्रः करणं नोपतिष्ठ
तेस्तत्रासंबंध एवोपस्थानस्य मंत्रेण तथा एष्टेरुपतिष्ठं तद्यति समुच्चारणमनर्थकं स्यात् उच्यते अभिधानमभिनिर्व
र्त्तयन् मंत्र उपस्थानस्य करणं भवति यतो यस्य प्रयोजनं निर्वर्त्तयति न हि निः प्रयोजनमनुष्ठीयते तस्मान्मंत्रे

र्थकं स्यात्तन्न तु कथंविदपि कर्मणः फलं प्रति गुणभावः शास्त्रोपक्रान्तं तु तस्माद्यागेनापूर्वं साधनमत्रोच्यते तत्र
यागो विज्ञायते लौकिकोसौ पदार्थस्तेन उक्तं यमपूर्वं साध्यं तद्वृत्तेतन्न विज्ञायतोऽह तु यागेनापूर्वं साधयेदि
त्येतावदेवोक्तं कथं साधयेदिति तिकर्तव्यता नोक्ता येषां वा श्रीनां ज्ञायत एवेति कर्तव्यता तेषां कर्तव्यत्वमात्रमुप
दिश्यते यथौदनं पचेति येषां तु न ज्ञायते तेषां सहेतिकर्तव्यतयैवोपदिश्यते यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामेवं चेन्नूनं ज्ञायते य
गेनापूर्वं निर्वृत्ता विति कर्तव्यता यस्मान्नोक्ता तस्मान्नूनमसाववस्तीति आह यद्यप्यस्ति लोके ततो ज्ञायते अथ नास्ति वक
व्यं शास्त्रात्तावदुक्तमिति उच्यते बाढमस्ति लौकिकी वैदिकीव लौकिकी तावत्सार्वजनी पाकादिषु वैदिकी दर्शपूर्ण
मासादिषु यदि ता सर्वा एता श्चोदनाः तदुपदेशाः सौर्ययागेनापूर्वं साधयेत्तया ज्ञातयेति कर्तव्यतयेति ततोऽनु
या
क्तेरितिकर्तव्यतात्र विधिर्नैव विधीयते अत इति कर्तव्यता मा अविधेयं जतेः पूर्ववत्त्वं नाविहितेति कर्तव्यता कल्पि
ता अथ यच्चाङ्गं यजेत यागं कुर्यादिति तु ङ्याद्धोमं कुर्यादिति तेषां किं त्वैव धर्मको ज्ञामवति भवतीति ब्रूमः यद्य
पि न ज्ञातेति कर्तव्यता नोपदिश्यते वर्ता पत्नु दिश्यत इति तथापि परफलार्थः क्रियते तदा धर्मनाको हतिनष्टं यमी

घ

फलं ३ ७१

कालत्वं भवति कथं ज्ञायेत यो ह्यमेध्यं द्रव्यमुच्छिष्टः ज्ञापानेवा प्रोक्ष्य पादो वामेन हस्तेन पादेन वा यथा कथंचिद्दे-
वताभ्यै उत्सृजति तस्य फलं न भवतीति शिष्टाः स्मरंति यस्तु मेध्यं द्रव्यं शुचौ देशे प्रयतः प्राङ्मुखो दक्षिणेन हस्तेन
समाहितमना मंत्रवन्नियमवद्देवताया उत्सृजति तस्य भवतीति स्मरंति तस्माद्धावान्यजति फलायाम्नायत्ते
स सर्वो धर्मानाकांक्षति अतस्तेषामप्यस्ति धर्माकांक्षा सत्याम। कांक्षायां संनिहितैर्थैर्वैरपि प्रतिषिद्धः संबंधः प्र-
प्रकृतौ विकृतौ त्वानुमानिकैः॥ ॥स लौकिकः स्याद्दृष्टप्रवृत्तित्वात्॥ ॥अथ नैवं चिंत्यते किं नियमो लौकिको वैदिको
वेति कर्तव्यता उत लौकिको वत्राहोस्विद्वैदिको वेति अत्र विशेषाभावादनियमे प्राप्ते उच्यते स लौकिकः स्यात्स खलु
कर्तव्यतोपायः लौकिकः स्यात्॥ कुतः दृष्टप्रवृत्तित्वात् दृष्टार्थस्य तन्नेतत्प्रवृत्तिर्यथा पार्वणस्थालीपाके अष्टकायां च
हे। आग्रहायणीकर्मणि लिंवयत्रयत्रयागेनाप्रवसाध्यते तत्तवास्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। अतोन्यथा ह्निसायतेय-
ग स्यात्प्रवसाध्यत अयमुपाय इत्यवगंतुं नापि यागः तस्माद्दस्यापि स एवाभ्युपायः॥ ॥वचनात्तु ततोन्यत्वं॥ राम
आह्निमेष एवोत्सर्गः सर्वत्र लौकिकोतिकर्तव्यतेति एवं खलु प्राप्तः एव प्राप्ते ब्रूमः। वचनात्ततोन्यत्वमिति यत्र २६

क्रिं क्रियतां यस्यार्थो नास्ति प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति वचनं प्रयाजानां भविष्यति कथं पुनरत्र प्रयाजा
र्थकृष्णलहोमस्य श्रुत्याभाव उक्तोऽभिधीयते हि तथा नाम एवं तर्हि न प्रयाजान्ते सति प्रयाजे कृष्णलहोमं विधास्यति न
वा सत्सु प्रयाजेषु कृष्णलहोमः शक्यते कर्तुमित्यर्थात्प्रयाजान्करिष्यतीति तस्मान्न लिंगेन वैदिकानियमः । यथोक्ते
न न्यायेन लौकिकं वेति कर्तव्यतेति मिथो विप्रतिषेधाद्गुणानां नायथार्थकल्पना स्यात्तत्राहाथ कस्मान्नो भेत्र पि
इति कर्तव्यते सहप्रवर्तेते इति किमेवं भविष्यति एवं तु सापेक्षा कर्मणामन्यतरतो न बाधिता भवति उच्यते संहि
प्रत्यक्षावकृयावत्कर्म निरपेक्षं कृतं द्वितीयस्याः प्रवृत्तिर्विप्रतिषिद्धा अतो मिथः प्रवृत्तेर्विप्रतिषेधाद्यथार्थकल्प
नास्यादेकस्याः प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः कथमेकस्याः प्रवृत्तेर्धर्माणां यथार्थकल्पना भवति यथा मीयं सुकार्येषु प्रव
त्तावुत्पन्नास्तस्मादपि तेष्वेवमेवं वीतरथा द्वितीयस्या धर्मास्त्वयथार्था भवेयुः एवैर्धर्मिस्तेषां कार्याणां निर्वृत्तित्वा
देवमेकस्याः प्रवृत्तिर्यथार्थकल्पना भवति अतो यथार्थकल्पना स्यादित्यनेनैकस्याः प्रवृत्तिरित्युक्तं भवत्येकस्याः प्र राम
वृत्तौ यथोक्तेनैव न्यायेन लौकिक्याः प्रवृत्तिरिति ॥ ॥ नागिलाल्लुभिप्रमप्येत गुणानामभिधानत्वात्सर्वथाद्दभिधानव २७

यथा धेनुः किशोरेण ॥ गुणशब्दः प्रश्न निवृत्ते नत्वं स्यात्लौकिकी तिकर्तव्यतेति किं तर्हि वैदिकी नियम्येत कुतो
नागिलात्वैदिकस्यापि नागिनी प्रवृत्तिः सापि सर्वस्येति कर्तव्यतासमानेव नागिलत्वे उभयोर्वैदिकोत्वस्यात् । गुणेन
मभिधानत्वात्गुणा एते प्रयाजादयः सौर्यादिषु दृश्यमाना अभिधायकान्भवेयुस्तस्यार्थस्य यथा वैदिकस्येतिकर्तव्यते
ति बाधका भवंतीत्यर्थः ॥ कस्मात्सर्वं वा तएते हि तयेति कर्तव्यता पासंबद्धाः अतः साहचर्यं पर्यान्नागमयंति अभिधान
वत्त्वयथा कोऽपाधिनेश्चिरोच्च मितमभिधानं कर्मणो वावकं तत्कर्मसहचरितो तु धर्मी [illegible] मयतित्येष सत्त्वेत दभिधाने ना
भिहत्यनुपत दृष्टितेषां धर्माणां तत्र भावो विज्ञायते एवमिहापि प्रयाजादीनां दर्शनमसत्यां वैदिकानुत्पन्नो
तेनस्याअपीहभावो विज्ञास्यते नन्वसति नायं लिंगमकारणं सत्यमेवं कुत्स्नुन्याये नागिलत्वादिति । यत्तु दृष्टप्रवृत्ति
लौकिकीसंचक्रमः । यद्यपि दृष्टप्रवृत्तिः सान्यथापि वैदिकी चेन्नियम्येत कथं यथा धेनुः किशोरेण तथा वाक्ये किशो
रा धेनुरिति यद्यपि धेनुशब्दः स्त्रीगोवृत्तौ दृष्टप्रवृत्तिः तथापि अभिधानसामान्यादश्वेनामपि भागीति किशोरेण लि
गेनाश्वत्वं विज्ञायते एवमिहापि यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिस्तथापीतिकर्तव्यता सामान्येन नागिलात्लिंगेन वै

दिक्षाविकल्पः॥ ॥ उत्पत्तौ नासमत्वाद्यथाधिकारं भावः स्यात्॥ ॥ अथवा नैव लिंगेन नियम इति कुतः उत्पत्ती
नासमत्वात् धर्माणां प्रयाजादीनामुत्पत्तयः समाः सर्वेषामाग्नेयाद्यंगभावेन न परस्परांगत्वेन किमतः यदि प्रया
जादीनामनुयाजादयो योगानि स्युस्ततो यत्र प्रधानं तत्रांगानि इति प्रयाजदर्शनेनानुयाजादयोनुमीयेरन् अयस
तु समप्रधाना एततर प्रयाजदर्शनेन कामं प्रयाजा अनुमीयेरन् प्रधानधर्मत्वान्न त्वनुयाजादयः तस्माल्लिंगमनि
यामकं। यत्वभिधानवदिति तत्र ब्रूमः पुरुषं तत्र हि परत्वादः परत्र पुरुषः संस्कारधर्मा नेति हि स्रातीत्युक्तं। अपि च विधिरसाव
ग्निहोत्रवदेतन्नाभिसंपुनः अनुवादः तेनात्र प्रयाजादीनामेव नास्ति प्राप्तिः कुतोनुयाजादीनां तस्माद्विषम उप
न्यासोभिधानवदिति॥ अतो यथाधिकारं भावः स्यात् येन यन्मीप स्यात्पूर्वस्याधिकारे आम्नातास्तेन तत्रैव भवेयुः एवं
तर्हि सोयं वरं निर्वपेदिति तेनाम्नातेन प्रधानस्य विधानोत्पत्तिः तेषामेव वचनेन भवतु कथं यत्तेषां नाग प्रधा
नप्रयमानकस्मै विकल्पयोज्ञनायत्रत्वत इति तेन वप्रापितानामंगानामभितस्यो लिंगाद्विशेषावधारणं नाव राम
[illegible] प्यति। तत्रेदमुच्यते। अतिदेशवचनं विप्रतिषिद्धमेकस्मिन्। एकस्मिन्नाद्वैप्रधानस्यासतिरंगा। २८

कर्तव्यता प्रयाजैस्तनात तय तेषु कस्य चेतसंगतिनत्रेता निवचनान्नुपपद्यंते प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति॥

सहं ववनं वैदिकास्तत्र न है। किं कीस्यात् तद्वचनसामर्थ्याद्वैदिकमेव स्यात् यथोपसत्सु गृहमेधीयेव॥ लिंगेन वा
नियम्येत लिंगस्यानुगुणत्वात्॥ ॥ लिंगेन वैतिकर्तव्यता नियम्येत कतरा यस्यां लिंगं वैदिक्या अलिंगं तस्माद्वैदिकी भि
प्रयाजे पुनर्लिंगं सोयं तावद्वरोध्यते प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति तथा रैग्वाबर्हिसाते अर्धं बर्हिषो लुनात्यर्धं निस्यंदितं अ
र्धं देवा करोत्यर्धं नेति पितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयमिति एते लिंगैर्ज्ञायते वैदिकी इतिकर्तव्यतेति कथं लिंगस्यानु
गुणत्वात् एते हि प्रयाजादयो वैदिकस्य पूर्वस्य गुणाः यदि वैतदा इति एवमादीनि तस्माद्वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्ये
त॥ ॥ अपि वा न्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः॥ अपि वा नैव स्याद्वैदिकी इतिकर्तव्यतेति यत्कारणमेते लिं
गैर्न ज्ञायते वैदिकी नियंतुं कुतः अन्यायपूर्वत्वात् न्यायपूर्वकं हि वचनं तस्माद्धर्मं भवति न वैतानि न्यायपूर्वाणि न
हि वैदिकी प्रवृत्तिर्युक्ता निबद्धा हिंसात्मकरणं द्विभिः कारणैः दर्शपूर्णमासादिषु कथं तर्ह्येतानि लिंगानि उच्यते य
त्र नित्यानुवादवचनानि स्युः अर्धं तावदर्धं बर्हिषो लुनात्यर्धं नेति यत्र बर्हिस्तत्रैव भविष्यति। यत्कारणं सतो बर्हि ड्र २
ष उच्यते न चेहास्ति बर्हिः न होतारं वृणीते नार्षेयमिति नित्यानुवादो भविष्यति नन्वनित्यानुवादः सत्त्वनर्थको भवति
स्ति ०

न्य

नावबवनंनसंभवति। किंकारणं। उत्पन्नं हि प्रधानमंगापेक्षते। अपेक्षया वर्त्तानिग्रहंते तस्मान्नैत
दपि युक्तं। यद्यपि विनिर्वपादित्तेनेन शब्देनांगान्यपि विधीयेरंस्तत स्तेषामपि फलसंबंधः स्यात्। तथांगत्वमे
व व्याहन्येत। ततोयमपि वादे न घटते। तस्मात्पूर्वोक्तो लौकिक एवाभ्युपायः। विध्यंतो वा प्रकृतिवच्चोदनायां
प्रवर्त्तेत तथा हि लिंगदर्शनं। विध्यंतो वा सौर्यादिकाप्य चोदनासु प्रवर्त्तेत न यत्र लौकिकः। कः पुनरयं विध्यंतो
नाम। विधेरंतो विध्यंतः। अथ विधिः यद्वाक्यमुपलभ्य पुरुषः कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्त्तते कुतश्चिद्वा निवर्त्तते स विधिः।
विधीयते अनेनार्थः यथा लोके देवदत्त गामभ्याज शुक्लामिति तस्माभ्याजेत्यादिः॥ इतरेतंतः। वेदेपि दर्शपूर्णमा
साभ्यां यजेतेति विध्यादिः। विध्यंतोपि प्रधानविधिवर्जितं कृत्स्नं पौरोडाशिकं ब्राह्मणं तेन समेतो यो विध्यादिर्विधि
दृष्टं पूर्वनिर्दिष्टं प्रति पुरुषं प्रवर्त्तयति। तस्मात्सोप्यंतः। तथा सोमेन यजेतेति विध्यादिः। सोमिकमपि ब्राह्मणं वि
ध्यंतः। एष विध्यंतो नाम। एते वुवसौर्यादिषु विधिः आदिरस्ति विध्यंतो नास्ति एतेष्वपि स विध्यंतः। कल्पेत कथं कल्प्य त्वपि
पूर्णं यं क्षारं तदध्याहारेण वा पूर्यत व्यवहितकल्पनया वा तत्राध्याहारा व्यवहितकल्पना न्यायसी। अध्याहारे बंध्रुआ
घ

कल्पेत। इतरत्र तूक्तेन संबंधः तस्माद्यवहितोप्यालंबनत्वयचोस्य परिपूरकः कल्पेत यथा वसंताय कपिंजला
नालभेतेत्यत्राप्यायकत्वविंकानालभततइतितत्र वैदिकी तित्रर्गव्यताप्राप्य तेयदितत्रालभ्यमस्यात कल्पेत तत्र नभ
वतितदेतन्मपूरन्त्वमापद्यते तद्यथा मपूरस्यानृत्यतोन्पदोंद्रियते अनृत्ते द्रियते एवं भिरूपीदंसं द्रियते तद
पाद्रियते नैष दोषः प्रत्यक्षस्य सत्त्वमावः उक्तः पुनरानुमानिकोनवानुमानिकं प्रत्यक्षं वा यदिदं कृतर्हि न प्राप्नोति प्र
त्यक्षविरोधात्तस्यादेवं यदि विरोधः स्यात् न त्वास्ति विरोधः तत्रापि ज्ञास्यतीति तीहापि तदेतदुक्तं विद्येतो वा प्रकृतिवच्चोद
नायां प्रवर्त्तेतेति द्युतेप्रकृतिवदिति कि[illegible] माह॥ अष्टमेप्रकृति नियमं करिष्यती यमस्या प्रकृतिरिति तदुच्यते वि
धं तो वा प्रकृतेरिव प्रवर्त्तेत। यायायस्य कर्मणः प्रकृतिरिति यस्याश्रयः प्रकृतिस्तस्या नियमादेव यस्याग्नीषोमीयस्तस्याग्नी
षोमीयादिति तेवं सर्वत्र पृथक्त्वआन्वलौकिको विध्यंतः कल्प्यते उच्यते लौकिकस्य विधेरभावाद्विध्यंत एव नास्ति कुतस्तस्य क
ल्पनेति आह लौकिकी कर्तव्यता प्राप्ता किंविध्यंतकल्पनयेति। उच्यते वैदिकीत्यत्रेति कर्तव्यतानलौकिकीकस्मान्नत्या
हि लिंगदर्शनं प्रयाजादिसमर्थितं भवति॥ ॥लिंगहेतुत्वादलिंगलौकिकं स्यात्॥ ॥यदि लिंगाद्वैदिकोभ्युपायो भवी

तंद

राम
२९

नतर्ह्यलिंगो लौकिकः स्यात्यत्र कर्मलिंगं किंचिल्लिंगं नास्ति तत्र लौकिकः स्याद्विधानं यथैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्
ससजाताविर्यात्पुरिति। लिंगस्य सर्वबलात्वोदनासामान्यादेकेनापि निरूप्येत यथा शालीपुलाकेन अत्र त्वावतेस्यादेवं
यदि लिंगहेतुको वैदिक उपायः स्यात्र लसौलिंगहेतुकः किंहेतुकस्तु विर्यंतहेतुकः विर्यतोपि न्यायपूर्वः सर्वन्यायस्तुल्यः स
र्वेषां कर्मणां वैकृतानां लिंगवतामलिंगवतां च कुतः चोदनाशब्दसामान्यात्कर्मचोदनायाः शब्दः समानः सर्वत्र विर्याद्दिरिति
न विर्यते तत्तुल्यस्य प्रापेत्तपान्यत्र प्रकृतेन विर्यंतेतन्नः संबध्यस्त हेतन्यायपूर्वकं लिंगमेव तत्रापि दृश्यमानं तुल्यन्यायानां सर्वेषा
धर्मवत्तां ज्ञापयति। यथा स्थाल्यां तुल्यपाकानामेकमुपसृष्य अन्येषामपि सिद्धतां ज्ञापयति तुल्यो हेतुरस्य चान्येषां च विशिष्टत्वस्य
ति। तस्मात्सर्वत्र वैदिकी इतिकर्तव्यता। अथ यदुक्तं दृष्टप्रवृत्तिर्लौकिकी इतिकर्तव्यतेति तत्र ब्रूमः सामान्यतो दृष्टमेतद्दृश्यते। प ४
सामान्यतो दृष्टं च यद्व्यभिचारितत्प्रमाणं सव्यभिचारं चैतत्। दृष्टा हि गण्यागादयो अनेवमिति कर्तव्यताकाः तस्माद्दृष्ट
प्रवृत्तित्वादित्यहेतुः यत्तु वैदिक्या आगिलात्तत्सर्वकाणि लिंगानि भविष्यंतीति अत्र ब्रूमः आगिलस्यापूर्वे इतिकर्तव्यता त्वं किंलिं
गं तद्भावस्तस्याः शब्दस्त्वं॥ शब्देन चोदनामासवारस्य विवितत्वात्पद्धतेन सर्वत्रेति। तस्मान्न आगिलमतो विरुध्यते नैव वि

ग५

र्त्तव्यता प्राप्यते नान्यथा । अथ कस्मादेतानि वैरूतानि वाक्यानि न्यूनान्येव नानुमन्यंते । किमेभिः पूरितैः न्यूनान्य
नर्थकानि भवंति । भवंतु को दोषः । श्लिष्टैरेषां संपरिग्रहेन युज्यते प्रमादो ह्यविष्यतीति नास्ति हेत्वेमाचार्यो वा प्रमादः कुतए
तावति ग्रंथे न विषयति कथं तुल्यं न सा प्रदाधिकमित्युक्तं । व्यामोहोऽपि विदुषां युगसहस्राणि बहूनि नानुवर्त्तेत । युज्यते वैषाम
पत्न्यपाहरणं तस्मान्न्यूनानि नानुमन्यंते । अतो वैदिकी तिकर्तव्यतेति सिद्धं द्वादशाहिकमहर्गणेऽतस्य कृतित्वादैकाहिकम
धिकागमात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ ॥ प्रजाकामश्च वायमनस्यु पेयुरिति सत्रं विवापान्यायते ज्योतिर्गौरायुरिति गवामय स्पं
ने द्वादशाहिको विध्यंतरगति वक्ष्यति · गाय्याप्युद्वादशाहस्यैति तत्र चोदकेन द्वादशाहिका धर्माः प्राप्यंते · एकाहानामपि मध्या
नामभिः प्रातिस्विकाः । येतत्र द्वादशाहिका एकाहिकैरविरुद्धास्ते यथाप्राप्तं क्रियंते विरुद्धेषु संशयः । किं द्वादशाहिको धर्मः ।
कर्तव्यः उतैकाहिक इति किं प्राप्तं तत्र सत्रेणैवायं क्रमः द्वादशाहिकमहर्गणे तद्धितिलात् द्वादशाहप्रकृतित्वाद्विध्यंते नैव राम
प्राप्यंते । नन्वेवं नाधैर्मयं बाध्यंते । न बाधिष्यते नामधेयं ज्योतिरादि अधिकागमाद्भविष्यति । यज्ज्योतिष्टोमिकेभ्योऽधिकास्तोत्रशस्त्र ३०
विकारास्तदागमादेकाहवत् । यथा तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमिकाहे ज्योतिः शब्दाधिकागमाद्भवति स स्तु ज्योतिष्टोमिकेषु ज्योतिष्टो

म२

मभावात्त्र्यविकधर्मार्थोयंचोद्यः।नवाधिकानांद्वादशाहिकैर्विरोधोऽस्तितस्माद्द्वादशाहिकंधर्मजातंचिरुद्धकृते
अमितिअधिकागमात्तदात्वंस्यादेकाहवद्दृष्टेतस्यापराद्यात्मायंद्वादशाहेअधिकाएकाहिकेभ्यःकेचिद्धर्माउच्यंतेअभिहु
वोन्वहंभवतिगौरीविनमत्त्वहंनवतीतितेषामधिकानामागमात्रदाख्यंस्याद्देतद्द्वादशाहिकमहर्ज्योतिरास्यमायुरस्या
वा।कथमेकाहवत्।यथातस्मिन्नैवैकाहेयंज्योतिरादिस्त्रादेऽज्यौतिष्टोमिकेभ्योऽधिकेषुवैश्वोषिकेषुधर्मेष्वागतेषुभवतिएव
मिहाप्यधिकागमसामान्याद्भैणभविष्यतियथाषाडहिकानांदृष्टानांभावादेकाहोविश्वजित्षडहस्तुकेतमेकाहंषडहस्ता
वद्दिनरतिएवमिहापिगोएस्यैवसमाप्तकः।तस्मान्नास्तिनामधेयाद्भेदमायारिति॥ ॥लिंगाच्च॥ ॥लिंगाच्चैतन्नलोभयतेयथाद्वि
स्त्राहिकंकर्तव्यमिति।किंलिंगंभवतिद्वाभ्यांलोमावद्यतिद्वाभ्यांत्वचं।द्वाभ्यामसृजं।द्वाभ्यांमांसमितिएवंषाडहिकाननुक्रम्य
हयद्द्वादशाहोपसदोभवंतिआलानमेतत्ल्लिरवदयतयतएतिद्वादशाहिकंधर्मद्वादशोपसत्त्वंदृश्योपपतिततदुपपद्यतेयदिद्वाद
शाहिकंधर्मजातंविरोधिकर्तव्यमितरथावैकाहिकंषडुपसत्त्वस्यात्तस्मान्नरूपामः।द्वादशाहिकंकर्तव्यमितितथेदमपरंलिंग
यस्यादशतिरिक्तामेकादशिस्यामालभेरन्प्रियंभ्रातृव्यमभीरिवेतातामयतस्वौदुपसूसमस्येपुः।कुवीरव्यवपद्यतेत्वात्ल्लिएवंतः।

पशावश्चालभंबतेनापियंश्चाद्यममसतिरिच्यतेन कनीय श्चायुः कुर्वीत इतिएकादशिन्यांविहारंस्याद्दशाहिकंवर्मद
श्रीयतिकथंविहारेसतितत्तिरेकः पशूनामापद्यते अतिरेकमयाद्द्वयोर्द्वयोः समासः एकादशधर्मप्राप्तौविहारोनस्यात्त
च्चैतद्दर्शनंनयुज्यते तस्मात्द्वादशाहिकंकार्यंनवापैत्यद्वोत्तत्कल्पविधानाद्दर्शकानामत्वादत्वेनद्वादशाहि
कंकार्यंकिंतर्हिऐकाहिकंकिंकारणंचोदकेनद्वादशाहिकंप्राप्तोतिनामधेयेनैकाहिकंनामधेयंबलवत्त्वादुबलीयः कुतःप्र
अध्यक्षं ५ त्यक्षत्वात्प्रत्यक्षंनामधेयंपुनर्विलंबितावपिप्रत्यक्षंवानुमा~~नि~~लीयः ४ चोदकस्त्वानुमानिकोनत्वविघ्नतोपिप्रत्यक्षः सत्यप्रत्य
तौप्रत्यक्षोविलंबितोत्वानुमानिकः। नामधेयं ४ नोबलीयः तस्मादैकाहिकंकार्यं॥ नन्वधिकार्थंनामधेयमित्युक्तं। अत्रोच्यते
अधिकानामधेयमित्युक्तं। अत्रो ~~च्यते~~ अधिकानामत्वादुक्तं अधिकानांत्वाद्योनास्ति इमेज्योतिरादयः त्वाद्याः कर्मना
मधेयानीत्युक्तं। अपिवानामधेयंस्याद्धेतुस्तत्रावदृष्टमभिधायकत्वादिति। यत्वधिकागमात्तदाख्यंस्यादिति। तत्रब्रूमः व
वनादयिकागमेननामधेयेनयत्नतेषसत्त्वत्वाद्दस्याभावादिति। नैतेकदाचित्पुरादिषुनसंतिकथंतेषामभावेत्वाद् राम ३१
स्याभावोदृष्टः यत्तुज्योतिष्टोमेनास्तिज्योतिरादित्वादइति। कर्मांतरत्वात्ज्योतिष्टोमेत्वायुरादिः त्वाद्योनास्तिनवर्म्भ

॰ःवात्। तस्मादेकाहिकं विरुद्धधर्मजातं कर्त्तव्यं इति। अधिकागमात्तदाख्यं स्यादेकाहवदिति एतस्यां द्वितीयव्याख्या
परिहारः। गौणः सन्ननुवादमात्रमनर्थकं स्यात्॥ तस्मात्पूर्वोक्तेन न्यायेन नामधेयं धर्म्मिणं प्रापकमिति॥ ॥लिंगं
संघातधर्म्मः स्यात्तदर्थापत्तेर्द्रव्यवत्॥ अथयल्लिंगमुपदिष्टं द्वादशोपसत्त्वदर्शने। तस्य कः परिहारः। उच्यते। लिंगं सं
घातधर्म्मः स्यात्। लिंगमेतत्संघातधर्म्मः स्यात्॰ द्वादशाहो हः संघातः सफलाय वोध्यते। द्वादशाहमृद्धिकामा उपयुरि
ति। गवामयनमप्यहः संघातोत्तरं तस्मिन्नेव कार्यफलसिद्धौ विधीयते। तत्र तत्राप्यर्यापत्या द्वादशाहधर्म्मा न प्राप्नुवन्ति
नवोदकेन द्रव्यवत्॥ यथा द्रव्यधर्म्माः व्रीहौ श्रुतास्ते तत्कार्यापन्नेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यंते नवोदकेन तद्वत्॥ नवा
र्थधर्म्मत्वात् संघातस्य गुणत्वात्॥ नैतद्युक्तं कुतः अर्थधर्म्मत्वात्। अपूर्वधर्मत्वादित्यर्थः॥ अपूर्वधर्म्मा द्वादशोपसत्त्वं न
संघातधर्मः कस्मात् संघातस्य गुणत्वात्। इह न्यायप्रधानानि द्वादशाहानि इति द्वादशाहस्तेषां गुणो विशेषणमित्यर्थः। विशेष्य
वत्कार्यं प्रतीयते न विशेषणं। यथा राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते पुरुष आनीयते न राजा। तथा यथा वस्त्रपृष्टं भुंक्ते देवदत्त इत्यु
क्तेन च्छाकं सूपो वा प्रतीयते यदेव प्रधानं तत्प्रतीयते। किमतः अतो हानिफलवंति न संघातः फलवतश्च धर्म्माः तस्माच्च

ला१

द्वादशोपसत्त्वं संघातधर्मः ॥ एवं चेन्न गवामयने कार्यापन्नितः प्राप्यते । अतो परिहारो यं । अर्थापन्नेष्वेषु धर्मत्वाभावः ॥
स्यात ॥ यद्युक्तं द्रव्यवदिति । युक्तं द्रव्येषु तत्राप्यतिदेशो हि कार्यापन्नानि वाराः । कार्यापन्नानि वाराः कार्याणीति तस्तद्धर्मांल्लभंते ।
इह पुनर्द्वादशोपसत्त्वं नैव संघातधर्मत्वेनोपदिष्टं हेतुः तस्माद्दृष्टांतो द्रव्यवदिति । आह कथं तर्हीदं लिंगदर्शनं ॥ ॥
अत्रोच्यते ॥ ॥ प्रवृत्त्यानियतस्य लिंगदर्शनं ॥ गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः प्रायणीयोतिरात्रस्तस्य धर्मो द्वा
दशोपसत्त्वं तदुपादाने मुख्यस्यानुग्रहः षडुपसत्त्वोपादाने जघन्यानां ज्योतिरादीनां मुख्यस्य प्राप्तकालमनुग्रहः इति
कमित्येकं किंचित्कार्यं नास्ति अतस्तदनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वम [illegible] ख्यया प्रवृत्त्यानियतस्य ॥ तद्दर्शनं न चोदकप्रा
प्त्या । यस्माद्गोरक्तो नामधेयादबलः वक्ष्यति च विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वं मुख्यं वा पूर्ववचोदनाल्लो
कवदिति ॥ ॥ अथ पद्धतीयं लिंगदर्शनमुक्तं एकादशिनां विहारदर्शनं तत्रोच्यते ॥ ॥ विहारदर्शनं विशिष्टस्यानार
भ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ॥ ॥ अनारभ्यैकादशिन्यो विहारः श्लिष्टः तदादिप्रमाणाः पात्रावस्थास्थातानेवानुवीनानु याम
हरहरालमेरनुआग्नेयमेवप्रथमेहन्यालमेरनुसारस्वतीमेषीं द्वितीये सौम्यं बभ्रुं तृतीये वारुणमं ततोथपुनः पर्या ४२

र्त्तेष्वाग्नेयमेवप्रथमेहन्यालभेरन्सारस्वतींमेषींद्वितीयेसौम्यंबभ्रुंतृतीयेवारुणंमंततइति।तदनारभ्यवा
दानांप्रकृतसमर्थताज्योतिष्टोमप्रविष्टंतत्राग्नावकुलस्याभावादसंभवादपरांप्रकृतिंद्वादशाहमागतंतत्रापि
पुनर्ज्योतिरादीनांपर्यावर्त्तेष्विष्टेतत्रयुज्यतइतितृतीयांप्रकृतिंगवामयनंप्रविष्टमेवमागतस्यैतद्दर्शनमिति।
॥ ॥छ॥ ॥ ॥इतिश्रीशाबरस्वामिकृतौमीमांसाभाष्येसप्तमस्याध्यायस्यचतुर्थःपादः॥ ॥छ॥ ॥
अध्यायश्चसमाप्तः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥ ॥छ॥ ॥राम॥ ॥श्री॥ ॥ ॥छ॥ ॥
[redacted]॥

राम
३२